

Հ. Ա ճ Ա Ռ Յ Ա Ն

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(ՀՅՈՒԽՎԱԾ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՍՏԱՏԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2004

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 62.3 (2Հ)

Ա 501

FUNDAÇÃO

CALOUSTE GULBENKIAN

Գիրքը հրատարակվում է
ԳԱԼՈՒՍ ԳՅՈՒԼԲԵՆԿՅԱՆ
հիմնարկության հովանավորությամբ

Աճառյան Հրաչյա

Ա 501 Հայոց պատմություն (հյուսված լնդիանուր պատմության հետ), ԵՊՀ հրատ., 2004, 484 էջ:

Մեծանուն հայագետ Հրաչյա Աճառյանի անտիպ աշխատություններից է: Գրում շարադրված են հայ ժողովրդի պատմության հիմնական իրադարձությունները՝ հնագույն շրջաններից մինչև 20-րդ դարի սկզբները: Չուգահեռ տրված են նաև համաշխարհային պատմության դեպքերը, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվել են հայ ժողովրդի պատմությանը:

Գիրքը գրված է պարզ, հանրամատչելի լեզվով, որն ընդհանրապես բնորոշ էր Աճառյանին, և կարող է մեծ հետաքրքրություն ներկայացնել ընթերցող լայն շրջանների համար:

Ա 0503020913
704 (02) 04 2004

ԳՄԴ 62.3 (2Հ)

ISBN 5-8084-0561-0

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2004 թ.

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Մեր ժամանակների մեծագույն հայագետներից մեկի՝ Հրաչյա Աճառյանի գիտական ժառանգությունը բացատիկ քեղմնավոր է, բազմազան ու բազմարնույթ՝ ընդհանուր լեզվաբանություն և համեմատական լեզվաբանություն, հայոց լեզվի պատմություն և պատմական քերականություն, հայ բարբառագիտություն և բառարանագրություն, հայ ժողովրդի պատմություն, հայ զարթականության և ընդհանուր պատմություն և հայ ժողովրդի պատմություն և հայ մատենագրություն, հայ գրչության պատմություն և հայ գրերի գյուտի պատմություն, Արևելքի և արևելյան լեզուների պատմություն, հայկական բառաքննություն և ձեռագրագիտություն, աղբյուրագիտություն և հայ լեզվաբանական մատենագիտություն, հայ գրականության պատմություն և վիմագրություն... Եթե այս ամենին ավելացնենք նաև նրա մեծ արժեք ներկայացնող հոլովագրությունը, պարզ կդառնա առասպեկտական աշխատասիրություն ունեցող գիտնականի ողջ վաստակը, որն ավելին է, քան մի քանի գիտահետազոտական ինստիտուտների գործունեությունը:

20-րդ դարի սկզբներին Աճառյանը գրել է. «Հայ ժողովրդի պատմությունը, հյուսված ընդհանուր պատմության հետ», որն ընդգրկում է հնագույն ժամանակներից մինչև 20-րդ դարի սկզբների անցքերը: Շարադրանքն ավարտել է 1919-20-ական թթ.: Հետազայտմ նա չի անդրադարձել այս գրքին: Ինչպես վկայում է մեծանուն հայագետի դուստրը՝ բանասեր Քնարիկ Աճառյանը, 1940-ական թվականների վերջերին Աճառյանը ցանկացել է տպագրել, փոխել է ուղղագրությունը, կատարել մասնակի շտկումներ, բայց տպագրության չի հանձնել:

Այսպիսով գիրքը մնացել է անտիպ:

Շարադրանքից անցել է մոտ մեկ դար: Հայ ժողովրդի պատմության որոշ հարցեր (հատկապես վաղ շրջանին վերաբերող) նորովի են ներկայացվում: Աճառյանը հավատարիմ է մնացել իր ուսուցիչներ Անտուան Սեյել և Հայնրիխ Հյուրշմանի տեսակետներին՝ հայ ժողովրդի ծագումը քննել հնդիկոպական ուսմունքի շրջանակներում:

Որոշ խնդիրներ են ծագել հասուկ անունների տառադարձման և ուղղագրության հետ կապված հարցերում: Քանի որ մերենագիր օրինակը

ձեռագրի իրավունք ունի, և կան հայագետի ձեռքով կատարված ուղղումներ, իրատարակչությունը նպատակահարմար գոտվ հավատարիմ մնալ բնագրին և տպագրել նույնությամբ, նկատի ունենալով նաև այն հանգամանքը, որ ընթերցողին կհետաքրքրի աճառյանական տառադարձությունը: Կատարվել են խիստ մասնակի սրբազնություններ:

Հ. Աճառյանն իր ստեղծագործությունների զգալի մասը գրել է պարզ, մատչելի լեզվով: Հատկապես «Հայ նոր գրականության պատմության» Ա, Բ, Գ, պրակեները, «Հայ գաղթականության պատմությունը» և այլն: Այս գիրքը ևս շարադրված է հանրամատչելի լեզվով և կարող է մեծ հետաքրքրություն ներկայացնել ընթերցող լայն շրջանների համար:

Մեծանուն հայագետի դուստրը՝ Քնարիկ Աճառյանը և Երևանի համալսարանի իրատարակչությունը, իրենց երախտագիտությունն են հայտնում ԳԱԼՈՒՍ ԳՅՈՒԼՔԵՆԿՅԱՆ հիմնարկությանը և նրա Հայկական բաժանմունքի տնօրեն, դոկտոր ԶԱՎԵՆ Վ. ԵԿԱՎՅԱՆԻՆ՝ Աճառյանի անտիպ Ժառանգության իրատարակությունը հովանավորելու հայրենանվեր նախաձեռնության համար:

Գրքի լույսընծայումը նվիրվում է Հրաչյա Աճառյանի մահվան 50-ամյակին:

ՀԻՆ ԴԱՐ

ԵՐԿՐԱԳՆԴԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Երկրագունդը, որի վրա ապրում է մարդկությունը, իր նախնական շրջանում հրավառ հեղուկ մի զանգված էր. ջերմության այդ բարձր աստիճաններում որևէ կենդանի էակ չէր կարող գոյություն ունենալ նրա վրա. հազարավոր դարեր հետո, երկրագունդն սկսեց կամաց-կամաց սառչել և դրսից կեղև կապել: Այնուամենայնիվ այդ կեղևն էլ դեռ այնչափ տաք էր, որ այնտեղ էլ չէր կարող կյանքը գոյություն ունենալ: Չուրը, որ կյանքի գոյության առաջին պայմանն է, գոյություն չուներ երկրի վրա, այլ գոլորշու ձևով կանգնել էր օդում: Երկրագունդի այս նախնական վիճակը երկրաբնության մեջ կոչվում է անկենդան (azotique) կամ նախակենդանական (archéozoitique) կամ նախնական (primordial) շրջան:

Սրան հաջորդում է հին կենդանական (peotérozoïque) շրջանը. երկիրը ավելի է ասուած. անձրևներ են բափվում, շարունակ, և երկրի վրա հոսող ջրերն սկսում են իրենց դիրտը նստեցնել. և նրանց վրա երևան են զալիս առաջին կենդանական ձևերը, հասարակ բույսեր, մանրադիտական որդեր կյանք են առնում.

Սրան հաջորդում է հնակենդանական (paléozoïque) կամ առաջնական (primaire) շրջանը, երբ ջրերը լցվում են բազմատեսակ կենդանիներով. ցամաքի վրա տարածվում են ճահճային անտառները և նրանց մեջ երևում են երկկենցաղ կենդանիներ:

Սրանից հետո զայիս է երկրորդական (mésozoïque) կամ secondeaire) շրջանը: Այս շրջանին ընդարձակ զարգացում են կրում խեցեմորթները, սողուններն ու բոչունները:

Սրան հաջորդում է երրորդական (cainozoïque կամ tertiaire) շրջանը, երբ երկիրը լցվում է ամեն տեսակ բույսերով ու անտառներով և վերջապես երևում են կաթնասուն կենդանիները: Այս շրջանը բաժանվում է 3 դարի. այն է՝ եօցեն, miocene և pliocene: Առաջին եօցեն-յան դարում երևում են կապիկները, իսկ վերջին pliocene-յան դարում երևում է մարդը:

Թե ինչքան ժամանակ է անցել այն հնագույն շրջանից սկսած մինչև մարդու ծագումը՝ զիտնականները համաձայն չեն միմյանց հետ. աշխարհի հնությունը ունանք դնում են 1 600 միլիոն տարի, որիշներ միայն 25 միլիոն տարի. բայց առհասարակ համաձայն են, որ այն ահազին շրջանի մի քառորդը եղել է ամկենդան շրջանը, դրանից դեռ մի քիչ ավելին նախակենդանական շրջանը: Ուրեմն կեսից հետո միայն սկսում է կյանքի առաջին շրջանը երկրի վրա: Ամենակարճն է երրորդական (cainozoïque կամ tertiaire) շրջանը, որ ամբողջ աշխարհի հնության հազիվ մի քաներորդ տևողությունն ունի:

Երրորդական շրջանից հետո գալիս է չորրորդական (pléistocene կամ quaternaire) շրջանը, որի մեջ ապրում ենք մենք և որ կես միլիոն տարվա հնություն ունի: Չորրորդական շրջանն էլ ունի 3 դար, որոնք են **սառցային, հետսառցային և ներկա ժամանակ**:

Երկրիս աշխարհագրական վիճակն էլ նախապես չուներ ներկա ձևը. եօսեն-յան շրջանում ամբողջ Առաջավոր Ասիան և Աֆրիկայի հյուսիսային մասը ծածկում էր Սեծ Միջերկրական ծովը, որի մեջ ցրված էին մի քանի կղզիներ, ինչպես Կովկասը, Հայաստանը, Մակեդոնիան, թերևս նաև Փոքր Ասիան: Հաջորդ տիօսեն-յան շրջանում, ծովից դուրս են ցցվում նաև Եգիպտոսը, Արարիան, Պարսկաստանը և անշուշտ Փոքր Ասիան: Pliocene-յան շրջանում, նոր ցնցումները բարձրացնում են Իրանը, կազմում են Կարմիր ծովը և ուրիշ հարթություններ: Սառցային դարում երկրի այս բարձր մասերը (Կովկասը, Հայաստանը, Իրանը, Հինդուքուչը, Միջին Ասիան և այլն) ծածկված էին մեծամեծ սառցակույտերով, որոնց վրա չեր կարելի բնակվել: Մարդն ապրում էր ավելի ցածր դաշտերում: Հետսառցային դարում սկսվում են ողղողումները, երկրաշարժների պատճառով լեռներ ու սառցակույտեր փուլ են գալիս և կազմում մեծամեծ ջրհեղեղներ, որոնցից մարդը մազապուրծ փախչում է այս ու այն կողմ, իր գոյությունը պահելու համար: Հեղեղները իրենց հետ բերելով լեռների հողերը, խիճ ու կավ, լցնում են հետզիեսե ծովեզերքներն ու գետաբերանները և կազմում նորանոր բարեկեր ցամաքներ, որոնց վրա կարող է այժմ մարդկությունն ավելի հեշտությամբ ապրել: Այս պահի նորակազմ ցամաքներից մեկն էր, օրինակ՝ Ասորեստանը, որ նախապես Պարսից ծոցի մասն էր կազմում. ծովը հասնում էր մինչև այժմյան Մուսուլի (Բարձր Միջագետքի) կողմերը և այստեղ

Իհն բափփում Եփրատ և Տիգրիս գետերը: Դարերի ընթացքում այս երկու գետերը լցուցին հողերը մինչև Պարսից ծոցի ներկա սահմանը և ձևացրին Ասորեստանն ու Բարելնը:

ՍԱՐԴՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Բնության մեջ ամեն ինչ ենթակա է բարեշրջության (évolution) օրենքին. Այուրն սկսելով ամենապարզ վիճակից, չափազանց դանդաղ, բայց շարունակ և աստիճանաբար դիմում է նախորդից ավելի կատարյալ մի վիճակի. շրջապատի պայմաններն ստիպում են նյութին՝ հարմարացման (adaptation) օրենքով փոփոխել իր կազմավորությունը. անզործարանավոր հանքային մարմինը գալիս հասնում է վերջապես գործարանավոր էակի առաջին աստիճանին և այստեղից բաժանվելով ճյուղավորվում է երկուսի, մեկը կազմելով համար բուսական բազավորությունը, մյուսը կենդանական բազավորությունը:

Գործարանավոր և անզործարանավոր էակների տարրերությունները բազմաթիվ են. բայց այդ տարրերությունները զլսավորապես կայանում են մեծության, ժամանակի և կամքի մեջ: Գործարանավոր էակների մեծությունը շատ սահմանավոր է. իսկ անզործարանավոր էակների մեծությունը անսահման է: Ի՞նչ է նույնիսկ փիղը կամ մամնութը* համեմատությամբ Խաղաղ օվկիանոսի կամ նույնիսկ Հիմայայան լեռնաշղթայի մեծության հետ: Ժամանակի, այսինքն կյանքի տևողության կողմից ել գործարանավոր էակները շատ սահմանավոր են. ամենահիմն կենդանի էակը որ կա, Յելլոնի բուդայական նվիրական ծառն է, որ տնկված է մեր քվարկությունից առաջ 245-ին, որով մոտ 25 դարի հնություն է ունենում: Բայց քանի՛-քանի՛ հազարավոր դարերի հնություն ունեն ամենահասարակ քարերն ու ժայռերը: Մի երրորդ ավելի մեծ տարրերություն որ ներքին է, դա կամքն է. անզործարանավոր մարմիններն ազատ շարժման անընդունակ են, իսկ գործարանավոր էակների գոնե ավելի բարձր տեսակների մեջ կա կամքը:

Բայց ինչ որ կազմում է գործարանավոր և անզործարանավոր մարմինների ամենաէական տարրերությունը, դա վերարտադրության ուժն է, որ զանազան ձևերի տակ հատուկ է միայն

* մամնութ - մամնութ (իսմբ):

գործարանավոր էակներին: Մարդը 20 տարեկանից սկսում է արտադրել իր նմանին, որից հետո կամաց-կամաց քաշվում է կյանքի ասպարեզից: Սակայն աշխարհի այս միլիարդակավոր ծնունդների մեջ չկա մեկը, որ բացարձակապես նույնը լինի մյուսի հետ. մինչդեռ քար և քար, ջուր և ջուր բացարձակապես նույն են: Կյանքի մեջ ով ուժեղ է, գեղեցիկ կամ իմաստուն, վերջապես որոշ առավելությամբ օժտված, մյուսներից ավելի հաջողելու շանսերն ունի. որով սերունդը ստիպված է միշտ ուսահի ավելի լավը դիմելու: Այս է որ կենսարանության մեջ կոչվում է ընտրություն (sélection):

Ավելի փոքր գործարանավոր էակները շատ ավելի կարճ կյանք ունենալով, շատ ավելի էլ արագ աճում ունեն. ուստի և նրանց մեջ բարեշրջության օրենքն էլ շատ ավելի արագ պիտի գործի: Ուրեմն բարեշրջությունը կանգնել չգիտի. շարունակ, բայց առանց ոստումների, հետզհետեւ կերպարանափոխում է այս կենդանի էակներն էլ. արտարին աշխարհի պահանջների համաձայն, կանոնավոր առաջադիմությամբ փոփոխում է նրա ո՛չ միայն գործարանավորությունը, արտարին կողմը, այլև կենդանական կյանքի բոլոր կարողությունները, զգայությունները և այլն: Ամեն մի առաջադիմություն ժառանգականության օրենքով անցնում է հաջորդ սերունդին, որ շարունակում է նույնպես առաջադիմության գործը: Աճում ու զարգանում են գործարանները. գործունեության պահանջն ստեղծում է նորանոր գործարաններ (la fonction créée l'organe). իսկ անապետք դարձած գործարանները ջնջվում են: Այստեղ առաջ են զայխ նոր տեսակի կենդանի էակներ, որոնցից յուրաքանչյուրը նախորդ տեսակի ավելի կատարյալ ձևն է ներկայացնում: «Բնությունը ոստում չի անում» («Natura non facit saltus»): Այսպես՝ սկսելով նախակենդաններից (protozoaires), որոնք բուսական և կենդանական բազավորությունների սահմանն են կազմում, սկսելով coelenteré-ներից (բուստ, սպունգ, մեղուզա), որոնք ջրերի հատակում խկական արմատներով հողին կպած բաներ են, մինչև մարդ էակը՝ կա աստիճանական զարգացումը: Առաջին դանդաղաբոհիչ archaeoptyyx-ից առաջացավ հասավ մինչև այսօրվա սրաբոհիչ արձիվը. ծանրաշարժ coryphodon-ից կամ éohippus-ից հասանք մինչև արագընթաց ծին:

Այս տեսության համաձայն, մարդն էլ իրանից մի աստիճան ցածր գտնված էակի, այն է մարդակերպ կապիկների մի զարգացումն է ներկայացնում: Ըստ Լիննեի, մի կապիկ, որ ուղիղ դիրքով է

քայլում, նույնիսկ առանց խոսելու ընդունակության, մարդ է: Բայց գիտնականները զանազան ժամանակներ գտել են այն նախնական վիճակի կմախքները, որոնք մարդու և կապիկի միջին շրջաններն են ներկայացնում:

Մրանց ամենանախնական տիպն է *Pithécanthropus erectus*-ը, որին Հեկելը կոչում է *Homo alalus pliocène*: Այս էակն ապրում էր երրորդական շրջանի վերջում և կապիկի ու մարդու մեջտեղումն է: Հոլանդացի բժիշկ *Eugène Dulois*-ն 1891 թվականին Զավայում (Ճավայում) գտավ այս էակի կմախքից չորս կտոր ոսկոր (գանգի վերի մասը, ազդրի մի ոսկոր (*fémur*), երկու ծամող ատամ (*molaire*), որոնք բաղված էին հրարխային մնացորդներում: Գանգն ուներ 550 խորանարդ սմ. պարունակություն, որ ավելի է գորիլից (550 սմ³) և օրանգութանից (600 սմ³), բայց պակաս է արդի ամենաստոր մարդուց (օրինակ՝ բասմանացիք ունեն 1020-1100 սմ³ ուղեղ. ազդրոսկը ցույց էր տալիս, որ ոսքի վրա կանգնած քայլող մի արարած էր՝ մեզ նման:

Մրանից հետո զալիս է *chelléen* շրջանի մարդը, որ կոչվում է *homo Heidelbergensis*. սրանից գտնված է 4 ծնոտ: Սա առաջինն է, որ մտածեց տաշել կայծքարը և իրը գենք գործածել: Ինքը դեռ այնքան նման է կապիկին, որ պատահնամք եթե ծնոտի վրա ատամներ չգտնվեին, կապիկ պիտի կարծվեր և ոչ թե մարդ:

Նախամարդու երկրորդ ավելի զարգացած տիպարն է *Moustier* կամ *Néanderthal* -յան մարդը, որ ապրում էր սառցային դարում: Այս տիպից գտնված են 15 զանազան անձանց կմախքներ: Այս զանգերի ուղեղային ծալքերը պահպած էին. կաղապարելով գտան, որ այս էակը նախորդից ավելի մտավոր ու հոգեկան զարգացում ուներ. ուղեղի ծախս մասը ավելի զարգացած էր քան աջը, որից հետևում է, թե աջ ձեռքով գործելու հակում ուներ: Նա կարող էր ուղղահայաց դիրքով կանգնել. հասել էր քաղաքակրթության որոշ աստիճանի, որովհետև գիտեր այրերում բնակվել և կրակ վառել:

Մրանից հետո զալիս է *homo sapiens*-ը, որ մեր ժամանակի մարդն է:

Նույնի ավելի զարգացած տիպարն է *homo primigenius de Krapina*, որի կմախքը գտնվեց 1901 թվականին Խորվաթիայում, (Խորվաթիայում) *Krapina* կոչված տեղում: *Wahlkopf* գիտնականը քննելով նրա ծնոտը, գտավ որ այդ էակն արդեն կարող էր արտաքերել զանազան մարդկային ծայներ:

Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ կապիկից դեպի մարդը անցումը տեղի է ունեցել երրորդական շրջանի վերջում: Pleocene-յան դարում կային արդեն մարդանման էակներ (նախամարդ). իսկ սառցային դարում, այսինքն չորրորդական շրջանի սկզբից գոյություն ուներ մարդը:

Այժմ տեսնենք, թե ո՞րչափ հին են այս դարաշրջանները և մարդ էակը ինչ հնություն ունի: Գիտնականները շատ տարակարծիք են այս մասին. և ճշշտ պատասխան տալ այս հարցման՝ անկարելի է: Մորտիյյեն, որ նախապատմության գիտության հիմնադիրն է և որի նախապատմական բաժանումները շատերի կողմից ընդունված են, երրորդական շրջանի վերջը դնում է մեր թվարկությունից գրեթե 230 000 տարի առաջ: Այս ժամանակից է ունեցել *canthropus erectus* կոչված մարդը. Հայդելբերգյան մարդը մեր թվարկությունից 228 000 տարի առաջ է, Նեանդերթալյան մարդը՝ 106 000 տարի, իսկ *homo sapiens*-ը՝ 40 000 տարի:

Աշխարհի վրա սփոռված մարդկությունը, ըստ ցեղագրության (éthnographie) բաժանվում է չորս խմբի. 1. **Սախտակ ցեղ**, որ բնակվում է Եվրոպայում, Հյուսիսային Աֆրիկայում, Արևմտյան Ասիայում և մասամբ Ամերիկայում. 2. **Աեղին ցեղ**, որ բնակվում է Ասիայի մեծ մասում և Օվկիանիայի մեկ մասում. 3. **Պղնձագույն ցեղ**, որ բնակվում է Ամերիկայում և Օվկիանիայում. 4. **Սև ցեղ**, որ բնակվում է Աֆրիկայում, Օվկիանիայում և Ասիայի ու Ամերիկայի զանազան կողմերում: Խնդիր է, թե այս բոլոր ցեղերը առանձի՞ն թե ընդհանուր ծագում ունեն: Առաջին կարծիքին կողմնակից են բազմասերականները (polygéniste), որոնք ընդունում են, թե աշխարհի զանազան մասերում առաջ են եկել զանազան տիպի նախամարդիկ, որոնք հետո բազմանալով՝ բռնել են այդ աշխարհամասերը: Ընդհակառակը մենասերականները (monogénistes) ընդունում են, որ ամբողջ մարդկությունը երկրագնդի մեկ կետի վրա և մեկ նախամարդուց առաջացած է և հետո տարածված է աշխարհի զանազան մասերը, որ կիմայի և շրջապատի համաձայն ստանալով առանձին գույն և կերպարանք, առաջ է բերած արդի չորս ցեղերը:

Ուղիղ է միայն վերջին կարծիքը. այն է՝ համամարդկային ծագման միությունը. այս է հաստատում կենսաբանությունը (biologie), որ թե՛ բուսական և թե՛ կենդանական աշխարհում ընդունում է տեսակների ծագման միությունը:

Անցնենք այժմ լեզվաբանության արդյունքներին:

Աշխարհում խոսված բոլոր իհն ու նոր լեզուների ընդհանուր գումարը 1500 է: Լեզվաբանները քննելով այս լեզուները, գտել են, որ նրանցից շատո մեկը մյուսին նման է և իրարից առաջ եկած կամ մեկ աղբյուրից ծագած: Իրար ցեղակից լեզուները առանձին խմբերի մեջ դասավորելով, գտել են, որ սույն 1500 լեզուները վերածվում են խմբերի, հետևյալ ձևով.

1. Հնդկալոպական լեզվարուն, որ տարածվում է Հնդկաստանի արևելյան ծայրից սկսած մինչև Պարսկաստանի սահմանը և այստեղից հարավ՝ մինչև Հնդկական օվկիանոսը:

3. Չամյան լեզվարուն, Աֆրիկայի հյուսիսային կողմը:

4. Աֆրիկյան լեզվարուն, որ տարածվում է Սահարայի հարավային եզերից մինչև Աֆրիկայի հարավային ծայրը:

5. Հոտենտոտ-Բուշմեն լեզվարուն, Աֆրիկայի հարավարևմտյան կողմը:

6. Ավստրական լեզվարուն, որ տարածվում է Մադագասկարից սկսած մինչև Խաղաղ օվկիանոսի ծայրը:

7. Դրավիյան լեզվարուն, Հնդկաստանի հարավային մասում:

8. Անդամանյան լեզվարուն, որ գտնվում է համանուն կղզիներում, Հնդկաստանի արևելյան կողմը:

9. Ջին-Թիբեթական լեզվարուն, Հնդկաստանի հյուսիսային կողմը:

10. Ուգրո-Ֆիննական լեզվարուն, որ գտնվում է Եվրոպայի միջին մասից սկսած մինչև Ուրալյան լեռները:

11. Կովկասյան լեզվարուն, Կովկասյան լեռնաշղթայի երկու երեսը:

12. Ալքայական լեզվարուն, Ուրալյան լեռներից մինչև Խաղաղ օվկիանոսը:

13. Շապոնա-Կորեական լեզվարուն, հիշյալ երկու երկրներում:

14. Այնու լեզվարուն, Սախալին կղզու հարավում և Շապոնիայի հյուսիսում:

15. Հիպերբորյան լեզվարուն, Սիրիիի արևելյան ծայրում:

16. Ամերիկյան լեզվարուն, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայի բնիկների լեզուներն են:

17. Ավստրալիական լեզվարուն, այս մեծատարած կղզու բնիկների լեզուներն են:

Յուրաքանչյուր լեզվաբուն մյուսներից անկախ է և անջատ, և ենթադրում է հին նախամայր մի լեզվի գոյությունը: Յուրաքանչյուր նախամայր լեզու է ենթադրում է նախավոր մի ազգ և նախավոր մի հայրենիք: Ըստ այս մարդկության այն հնագույն շրջանում գոյություն պիտի ունենային առնվազն 17 անկախ լեզուներ և ազգեր, չհաշվելով առանձին մնացած լեզուները, որոնք կորել են անհետ:

Բայց առանձին և անկախ մի լեզվի և մի ազգի գոյությունը առանձին և անջատ մի ցեղ չի ենթադրում, որովհետև լեզու, ազգ և ցեղ իրար հետ կապված բաներ չեն: Այս բանը գլխավորապես հայտնի է նրանից, որ միևնույն սպիտակ ցեղը հինգ անկախ լեզվաբների է բաժանվում (հնդկուստական, սեմական, քամյան, ուգրո-ֆիննական և կովկասյան): Այդ նշանակում է, թե լեզվաբնության արդյունքները և անկախ նախամայր լեզուների և ժողովորդների գոյությունը չեն հակասում համամարդկային ծագման և միության գաղափարին: Սրանք ցույց են տալիս միայն, թե մարդկությունը իր նախնական հայրենիքում սկիզբ առնելուց, բազմանալուց և զանազան տեղեր գաղթել հաստատվելուց հետո, սկսել է լեզու հորինել, և այսպիսով է, որ առաջացել են իրարից անկախ մայր լեզուները, որոնք նոր գաղթերով տարածվել են աշխարհիս զանազան մասերում և ձևացրել այսքան բազմաթիվ լեզուներ:

Ընդունելուց հետո, թե մարդկությունը մեկ նախամոր զավակ է, պետք է գտնել այն տեղը, որ առաջին անգամ մարդկությունը երևան է եկել: Բայց մարդկության բնօրբանի մասին դեռ ոչ մի վճռական կարծիք չկա: Գիտնականներից ոմանք դնում են բևեռներում, հիմնվելով այն բանի վրա, որ երկրագնդի ամենից առաջ սառած և բնակելի դարձած մասերը բևեռներն են: Ուրիշ գիտնականներ դնում են Միջերկրականի եզերքները, Ավստրալիա, Կենտրոնական Ասիա, Մալայզիա, Արարիա, Աֆրիկա և այլն: Ուրեմն ամեն ինչ անորոշ է: Անորոշ է նոյնիսկ յուրաքանչյուր լեզվաբնի հայրենիքը, որ վերի տեսության համաձայն շատ ավելի նոր է, քան ընդհանուր մարդկության առաջին ծագումը:

ՆԱԽԱՊԱՏՍԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Մարդկությունն իր նախնական շրջանում ապրում էր շատ ողորմելի դրության մեջ. իր միակ նպատակն էր քաղցից չմեռնել և ազատվել զազանների հարձակումից, որոնք իրանից ավելի էին օժտված ուժով և հարձակողական գենքերով (եղջյուր, ժանիք և այլն): Սրանց դեմ կովելու համար մարդու միակ գենքն էր քարը, որին զանազան ձևեր տալով, դանակաձև տաշելով և կամ փայտերի ծայրն անցկացնելով գործածում էին: Որևէ մետաղ ծանոթ չէր մարդուն: Այս պատճառով մարդկության այս հնագույն շրջանը կոչվում է **Քարե դար**: Այս շրջանի մարդու միակ սնունդը կազմում են պտուղներ, զանազան խոտեր, ճճիներ* և իր որսացած անասունների միսը, որ հում-հում ուսում է, քանի որ կրակը դեռ գտնված չէ: Հազուստ չունի, որովհետև ոչ թել մանել գիտի, ոչ կաշի գործել և ոչ էլ կարել: Ցուրտը և տաքը կարծրացրել են իր մարմինը, մորքն ամրացրել, քավ մազերով ծածկել, այնպես որ վայրի անասուններից թիշ տարբերություն ունի: Իր բնակարանն է ժայռերի խորշը, քարայրների մեջ, որովհետև շենք շինելու մասին դեռ ոչ մի զաղափար չունի: Մարդու անպաշտպան դրությունը ստիպում է նրան ապրել խմբերով (հորդա) և ոչ թե առանձին ընտանիքներով, որովհետև խմբերի քազմությունը մեծ գրավական է ներկայացնում մարդուց ավելի ուժեղ զազանների դեմ հաջողությամբ կովելուն:

Մարդու միակ զբաղմունքը այս շրջանում որսորդությունն է և որսը ճարելու համար շարունակ ստիպված է տեղից տեղ քափառելու: Հետևաբար հաստատություն չունի, քափառական է:

Կարիքն ստիպում է մարդուն հետզհետեւ ավելի հնարագետ լինել, իր կերակուրը ձեռքի տակ պատրաստ ունենալու համար միշտ՝ մտածում է պահել զանազան անասուններ, որ հետզհետեւ ընտանեցնում է և նրանցից մեծ խմբեր կազմած՝ արոտից արոտ է քափառում: Այսպես առաջ է զայիս խաշնարածությունը:

Զարերի հետ միշտ գործ ունենալով, մի օր էլ պատահմամբ շփման միջոցով գտնում են կրակը. և դա պատճառ է դառնում ծնելու քաղաքակրթությունը: Որպեսզի կրակը քամուց և անձրևից

* ճճիներ - որդեր, ճիճուներ (խմբ.):

պաշտպանեն, նրա չորս կողմը պատ են քաշում, վրան քարով ծածկում են և այսպիսով ձևանում է* հայրենի օջախը, մարդկության առաջին տունը: Պատահմամբ կրակի մեջ ընկած մետաղի մի կտորի հալումը սովորեցնում է մարդուն մետաղի գործածությունը և ծանրանալով բրոնզի հետ, որ անազի ու պինձի խառնուրդն է, սկսում է պատրաստել իր սուր գենքերը, որով այժմ կարող է հաջողությամբ կովել ուժեղ գազանների դեմ: Սովորում է հողեւ ամաններ բրծել, կերակուր եփել և անասունների մորթուց հագուստ պատրաստել: Կերծապես ծանրանալով գանազան բույսերի մշակության, ստեղծում է երկրագործությունը, որով դառնում է երկրագործ ու նստակյաց ժողովուրդ:

Մարդկության այս շրջանը կոչվում է Քրոնզեն դար:

Ավելի ուշ մարդը ծանրանում է երկարի գործածության, որով սկսում է երկարի դարը, որի մեջ ապրում ենք մենք:

4. ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԻՐԹ ԵՐԿՐՄԵՐԸ

Առաջին քաղաքակրթությունները ծագած են այնպիսի երկրներում, որը ընությունը օժտած էր մարդուն կյանքի հարմարավոր պայմաններով. այն է տաքուկ կյանք, բարեքեր հող և առատ ջուր: Գետերի ընդարձակ հովիտներն են դրանք: Այսպես ամենահին դարերում քաղաքակրթությունը ծաղկած ենք զտնում դեղին և կապույտ գետերի հովտում (Զինաստան), Գանգես գետի հովտում (Հնդկաստան), Եփրատ և Տիգրիս գետերի հովտում (Ելամ, Բաղդաստան, Ասորեստան և Բարելոն), Նեղոս գետի հովտում (Եգիպտոս) և Ալիս ու Իրիս գետերի հովտում (Փոքր Ասիա):

Տեր թվարկությունից 34 դար առաջ Զինաստանն ստեղծեց իրեն համար առանձին քաղաքակրթություն, օրենքներ դրավ, մի տեսակ գիր, մինչև անգամ կողմնացույց հնարեց: Բայց նրա քաղաքակրթությունը մնաց իր մեջ կամ առավելն ազդեց Հնդկաչինի, Կորեայի, Մանչուրիայի (Մանչուրիայի) և ճապոնի (Ճապոնիայի) վրա և դեպի մեր սահմանները մուտք չգործեց:

Զինաստանից ավելի հին է Եգիպտոսը: Եգիպտացիք մեր թվարկությունից 5000 տարի առաջ հաստատվելով Նեղոսի

* ձևանում է - ձևավորվում է (խմբ.):

հովտում, պետություն և կոլտուրա են հիմնում: Նոյն ժամանակից են նաև Ելամացիք և քաղղեացիք, որոնք հաստատվելով Եփրատի և Տիգրիսի հովտում, ստեղծեցին այնպիսի մի կոլտուրա, որ թերևս ամենահինն է մարդկության մեջ: Ավելի հետո զայիս են հաբերը՝ Փոքր Ասիայում և հնդիկները՝ Գանգեսի հովտում:

5. ԵԼԱՄ ԵՎ ՔԱՂԴԵԱ

Արևելքում մարդկային քաղաքակրթությունն առաջին անգամ երևան է զայիս Ելամի և Քաղղեայի մեջ: Քաղղեան գտնվում էր Եփրատ և Տիգրիս գետերի հովտում՝ Պարսից ծոցի վրա. իսկ Ելամը՝ սրանից դեպի արևելք, Պարսից ծոցից մինչև Համադան ձգված տարածության վրա: Մայրաքաղաքն էր Ծոշ: Տիգրիսը բաժանում էր այս երկու երկրները: Քաղղեայում այն ժամանակ ապրում էին սումերները (շումերներ), որոնք ոչ սեմական և ոչ էլ հնդեվրոպական լեզվաբնին են պատկանում և թերևս ցեղակից էին Ելամի ժողովրդին: Ելամացիք հասել էին կոլտուրայի այնպիսի աստիճանի, որ արդեն հնարել էին մի տեսակ մեհենագիր գրություն, որ Քաղղեայում ձևափոխվելով վերածվեց բևեռագիր գրության, իսկ ուրիշ ճամփող անցնելով ավելի արևմուտք, կազմել է թերևս եգիպտական ու հարյան նշանագրերը: Արևմուտքից՝ Արարիայից առաջանալով սեմական ցեղը, եկավ գրավեց Քաղղեաստանը և իր մեջ ծովեց սումերներին, որոնք մեր թվարկությունից առաջ 4000 թվականին արդեն վերջացած են:

Սեր թվարկությունից 30-38 դար առաջ, սեմական ժողովուրդների ձեռքի տակ, Քաղղեան հիմնում է մի մեծ կայսրություն, որ հասնում էր մինչև Միջերկրական ծովը: Ելամն էլ ընկավ Քաղղեայի տիրապետության տակ, բայց սումերների նման չձուլվեց: Ելամացիք ո՛չ միայն պահեցին իրենց գոյությունը, այլև հաջողվեցին ազատել Ելամը Քաղղեայի լոյցից: Այնուհետև Ելամն ավելի գորանալով նվաճեց Քաղղեան և հիմնեց այնտեղ նոր պետություն: Քաղղեայում բնակվող սեմական ժողովուրդներն սկսեցին հեռանալ. մի մասը քաշվեց դեպի հյուսիս և հիմնեց Ասորեստանը, իսկ մի ուրիշ մասը քաշվեց դեպի արևմուտք և այնտեղ, Միջերկրական ծովի եզերքին, հիմնեց Փյունիկեն (23-րդ դ. թ. ա.): Այս զարթականությունների պատճառով Ասորիքի սահմաններից շարժվեց մի ուրիշ բարբարոս ցեղ, որ պատմության մեջ հայտնի է

Հովիկ կամ **Հյուքսոս** անունով: Սրանք արշավեցին Եզիպտոս և նվաճելով եզիպտական փարավոնների իշխանությունը, հաստատեցին իրենց տիրապետությունը:

6. ՀՆԴԵՎՐՈՊԱՑԻՔ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գիտնականները ենթադրում են, որ հնդեվրոպացիների ընդհանուր նախահայրենիքը գտնվել է Արևելյան Եվրոպայում, Բալթիկ ծովից դեպի արևելք, արդի Լիթվանիայի (Լիտվիա) կամ Սիջին Ռուսաստանի սահմաններում: Երկար ժամանակ նրանք այնտեղ բնակվելուց հետո, սկսեցին զարդել: Անշուշտ միանգամից բոլորը չգաղթեցին, այլ զանազան ժամանակներ զանազան զարդեր տեղի ունեցան, որոնք սփռվեցին զանազան երկրներ՝ Հնդկաստանի արևելյան ծայրից մինչև Եվրոպայի հյուսիսարևմտյան ծայրը (Իռլանդիա): Այս զարդականություններից հայտնի են մեզ 11 հատ, որոնք են.

1. **Արիական ճյուղ**, որից առաջացան հնդիկները, մարերը, պարսիկները և նրանց հետ աֆղանները, բելուջները, քրդերը և օսերը:

2. **Թոխարական ճյուղ** (թոխարներ և քուչեր՝ Չինաստանի և Թուրքիայի սահմանի վրա):

3. **Հայկական ճյուղ**:

4. **Կամիսական ճյուղ**:

5. **Թրակո-փոյուզական ճյուղ**:

6. **Հունական ճյուղ**:

7. **Լյութիկյան ճյուղ** (ալբանացիք, վենետիկցիք, մեսապացիք, հապիկցիք և այլն):

8. **Իտալական ճյուղ** (որից առաջացան Իտալիայի զանազան ժողովուրդները, ինչպես լատինները, օսկերը, ումբրիացիք, սարինացիք, սամնիացիք և այլն):

9. **Լեռքո-սլավական ճյուղ** (մի կողմից լիթվանացիք, լեռքերը, իին պրուսիացիք և մյուս կողմից սլավական զանազան ժողովուրդները, ինչպես ոռուսները, լեհացիք, չեխները, սերբերը և այլն):

10. **Գերմանական ճյուղ** (այն է՝ գերմանացիք, հոլանդացիք, դանիացիք, շվեդացիք, նորվեգացիք, անգլիացիք և իսլանդացիք):

11. **Կելտական ճյուղ** (իռլանդացիք, գալլերը, իին ֆրանսիացիք և այլն):

Այս գաղքականությունների ժամանակի և հանգամանքների մասին շատ քիչ բան գիտի պատմությունը: Ամենահին ժամանակներում այս ազգերը արդեն հաստատված են իրենց նոր հայրենիքում, կազմել են նոր ազգեր և լեզուներ և անցյալի մասին բնավ տեղեկություն չունեն: Այսպես են, օրինակ, կամխսները, հնդիկները, մարերը, պարսիկները և այլն: Շատ ավելի ուշ այս բոլոր ազգերն ու ժողովուրդները քաղաքակրթության ճանապարհի մեջ են մտնում, զիր և գրականություն են հիմնում, որով և սկսում է պատմությունը: Կամխսները, ասիացիք, հույներն ու իտալացիք մեր թվարկությունից առաջ գրականություն ունեն արդեն, իսկ մյուսները՝ մեր թվարկությունից հետո:

Մեր թվարկությունից առաջ երրորդ հազարամյակի վերջերը տեղի ունեցավ հնդեվրոպացիների առաջին գաղթը: Դրանք կամխսներն են, որ նախահայրենիքից դուրս գալով, հայտնի չեն որ ճամփով, Կովկասի և Հայաստանի վրայով՝ թե Արևմուտքից՝ Եվրոպայի վրայով եկան մտան Փոքր Ասիա: Այստեղ բնակվում էին արդեն հարերը, ինչ ժողովուրդ, որոնք ո՛չ հնդեվրոպացի են և ո՛չ ել սեմական: Հայտնի չեն երբ նրանք հաստատվելով այստեղ, ստեղծել էին մի տեսակ մեհենազիք գրություն և առանձին կոլուտուրա: Կամխսները նվաճեցին հարյան նախարնիկներին, միացան նրանց հետ և հիմնեցին նոր պետություն: Նրանք շուտով ընդունեցին Ասորեստանյան քաղաքակրթությունը և ընեռազիք գրությունն էլ սովորելով, քողեցին բազմարիվ արձանագրություններ (թվով 13000), որոնց ընթերցմամբ գիտնականները հետզհետեւ երևան են հանում նրանց անցյալ պատմությունը: Ունանք այս ժողովուրդը կոչում են կամխսներ և լեզուն էլ կամիսներեն, որիշներ կաներեն, նեսերեն, նաև հարերեն. բայց անհրաժեշտ է շշորել տիրող հնդեվրոպացիներին (կամխսներ) բուն նախարնիկների հետ, որոնք իսկական հարերն են:

Կամխսների հետ ուրիշ զանազան հնդեվրոպական ցեղեր էլ կային. ինչպես մանդայեցիք, խարրի կամ հուրրի, բալա և լուվ: Սրանց լեզուներով կան զանազան արձանագրություններ: Պետության մայրաքաղաքն էր Հարքուշաշը, որի ավերակները երևան եկան Բողագրյուն, Անկարայից 145 կիլոմետր դեպի արևելք:

Սկզբից կամխսները Փոքր Ասիայի կենտրոնական մասում էին. ավելի ուշ նրանից ավելի հարավ առաջացան և իրենց տիրա-

պետության տակ առան Կիլիկիան, Ասորիքը և Սիցագետքը: Մեր թվարկությունից առաջ երկրորդ հազարամյակի սկզբը նրանք Ասորեստանի վրա արշավեցին: Ասորիքում հանդիպեցին եգիպտացիներին, որոնց հետ բախվելու էին բնականաբար:

7. ՍԻՏԱՆԱՑԻՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սիտանիները հնդեվրոպական ցեղին էին պատկանում և հասկապես արիական ծյուղի իրանական ընտանիքից էին: Եթք արիները հնդեվրոպական հայրենիքից հեռանալով Կովկասի վրայով հարավ իջան, միտանիներն էլ նրանց հետ էին: Հայաստանում զաղքականությունը երկուսի բաժանվեց. մեծ մասը դեպի Արևելք դիմելով՝ բռնեց Մարաստանը, Պարսկաստանը և ավելի հեռու Հնդկաստանը: Մյուս մասը մնաց Հայաստանում. սրանք միտանիներն էին, որոնց հնությունը մեր թվարկությունից առաջ երկրորդ հազարամյակն է հասնում:

Այն ժամանակ Հայաստանում և Առաջավոր Ասիայում հաստատված էին սուրբարիները, որոնք քաղաքակիրթ, բայց անկազմակերպ ժողովուրդ էին: Իրենց հիշատակարանները մինչև մեր թվարկությունից առաջ 4000 քվականն են հասնում: Սիտանիները նվաճեցին նրանց և նրանց հետ միացած նոր պետություն հիմնեցին, ճիշտ ինչպես կամիսները հարերի երկրում:

Սիտանիների պետությունը շատ բան ժառանգելով սուրբարիներից, արագությամբ ընդարձակեց իր սահմանները և մեծ պետություն դարձավ: Կարծվում է, թե իրենք են հիմնել Նինվեն, որ հետո Ասորեստանի մայրաքաղաքը պիտի դառնար: Իրենք նույնիսկ Ասորեստանի նախկին բնակիչները եղան, որոնց հաջողեցին սեմականները:

Սիտանիները հարձակվեցին իրենց արևմտյան հարևան հարերի պետության վրա: Արանք արդեն մտել էին Ասորիք (18-րդ դար) և գրավել Հալեպը, որի վրա աչք ունեին նաև միտանիները: Սիտանիները նախ հարերի ձեռքից գրավեցին Եփրատի շուրջը գտնված երկրները, որոնք միացրին իրենց պետության: Այնուհետև մտան Ասորիք, հարերին դուրս քշեցին և Հալեպը գրավելով՝ դաշնակից վասալ պետություն դարձրին:

Սիտանիների զորությունից վախեցած՝ Ասորեստանը, Բարե-

լոնը և Եգիպտոսը իրար հետ դաշն կապեցին, միտանիների ուժը խորտակելու համար: Եգիպտացիք մտան Ասորիք, բայց իրենց արշավանքները ետ մղվեցին: Միտանիները գրավեցին Նինվեն և Ասորեստանը հարկատու թագավորություն դարձրին (Չուրջ 1 450 թ.), հետո արշավեցին Պոնտոսի վրա, որ հարերի պետության էր հպատակվում. գրավեցին և վասալ թագավորություն դարձրին: Այսպիսով Միտանի պետությունը տարածվեց Կապաղովկիայից մինչև Նինվե և Նինվեից մինչև Սև ծով, իր մեջ պարունակելով Կովկասը, Պոնտոսը, Հայաստանը և Միջազգետքն ու Ասորիքը:

Այս ժամանակ Հարյան պետության գահը բարձրացավ Շուրբիլուլիումաշը (1395-1355 թթ. մ. թ. ա.) դիվանագետ թագավորը, որ Հարյան դաշնակցական պետության խկական իիմնադիրը դարձավ: Նա դավադրական եղանակով կարողացավ խոռվություն գցել Միտանի պետության մեջ. թագավորն իր որդու ձեռքով սպանվեց և պետությունը երկու մասի բաժանվեց. առաջին՝ Խարրի, որի թագավորն էր Արտատանա Բ-ը, որ տիրում էր Հայաստանի մեծ մասին. երկրորդ՝ Միտանի, որի թագավորն էր Դուշրատտա, որ տիրում էր Հայաստանի հարավարևմտյան մասին, Հյուսիսային Միջազգետքին և վասալ պետություններին: Շուրբիլուլիումաշը պետությունն այսպիսի դավադրությանը քայլայելուց հետո, բարեկամացավ իրեն սահմանակից Խարրի պետության հետ, որպեսզի այժմ էլ Դուշրատտային խորտակի: Դուշրատտան նեղը մնացած, դիմեց Եգիպտոս և իր աղջկան փարավոնին կնության տալով՝ նրա բարեկամությունը և դաշնակցությունը ձեռք բերեց: Սեզ հասել են միտանիների թագավոր Դուշրատտայի գրած յոթը նամակները Եգիպտոսի փարավոնին՝ 17-րդ, 16-րդ դարերից: Այդ միջոցին Ասորեստանը գուխ է բարձրացնում և վերջապես անկախություն է ձեռք բերում. հարերն իջնում են Ասորիք և Հալեպն ու Կարկեմիշը գրավելով՝ վասալ պետություններ են դարձնում: Հետո խլում են Միջազգետքը և միտանիներին Եփրատի արևելյան երեսն են քշում: Վերջապես գրավում են Պոնտոսը: Եգիպտացիք այս բոլորը տեսնելով՝ ավելի լավ են համարում բարեկամանալ զորավոր հարերի, քան թե բոլացած ու տկարացած միտանիների հետ: Այսպիսով միտանիների դաշնակցությունը Եգիպտացիների հետ ջուրն է ընկնում և ասպարեզը մնում է հարերին:

8. ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԵԳԻՊՏԱՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱԹԵՐԻ ՄՐՑՈՒՄԸ

Երբ հյուքսոսները արշավեցին Եգիպտոս, Եգիպտացիք արդեն մեծ քաղաքակրթության էին հասած: Մեր թվարկությունից 5 000 տարի առաջ արդեն հաստատված Նեղոսի հովտում, նախապես բաժանված 40 մասն իշխանությունների, կարողացել էին այնուհետև միանալ և մի՛ ազգ և մի՛ պետություն կազմել: Իրենց փարավոնները նվաճել էին Լիբիան, Նորֆիան, Երովայիան, Արաբիան և ամբողջ Հյուսիային Աֆրիկային տիրելուց հետո, Սվեզի պարանոցից անցնելով, ուոր էին դրել նաև Սինայի թերակղզին: Ստեղծել էին մի տեսակ գիր, որ ծանոթ է **մեհենազիք** անունով և որով մշակում էին հարուստ մի գրականություն: Եգիպտացիների քազավորները իրենց բոլոր նշանավոր քաղաքները զարդարել էին մեծամեծ շենքերով, պալատներով, տաճարներով, հոյակապ հիշատակարաններով, բուրգերով և սփինքսներով, որոնք ծածկել էին բազմաթիվ արձանագրություններով: Ժողովրդի կյանքը բարելավելու համար Նեղոս գետի վրա բացել էին ջրանցքներ և ջրամբարներ, դիզել էին անբավ հարստություն և մշակել էին սեփական հարուստ կրոն:

Այսպիսի զորության և փառքի հասնելուց հետո, Եգիպտոսում ծագեցին ներքին կոխվներ և այնքան տկարացրին երկիրը, որ չկարողացավ դիմադրել բարբարոսների արշավանքին և ընկավ նրանց իշխանության տակ:

Բայց Եգիպտացիք չճուլվեցին անքաղաքակիրք հյուքսոսների մեջ. ընդհակառակը իրենց փարավոնները քաշվեցին Եգիպտոսի հարավը և այնտեղ շարունակեցին իրենց գոյությունը՝ շարունակ կուլելով հյուքսոսների դեմ: Եգիպտացիք մոտ 150 տարի մաքառեցին նրանց դեմ և վերջապես կարողացան քշել նրանց դեպի Ասորիք և նրանց ետևից մտան նաև իրենք: Այսպիսով Եգիպտացիների առաջ բացվեց աշխարհակալության ասպարեզը:

Ասորիքում երկու քաղաքակիրք ժողովուրդ կար. վյունիկեցիք և հաթերը: Փյունիկեցիք բնակվելով փոքր ու սահմանափակ մի երկրում, չէին կարողացել մեծ ժողովուրդ դառնալ և աշխարհակալության հետևից ընկնել: Իրենց երկիրը անբեր ու բարբարությունը իրենց ապրուստը հոգալու համար ստիպված էին

նրանք ծովին դիմել: Այսպես ստեղծվեց Փյունիկյան վաճառականությունը, որ համաշխարհային նշանակություն ստացավ: Իրենց փոքր նավերի վրա վստահացած, այս հանդուգն նավորդները ճամփորդում էին Փոքր Ասիայի եզերները, Կիպրոս, Հոնիական ծովի կղզիները, Հունաստան, Իտալիա, մինչև Աֆրիկա և Իսպանիա, և ամբողջ Միջերկրականի եզերը գտնված ժողովուրդների հետ հարաբերության մեջ էին: Այս բոլոր երկրներում փյունիկեցիք հիմնել էին քաղմարիկ զաղութներ, որոնց միջոցով սկսեց տարածվել Փյունիկյան քաղաքակրթությունը: Մրանց միջոցով է նույնական, որ այրութենք տարածվեց Հունաստան և հետո հոռմեական պետության մեջ:

Բայց փյունիկեցիք, իրեն զենքի գործածության մեջ քոյլ ժողովուրդ, չկարողացան արգելք դառնալ եզիպտացիների առաջխաղացության դեպի Ասորիք: Եզիպտացիք նվաճեցին Փյունիկեն և ասորական զանազան ժողովուրդները, որոնցից շատերին իրեն ստրուկ փոխադրեցին Եզիպտոս՝ աշխատեցնելու համար քաղաքների, շենքերի, բուրգերի և տաճարների շինության մեջ: Այսպես հիմնվեց Եզիպտական մի մեծ կայսրություն, որ տարածվում էր Հնդկական օվկիանոսից մինչև Եվրաստ գետը:

Այստեղ Եզիպտացիք հանդիպեցին հարերին, որոնք Կիլիկիայի սահմաններում և դրանց դրւու էլ տարածված՝ ուժեղ պետություն էին կազմել: Եզիպտացիների սահմաններում՝ հաջող անցան իրենց համար: Բայց հարերը կարողացան վերջապես դաշնակցություն կազմել Փոքր Ասիայի ժողովուրդների հետ, ոտքի հանել Ասորիքի սեմական ժողովուրդները և նրանց հետ միացած՝ երկար ու կատաղի կրիվ սկսեցին Եզիպտացիների դեմ: Եզիպտական արշավանքը կանգնեց և Եփրատից այն կողմ չկարողացավ անցնել: Այնուհետև հարերը գրավեցին Հյուսիսային Ասորիքը, բայց իրենք էլ չկարողանալով ավելի առաջ երթալ, երկու կողմերն ստիպվեցին քարեկամական դաշն կճրել իրար հետ:

Այսպես ուրեմն Եզիպտացիք և հարերը իրար առաջ կտրելով՝ չքողեցին որ իրենցից մեկը ավելի մեծանար և ձեռք բերեր Ասիայի տիրապետությունը: Իրենց դարավոր պատերազմները ժամանակ տվին արևելքի սեմական ցեղերին՝ ազատորեն զարգանալու և իրենց քաղաքական դերը խաղալու:

9. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բավական ժամանակ ելամացիների տիրապետության տակ մնալոց հետո, Արևելքի սենական ցեղերը կարողացան վեջապես նրանց լուծը բռպափել: Մեր թվարկությունից 2 100 տարի առաջ Համմուրաբին հիմնեց Բանբելոնի քագավորությունը, և ոչ միայն կարողացավ հետ քշել ելամացիներին, այլև նվաճեց Ելամը, Քաղդեան և Ասորիքը: Համմուրաբին Արևելքի առաջին և հնագույն օրենսդիրն եղավ. իրանից մնում է 282 հոդվածից բաղկացած սեպագիր մի օրինագիրը:

Համմուրաբիի հաջորդները 150 տարի շարունակեցին իր աշխարհաշեն քագավորությունը և Բարելոնը շատ առաջ գնաց: Բայց այնուհետև պետության առաջադիմությունը կանգնեց. դրացի ցեղերի ասպատակությունները հետզհետեւ քայրայեցին այն և շրողեցին, որ նա դառնա մի ուժեղ պետություն:

Գրեթե նույն ժամանակ սկսել էր նաև ընկնել եզիպտական մեծ պետությունը. Փոքր Ասիայի Հնդեվրոպական ժողովուրդների արշավանքները ծովի կողմից, լիբիացիների ասպատակությունները արևմուտքից, Ասորիքից փոխադրված գերիների ապստամբությունները բուն Եգիպտոսում և վերջապես ներքին կրիվները պատճառ եղան, որ ոչ միայն Եգիպտական մեծ կայսրությունը կործանվեր, այլև ինքը Եգիպտոսը հազիվ կարողանար իր գոյությունը պահպանել: Այս միջոցին է, որ հրեաները, օգուտ քաղելով պետության բուլությունից, կարողացան փախչել Եգիպտոսից և Մովսեսի առաջնորդությամբ Ասիա անցնելով և տեղական մանր-մունք ժողովուրդները նվաճելով հաստատվեցին Պաղեստինում (16-րդ դար):

Մի կողմից Եգիպտական պետության անկումը և նյու կողմից բարելական պետության բուլացումը՝ ասպարեզ բացին նրա հյուսիսային հարեան Ասորեստանին (Նինվե), որ մեր թվարկությունից առաջ ԺԵ դարում հիմնեց աշխարհակալ մի պետություն և երկու տարբա ընթացքում հետզհետեւ մեծանալով, նվաճեց Բարելոնը, Քաղդեան, Ելամը, հարերի երկիրը և Փյունիկեն: Միտանիների պետությունը ամբողջապես նրա մեջ ձուլվեց: Այսպես կազմվեց Արևելքում Ասորեստանյան միահեծան ու բռնակալ պետությունը (13-րդ դար մ. թ. ա.):

Մեր թվարկությունից առաջ 14-րդ դարում Եգիպտոսում նշանավոր դարձավ Տայ թագուհին, որ հեղինակ է կրոնական մի նոր վարդապետության: Իր ամուսնու վերջին 10 տարիներին ինքն էր կառավարում Եգիպտոսը և աշխատեց իր նոր վարդապետությունը տարածել Երկրում: Իր գործը շարունակեց իր որդին Ամենոփիս Դ-ը (1375-1357 մ. թ. ա.), որ կոչվում է նաև Aakr-uen-ato կամ Ikhнатօն:

Այս նոր վարդապետության էությունը հետևյալն է. տիեզերքի գերազույն աստվածն էր Aton-ը, որ է Արևի սկավառակը: Նրա ստեղծագործություններն են լույսը, ջերմությունը և կյանքը՝ ամբողջ բնության մեջ: Մարդը կարող է միշտ հաղորդակցության մեջ մտնել այդ գերազույն էակի (Աստիծոն) հետ՝ հոգու միջոցով, որ այդ հաղորդակցության ճանապարհն է:

Եգիպտացիների կրոնը մինչև այդ ժամանակ բազմաստվածությունն էր. իսկ այս վարդապետությունը բազմաստվածությունը հերքելով անցնում էր միաստվածության: Դա մի մեծ հեղափոխություն էր կրոնական հասկացողության մեջ, որին պատրաստ չին ոչ ժողովուրդը և ոչ քրմական դասակարգը, որ հակառակ կանգնեց նրան:

Իբնատոն թագավորը իր ամբողջ կյանքը նվիրեց իր վարդապետության տարածման համար: Նա թեև տառապում էր վերնոտության հիվանդությամբ (epilepsia), բայց իբրև բնածին հանձար, իր մորից ստացած փիլիստփայական գաղափարների շնորհիվ՝ թագավորը ու բռնակալ լինելուց շատ հեռու, բանաստեղծությամբ փիլիստփա էր: Իր քաջալերությամբ ծաղկում են Եգիպտոսում արվեստներն ու գրականությունը, իսկ թագավորական արտաքին շուրջը, հաղորդյունների ծարավը, գիննվորական փառքը և նորանոր նվաճումների ցանկությունը վերանում են: Թագավորն իր նոր կրոնն ընդունող պալատականներին ազնվականության տիտղոս է շնորհում և իրեն հետևող ժողովրդին էլ զանազան դյուրություններ է ընծայում: Եվ որովհետև Թեբայի քրմական դասակարգը հակառակ է կանգնում նոր վարդապետության, ուստի արքունիքը Թեբայից փոխադրվում է Կահիրեցից 100 մղոն հեռու մի վայր, ուր շինում է մի նոր և գեղեցիկ քաղաք Akhe-taton (Ասոնի հորիզոն) անունով: Ինչպես այս անունը ցույց է տալիս, քաղաքը նվիրված էր նոր վարդապետության սկզբունք Արև-Ասոնին, որի անունը առել

Էր Նույինքն թագավորը:

Բայց այն զաղափարները շատ բարձր էին այն ժամանակվա ըմբռնողությունից: Թագավորի անձնական հմայքն էլ չկարողացավ ազդել: Քրմական դասակարգի դիմադրության վրա ավելացան նվաճված ժողովուրդների ապստամբությունը և հիքքիթական արշավանքները, որով Եգիպտական իշխանությունն ստիպվեց ետ քաշվել Արևելքից:

11. ԵԳԻՊՏԱՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱԹԵՐԻ ԲԱԽՈՒՄԸ

(ԿԱԴԵՇԻ ՃԱԿԱՏԱՍՐԸ)

Եգիպտացիների փիլիսոփա թագավորի խաղաղասեր քաղաքականությունը փոխվեց, երբ Եգիպտոսի գահը բարձրացավ Սեթի Ա-ը (1313 թ. մ. թ. ա.): Սա սկսեց ծանր պատերազմների մի երկար շարան, որի նպատակն էր նորից գրավել Պաղեստինը: Այստեղ դեմ առ դեմ ելան Եգիպտացիները և հարերը, որոնց թագավորն էր այն ժամանակ Մուրշիլիշը: Ծուտով մեռավ Մուրշիլիշը և նրան հաջորդեց Մուտալլուն: Սա կարողացավ սահնձել Եգիպտական հարձակումները և ցույց տալ Սեթին, որ Եգիպտացիների կողմից անխոհեմություն է տիրապետության սահմանները մինչև Եփրատ հասցնել: Մեռավ Սեթին և նրան հաջորդեց ուազմասեր Ռամսեսը (Ռամզես) (1292 թ.): Սա հավաքեց ամբողջ Եգիպտական ուժերը և արշավեց Հյուսիսային Ասորիք: Մուտալլուն էլ հավաքեց Փոքր Ասիայի և Ասորիքի իր բոլոր դաշնակցներին (Հալեպ և Այլն) և մեծ քանակով դիմեց Ռամսեսի դեմ: Մեծ ճակատամարտը տեղի ունեցավ Կադեշի մոտ, Որոնդես գետի վրա (1287 թ.): Եգիպտական ուժերը գերազանցում էին հարյաններից: Բայց Մուտալլուն հանկարծական հարձակումով անակնկալի բերեց Եգիպտացիներին, որոնց թագավորը Ռամսես հազիվ կարող եղավ փախչելով փրկել իր կյանքը: Հասան Եգիպտական նոր ուժեր և Ռամսեսը նոր հարձակման անցավ: Կովի ելքը սակայն անորոշ մնաց և ոչ մի կողմ չէր կարող հաղթող համարվել:

Բայց հիքքիթներն էլ ծանր կրուստներ էին կրել. շատ մեծ էր սպանվածների թիվը, որոնց մեջ էր նաև Հալեպի թագավորը: Ամովիրացիք դուրս եկան հարերի դաշնակցությունից և շատ զորաբաժիններ ապստամբեցին հարերի դեմ: Մուտալլուն սպանվեց: Նրան հաջորդեց Հաքքուշիլիշ Բ-ը, որ հաշտության դաշինք կնքեց Ռամսեսի հետ: Այս դաշնադրությամբ ամովիրացիք

նորից անցնում էին հաքերին, ներքին ապստամբությունները զավում էին և մի երկրից մյուսը ապաստանած ապստամբներն ու փախստական պետական հանցավորները հետ էին հանձնվում:

12. ԹՐԱԿԱՑԻՔ, ՓՈՅՈՒԳԱՑԻՔ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

Հնդեվրոպական ժողովրդի երրորդ ճյուղը կազմում են հայերը և հինգերորդ ճյուղը՝ թրակո-փոյուգացիք: Այս երկուար իրար հետ անձուկ ցեղակցություն չունեն, թեև երկուսն էլ, թե՛ հայերը և թե՛ թրակո-փոյուգացիք հնդեվրոպացի են հավասարապես:

Նախահայրենիրից մեկնելով հայերը Սև ծովի հյուսիսային կողմից անցան և նրա արևմտյան եզերքը քերելով դեպի արդի Բալկանյան թերակղզին առաջացան: Այստեղ մի ժամանակ հաստատվելուց հետո, թերևս թրակո-փոյուգացիներից քշվելով, Փոքր-Ասիա մտան և դեպի Ալիսի հովիտը դիմեցին: Փոյուգացիք մտան հայոց ետևից Փոքր-Ասիա և կենտրոնական մասերը բռնեցին. իսկ թրակացիք մնացին Եվրոպայում, Սև ծովի և Մարմարայի շրջանում, որ իրենց բնակած երկիրն իրենց անունով կոչվեց Թրակիա: Հաքերի պետությունն արդին բուլացած լինելով՝ չկարողացան արգելք լինել նորեկներին: Հայերը, որոնց իրենց հարևանները արմեն են կոչում, անցան Ալիս գետը և տարածվեցին մինչև Եփրատ: Այս երկու գետերի միջև գտնված տարածությունը, որ ծանոթ է պատմության մեջ Փոքր Հայք անունով, դարձավ հայոց նոր հայրենիքը, որ նրանք առանձին պետություն կազմեցին, հարևան ունենալով մի կողմից լյուդացիներին, մյուս կողմից փոյուգացիներին, հաքերին և մյուս փոքրասիական ժողովուրդներին (15-րդ-12-րդ դ. դ. մ. թ. ա.):

Փոյուգացիք յուրացրին հարյան քաղաքակրթությունը. իրենց բողած հիշատակարանները մինչև մեր թվարկությունից առաջ 1 000 թվականն են հասնում. բայց իրենց պատմությունից մեծ քանի հայտնի չեն: Կան միայն մի քանի հատուկտոր տեղեկություններ. իսկ հայոց այս ժամանակի պատմությունից ամենելին տեղեկություն հասած չեն մեզ: Հաքերն իրենց արձանագրությունների մեջ հայոց երկիրը կոչել են **Հայաշա** կամ **Հայասա**. կարելի է հուսալ, որ այդ արձանագրությունների մեջ ապագային գտնվեն ավելի լնդարձակ տեղեկություններ:

13. ՆԱԻՐԻ, ՀՐԵԱՍՏԱՆ, ԴԱՄԱՍԿՈՍ

Այն երկիրը, որ այժմ կոչում ենք Հայաստան, հին ժամանակ քննակած էր առանձին մի ժողովրդով, որ կրում էր խալիք անունը և չէր պատկանում ոչ հնդեվոպական և ոչ էլ սեմական ցեղին: Կովկասյան արդի ժողովուրդների հետ էլ դեռ որևէ կապ չէ գտնված: Երկիրը մի պետություն չէր կազմում, այլ բաժանված էր զանազան իշխանությունների, որոնցից ամենածերն ու նշանավորներն էին՝ 1. Նախրին, Վանա ծովի հարավային կողմը, 2. Բիայնան, Վանա ծովի արևելյան կողմը, և 3. Ուրարտուն, Վանա ծովի հյուսիսային կողմը: Սրանց ծագումը և նախնական պատմությունը բնակ հայտնի չէ մեզ: Պատմության մեջ առաջին անգամ երևան են զայս նրանք մեր թվարկությունից առաջ 14-րդ դարում, ասորեստանցիների կոփվների ժամանակ:

Տարածվելով և հաստատվելով Միջագետքում, ասորեստանյան պետությունը անշուշտ ուշադրություն պիտի դարձներ իր հյուսիսային հարևանի վրա: Առաջին բազավորը, որ արշավեց Նախրի, Սալմանասար Ա-ն է (1330-1316 մ. թ. ա.), որ Տիգրիսի հովիտով բարձրացավ դեպի Տիգրանակերտի դաշտը: Նրա որդին՝ Թիգլաք-Աղար Ա-ը (1310-1270 մ. թ. ա.), արշավեց Կորդվաց աշխարհը. բայց այս արշավանքները բույլ բաներ էին և հաջորդ բազավորները, իրենց ներքին կոփվներով զբաղված, ստիպված էին մոռանալ Նախրին:

Ասորեստանցիների պետությունը նորից զորացավ Թիգլաք-Պալասար Ա-ի ժամանակ (1108-1080 մ. թ. ա.), որ մեծ աշխարհակալ եղավ, երեք անգամ արշավեց Նախրիի վրա և հասավ մինչև Վանա ծովը, հարկատու դարձնելով այն կողմների բազմաթիվ մասն իշխաններին:

Սրանից հետո ասորեստանյան պետությունը նորից ընկավ. հարավից ոսրի ելան բարելացիք և հաղթելով ասորեստանցիներին, ազատեցին իրենց երկիրը: Արևմտյան կողմից հաթերը, դաշնակցելով հարևան ցեղերի հետ, վտարեցին նրանց Ասորիքից: Այսպես Ասորեստանը իրար ետևից կորցրեց իր նվաճած երկրները և հասավ երկրորդական պետության աստիճանին: Ոտքի ելան նաև հրեաները, որոնք մինչև այն ժամանակ որևէ կարևոր դեր խաղացած չէին Պաղեստինում: Նրանք նվաճեցին շրջակա ժողովուրդներին, իիմնեցին անկախ բազավորություն, որի մայրաքաղաքը դարձավ Երուսաղեմը: Դավիթ բանաստեղծ բազավորը և

իր հաջորդը՝ Սողոմոն Իմաստուն (1082-975 մ. թ. ա.), տիրելով գրեթե ամբողջ Ասորիքին, բարեկամական դաշն կնքեցին եգիպտացիների և հարերի հետ: Եզիպտացիների թույլ վիճակը չկարողացավ արգելք դառնալ նրանց առաջխաղացության և եկավ մի բռպե, երբ հրեաներն էլ մի մեծ պետություն պիտի հիմնեին: Բայց այս ժողովուրդը երկրագործությամբ ու խաշնարածությամբ մեծացած, իր մեջ բազմարիվ ցեղերի բաժանված, գորկ աշխարհակալական ոգուց, չկարողացավ օգուտ քաղել առիրից: Սողոմոնի մահից անմիջապես հետո արդեն բազավորությունը երկուսի բաժանվեց և հետզհետև ընկավ: Ասպարեզ իջավ այն ժամանակ Դամասկոսի պետությունը, որ կարճ միջոցում տեր դարձավ հյուսիսային և արևելյան Ասորիքին և մինչև Եփրատ տարածեց իր իշխանությունը: Կովի բռնվելով հարերի պետության հետ, Դամասկոսը չկարողացավ ավելի ևս մեծանալ, ինչպես նաև բույլ չտվեց, որ հարերի պետությունը մեծանար և ընդարձակվեր: Վրա հասան ասորեստանցիները և այս երկու պետություններին էլ վերջ տվին:

Այն միջոցին, որ ասորեստանյան պետությունը ընկնում էր և Բարելոնը, Ասորիքը, Դամասկոսն ու հրեաները հետզհետև ծաղկում էին, շարժվեց նաև Նախրին, թոքափեց իրենից հարկատվության լուծը և անկախ սկսեց կառավարվել գրեթե 200 տարի:

14. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ասորեստանցիների թուլացած պետությունը նորոգելու ձեռնարկեց Թուգուլքու-Նինիա թ-ը (889-885 մ. թ. ա.), որ արշավեց դեպի հյուսիս՝ Նախրիի երկրները: Նրա հաջորդը՝ Ասուր-Նացիր-Արալ (885-860 մ. թ. ա.), ավելի զորացավ և Ասորեստանը հասցրեց իր նախլին մեծության և փառքին: Չորս անգամ արշավեց Նախրիի հարավային և արևելյան մի շատ զավաները, մտավ Կումմուխ, զործեց մեծ անզբություններ, իշխաններին կոտորեց և նրանց փոխարեն իր կողմից կրուսակալներ նշանակեց: Այսպես հյուսիսային կողմից իր տերությունն ապահովելուց հետո, Ասուր-Նացիր-Արալը զենքը դարձրեց դեպի արևմուտք, վանեց հարերին, անցավ Կարկեմիշը, (արևելյան Հարական պետության մայրաքաղաքը) նվաճեց հյուսիսային Ասորիքն ու Փյունիկն և հասավ մինչև ծովը:

Այսպիսի մի մեծ պետություն պահել շատ դժվար պիտի լիներ, քանի որ կազմված էր բազմարիվ այլազան տարրերից, որոնք հաղ-

թողի հեռանալուց անմիջապես հետո, շարունակ աշխատում էին գլուխ բարձրացնել: Եվ իրոք, Սալմանասար Բ-ը (865-825 մ. թ.ա.) ստիպված է լինում 21 անգամ, այն է իր իշխանության գրեթե յուրաքանչյուր տարին արշավել արևմուտք, ապստամբ հարերին ընկճելու և իր գերիշխանությունը վերահստատելու համար: Ասորիքի զանազան ազգերը, այն է Դամասկոսի պետությունը, Փյունիկեն, Սամարայի և հրեաների թագավորությունները, անապատական արաբները և այլն, միացած իրար հետ, կազմել էին մի դաշնակցություն՝ ասորեստանյան լուծը խորտակելու համար: Բայց Սալմանասարը ընկավ նրանց վրա, մի առ մի նվաճեց և Կենտրոնական Ասորիքն էլ իր իշխանության տակ առավ:

Ահա այս ժամանակ երևան եկավ մի նոր դիմադիր ուժ, որ գրեթե 100 տարի շարունակ մաքառեց Ասորեստանի դեմ:

Ընդդիմադիր այդ ուժը Ուրարտուն էր:

15. ՈՒՐԱՐՏՅԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուրարտուն Նախրիի հարևան երկիրն էր և գտնվում էր Վանա ծովի հյուսիսային կողմը: Այս երկիրը բնակված էր միևնույն խալդյան ժողովրդով, որով և բնակված էին Խալդիաստանի (Քաղդեաստանի) մյուս ժողովուրդները (Նախրի, Բիայնա և այլն): Ուրարտուի այն ժամանակվա թագավորն էր Արամեն (860-843 մ. թ.ա.): Սա տեսնելով Ասորեստանի հետզհետև աճող զորությունը և Նախրիի թուլացումը, իր շուրջը հավաքեց Խալդիայի բոլոր հյուսիսային ցեղերը, միացրեց նրանք և կազմելով մի հզոր դաշնակցություն, պատրաստվեց չափելու ասորեստանցիների հետ: Սալմանասարը, որին երբեք շահավետ չէր այսպիսի մի նոր դաշնակցության կազմակերպումն իր սահմանների վրա, առանց ժամանակ թողնելու, իր թագավորության նույնիսկ առաջին տարին (860 թ.), հարձակվեց Նախրիի վրա և այնտեղից անցավ Ուրարտու. սակայն առանց կարևոր հաջողություն ունենալու, ետ դարձավ: Երկրորդ անգամ արշավեց Խալդիայի հարավարևելյան կողմից (857 թ.), շատ ավերումներ գործեց, բայց առանց կարողանալու ընկճել Արամեին, Վանա ծովի ափերով դարձավ իր երկիրը: 12 տարի հետո, Սալմանասարը երրորդ անգամ արշավեց Ուրարտյան դաշնակցության դեմ, բայց այս անգամ իր արշավանքը մյուսներից էլ ավելի անհաջող անցավ: Արամեն հաջողությանք

հետ վանեց նրա բոլոր արշավանքները, կազմակերպեց գորավոր մի պետություն և մինչև իր մահը անսասան մնաց:

Ուրարտյան դաշնակցությունը կազմված էր, ինչպես ասացինք, Խալդիայի հյուսիսային ցեղերից և երկրներից. հարավային երկրները, և հատկապես Նախրին այս դաշնակցությունից դուրս էին մնում: Այս բանը ռազմագիտական տեսակետով մեծ վտանգ էր. նախ որովհետև քոյլ Նախրին անկարող էր միայն իր ուժերով դիմադրել թշնամուն, երկրորդ՝ որ նրա նվաճումը մահացու հարված պիտի լիներ Խալդյան պետության, և երրորդ՝ որ ընդհակառակը Նախրին կցումը մեծ ուժ պիտի տար Ուրարտյան դաշնակցության և նրա վրայով Խալդիան ավելի հաջողությամբ պիտի կռվեր իր հզոր ախոյանի դեմ: Այս մտածումներով Արամեի հաջորդները աշխատեցին լրացնել դաշնակցության գործը՝ նրա մեջ առնելով նաև Նախրին և Խալդիայի մնացյալ մասերը:

Այս նպատակով Սարտորիի Ա-ը (835-820 մ. թ. ա.) իջավ Բիայնա և իր արոռոր դրավ Տուսպա (Վան) քաղաքը, որի բարձրաբերձ և անմատչելի ժայռերի վրա իմանեց ամուր մի բերդ: Հիմնվելով այս քաղաքի վրա, Սարտորին անցավ Նախրի և տիրելով այս երկրին՝ միացրեց իր պետության: Այսպիսով դարձավ իրական սպառնալիք Ասորեստանյան պետության առաջ: Սալմանասարն շտապեց չորրորդ անգամ արշավել Ուրարտուի վրա (832 մ. թ. ա.). բայց այս անգամ չկարողացավ նույնիսկ ոտք կոխել Խալդյան հողի վրա, Սարտորին վագեց* նրա դեմ, հաղթեց և հետ քշեց դեպի Ասորեստան:

Սարտորիի սկած գործն ավելի առաջ տարավ Իսպուինիսը (820-800), որ նույնիսկ իր երկրին սահմաններեն դուրս գալով, առաջացավ Ուրմիայի լճի հարավարևմտյան կողմը, դեպի արդի Ռևսանիովը: Այս կողմի ժողովուրդները ապստամբեցին Ասորեստանի դեմ և Իսպուինիսը միացած նրանց հետ, սպառնում էր նույնիսկ Նիմվեի վրա հարձակվել:

Իսպուինիսի ժամանակ սկիզբ առավ նշանավոր կրթական մի գործ. հնարվեց Խալդյան քենոազրական դրությունը: Արդեն Սարտորին ծանոթանալով ասորեստանյան քաղաքակրթության, նրանցից փոխ էր առել ասորեստանյան քենոազրական դրությունը և Ասորեստանից վարպետներ բերել տալով՝ բուն Ասորեստանի քագավորների սովորության համաձայն և ասորեստանյան լեզվով

* վագեց - արշավեց (Խմբ.):

փորագրել էր տվել իր քաջագործությունները: Այժմ Խսպուինիսը այս գործն ավելի առաջ տարավ: Որովհետև ասորեատանյան քենուագրական դրույթունը չափազանց դժվար էր իր քազմարիվ գաղափարանշաններով և բազմաձայն տառերով, խալյյան ուսումնականները ըստ հնարավորին պարզեցին այն՝ ավելորդ նշանները ջնջելով և մեկ նոանին մեկ հնչյուն տալով: Այսպիսով կազմվեց խալյյան քենուագրական այրութենք, որ համեմատելով ասորեատանյան դրույթյան հետ, նշանավոր առաջադիմություն էր: Խսպուինիսը այնուհետև հրամայեց մի կողմ քողնել ասորեատանյան լեզուն և արձանագրությունները գրել ուղղակի խալյյան լեզվով: Այսպես սկիզբ առավ խալյյան գրականությունը:

16. ԽԱԼԴՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԱՐԳԻՍՏԻՍ Ա.

Խսպուինիսի հաջորդ Մենուաս Ա-ը (800-780 մ. թ. ա.) շարունակելով երկրի միության գործը, որ սկսել էին իր նախորդները, հասավ Խալյիայի բնական սահմաններին. արևելյան կողմից հասավ մինչև Ուրմիայի լիճը նվաճելով և իր երկրին միացնելով Մաննայի երկիրը, որ մրցակցության առարկա էր դարձել ասորեատանցիների և խալյյանների միջև. արևմտյան կողմից հասավ մինչև Միլետեն (Մալարիա), հյուսիսից գրավեց մինչև Կարին ու Մասիս, հարավից նվաճեց Մուշը:

Բայց Մենուասը (Մենուան) ոչ միայն աշխարհակալ, այլև աշխարհաշեն քազավոր եղավ. ինքն է, որ մեծացրեց և ընդարձակեց Վան քաղաքը, բազմաթիվ պալատներով ու տաճարներով զարդարեց այն, և այս բոլոր մեծագործությունները պատմեց 50-ի չափ քենուագիր արձանագրությունների մեջ: Սակայն Մենուասի ամենահոյակապ գործը այն մեծ ջրանցքն է, որ մինչև այժմ էլ մնում է և կոչվում «Շամիրամա առու»: Սա արհեստական ջրմուղ է՝ հեռավոր լեռների մեջ փորված. 80 կիլոմետր երկարություն ունի. իր ամենաչոր ժամանակը 1 վայրկյանում 1 500 լիտր ջուր է տալիս և բազմաթիվ գյուղեր ու մի քանի քաղաքներ ողողելուց հետո, քափվում է ծովը: Այս հոյակապ ջրանցքի շինությունը մեզ ենթադրել է տալիս, թե ինչ գեղեցիկ ու մեծամեծ տաճարներ ու պալատներ ևս կառուցած պետք է լիներ Մենուասն իր մայրաքաղաքի և ուրիշ քաղաքների մեջ. բայց այս

բոլորը երկար դարերի ընթացքում և բարբարոսների ձեռքով ավերվել ու անհետացել է:

Իր հոր աշխարհակալական գործերը շարունակեց և ավելի առաջ տարավ Մեմուասի որդի Արգիստիս (Արգիշտի) Ա-ը (780-755 մ. թ. ա.), որ Խալյանների ամենաաշխարհակալ քազակորն եղավ: Արաքսի ամբողջ հովտին տիրելուց հետո, իր իշխանությունն ավելի ապահովելու համար, նա առաջացավ մինչև Արագածի հյուսիսային լանջերը, Աևանա լճի հարավարևմտյան ափը և թերևս մտավ նաև Կուր գետի հովիտը: Արևելյան կողմից հասավ մինչև Ուրմիայի լիճը և Կասպից ծովը. արևմտյան կողմից անցավ Եփրատը, գրավեց Մալարիան և մտավ հարերի երկիրը: Հյուսիսային Ասորիի թագավորությունները ճանաչեցին իր գերիշխանությունը և մասամբ հպատակ, մասամբ հարկատու իշխանություններ դարձան: Ասորեստանցիք չկարողացան խանգարել նրան. իրար հետևից կրկնված նրանց արշավանքներն անհաջող անցան. Արգիստիսը վանեց նրանց մինչև Նինվեի մոտերը և Ասորեստանի մի քանի գավառներն էլ իր իշխանության տակ առավ: Նույն ժամանակ Ասորեստանում ծագեց քրմական դասակարգի ապստամբությունը զինվորական իշխանության դեմ՝ տիրանալու համար իր բռնաբարված իրավունքներին: Ասորեստանը քուլացավ, Ասորիքը ճանաչել էր խալյանների ուժը, Եզիզտոսը երկրորդական պետության աստիճանին էր հասել և Արգիստիսն էր միայն, որ ազատ ու հպարտ իշխում էր Կասպից ծովից մինչև Տորոսի լեռները և Արագածից մինչև Նինվե:

17. ՀԱԹԵՐԻ ԵՎ ԽԱԼԴՅԱՆՆԵՐԻ ԱՆԿՈՒՄԸ. ՈՌՈՒՍԱՍ Ա.

Ասորեստանում, կարճատև տիրապետությունից հետո, նորից ընկավ քրմական դասակարգը: Զինվորական իշխանությունը ուժից կանգնեց, տապալեց այն և հիմնեց նոր կայսերական հարստություն: Այս հարստության զորավոր զահակալն եղավ Թիգլաք-Պալասար Գ-ը (745-727 մ. թ. ա.), որ Ասորեստանի փառքը նորից տարածելու եղավ: Վտանգը կենտրոնացել էր երեք տեղի վրա. նախ Բաքելոնը, որ իշխանության քուլության օրերին ապստամբելով՝ հիմնել էր բազմաթիվ մանր-մունք անկախ իշխանություններ. երկրորդը խալյան պետությունն էր և երրորդը

Ասորիքը, որի բոլոր մանր-մունր իշխանությունները միմյանց հետ միացած՝ կազմել էին մի դաշնակցություն՝ խալյան պետության գերիշխանության կամ հովանավորության տակ:

Թիգլար-Պալասարն ընկավ նախ բարելացիների վրա, միմյանց հետևից նվաճեց նրանց մանր-մունր իշխանությունները և այսպես իր հարավն ապահովելուց հետո, զենքը դարձրեց դեպի խալյան պետությունը: Բայց որչափ դժվար էր ասորեստանցիների համար մտնել Ուրարտուի լեռնոտ երկիրը և կրիվ մղել այնպիսի զորավոր թշնամու դեմ, որ իր հետ ուներ նաև Ասորիքի պետությունների դաշնակցությունը: Ծարպիկ ու ռազմագիտական մի քայլով, Թիգլար-Պալասարը դիմեց նախ արևմուտք, անցավ Եփրատը և մտավ Ասորիք, որ շատ ավելի հեշտ էր չափվել թշնամու հետ, քան թե լեռնոտ Խալդիայում: Արևմուտքից հասան խալյանների դաշնակից թագավորները, Կումնուխը, Կարկեմիշը, Մալարիան և խալդյանների մյուս հպատակները, հյուսիսից հասավ Սարդուրի Բ-ը (755-730 մ. թ. ա.), խալյանների հզոր գահակալը: Երկու մեծ պետությունների վճռական ճակատամարտը տեղի պիտի ունենար Կումնուխի երկրում, Եփրատ գետի մոտ. նա վճռելու էր, թե ո՞վ էր լինելու գերազույն տիրողը Ասիայում, Ասորեստանը թե Խալդիան:

Սարտուրիի բանակը խորտակվեց ասորեստանցիների զորության առաջ և Սարտուրին փախավ իր երկիրը, և Ասորիքի բոլոր մանր իշխանությունները, Համարը, Դամասկոսը, Սամարիան, Հրեաստանը ճանաչեցին Ասորեստանի գերիշխանությունը (743 մ. թ. ա.):

Խալդյանների ուժը կոտրել էր, բայց Խալդիան չէր ջախջախվել. և Սարտուրիի հաջորդը Ռուսաս Ա (730-714), ավելի մեծ կորովով, հետամուտ եղավ նորից գերիշխանությունը ձեռք բերելու, կործանված փառքը վերականգնելու: Ծարպիկ քաղաքականությամբ, Ռուսասը մի կողմից առաջանում էր դեպի հյուսիս և գրավեց Աևանի արևելյան կողմի երկրները, Սյունիքը, թերևս նաև մտավ Կուրի հովիտը, իսկ մյուս կողմից իր շուրջը հավաքում էր շրջակա երկրների բոլոր մանր-մունր թագավորությունները: Ասորիքի իշխանությունները, որպես փրկչի, իրեն էին սպասում. այսպես կազմվեց նոր զորավոր մի դաշնակցություն, որի մեջ մտան Ուրմիայի լճի հարավային կողմը գտնված թագավորությունները, Մաննայի մեկ մասը, հարյան բոլոր ցեղերը, Մարաստանը, Մուսասիրի երկիրը: Մյուս կողմից Ասորիքը կազմել էր մի նոր դաշնակցություն, որի մեջ էին մտնում Համարը, Դամասկոսը,

Փյունիկեն, Սամարիան, Փղտացիները, Տյուրոսը, Մովարի և Ամմոնի փոքր երկրները և Հրեաստանը. այսպես Ասորեստանի ամբողջ սահմանը, Էլամից սկսած մինչև Տավրոս ոտքի էր կանգնել:

Ասորեստանի թագավոր Սարգոնը (722-705 մ. թ. ա.) իր բանակներով սկսեց աշխատավել և մի առ մի հարվածել այս բոլորին. բայց հազիվ մեկը նվաճված, մյուսն էր ոտքի կանգնում. արշավանքները տարիներ տևեցին և գրավեցին մի քանի ասորեստանցի թագավորների ամբողջ ուշադրությունը. փոյուզացիների Միտա թագավորը պարտվեց, խորտակվեց Մաննայի ապստամբությունը, նվաճվեցին հարերը և նրանց Կարկեմիշ մայրաքաղաքը գրավվեց (717 թ.). հարերի դարավոր պետությունը, որ մի ժամանակ Եգիպտոսի սպառնալիքն էր, կործանվեց, հարերը հեռացան իրենց լեռները և պատմության ասպարեզից քաշվեցին:

Կարգը եկել էր Խալդիային: Հարյան պետությունը կործանելուց հետո, ասորեստանցիք արշավեցին Ռուսասի վրա, որ մեծ զորությամբ գալիս էր իրենց դեմ: Նշանավոր ճակատամարտը տեղի ունեցավ Մաննայում, որտեղ Ռուսասը շարաշար պարտվեց և իր ծրագրերի այսպիսի թշվար վախճանից հուսահատ՝ անձնասպան եղավ (714 թ.): Այսպես վերջացավ Ասորեստանի և Խալդիայի դարավոր մրցումը. ու թեև խալդյան հաջորդ թագավորները մի քանի թույլ փորձեր ևս կատարեցին նորից ոտքի կանգնելու, բայց անհաջող. Խալդիան ընկալ ու հասավ երկրորդական պետության աստիճանին. իրենց թագավորները խոհեմություն համարեցին քաշվել-ամփոփվել իրենց սահմանների մեջ, երբեմն տարեկան նվերներ ուղարկելով ասորեստանյան թագավորներին՝ հաշտ ու բարեկամ մնալու համար նրանց հետ և իրենց բովանդակ ուշադրությունը դարձնելով Խալդիայի ներքին բարօրության վրա:

Այս վիճակը տիրեց մինչև Կիմմերների արշավանքը, որ վերիվայր շրջեց ամբողջ Առաջավոր Ասիայի թախտը:

18. ԵԳԻՊՏՈՍԻ, ԲԱԲԵԼՈՆԻ ԵՎ ԷԼԱՍԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Ասորիքի մանր-մունք թագավորություններին տեր դառնալուց հետո, ասորեստանցիների առաջ բացվել էր Եգիպտոսի ճանապարհը, այն երկրի՝ որ մի ժամանակ հասնում էր մինչև Եփրատ և

տակավին Ասիայի գերիշխանությունը ձեռք բերելու փափագից չէր հրաժարվել: Եզիպտոսը չհասավ իր այս փափագին՝ այն ներքին կոիվների պատճառով, որոնք պատառ-պատառ արին եզիպտական փարավոնների պետությունը: Վերջին ժամանակները Եզիպտոսը բաժանվել էր 20 թագավորությունների, որոնք միմյանց դեմ շարունակ թշնամության մեջ էին. նրանցից յուրաքանչյուրն ուզում էր գերիշխանություն ձեռք բերել մյուսների վրա և ընդհանուր Եզիպտոսի տեր դառնալ: Իրենց այս կոիվների մեջ նրանք մինչև անգամ դիմեցին օտարին և հրավիրեցին երովագացիներին: Սրանք մտան Եզիպտոս և տեղական իշխանությունները միմյանց հետևից նվաճելով՝ Եզիպտոսի գերիշխանությունը իրենց ձեռքը վերցրին:

Եզիպտացիք փարավոնների երկրին տիրանալուց հետո, մտածեցին հասնել նաև այն մեծ փառքին, որին արժանացել էին այդ փարավոնները իրենց մեծամեծ աշխարհակալություններով: Այս նպատակով երովագիքը սկսեցին դաշինք կապել Ասորիքի մասն թագավորությունների հետ, որոնք շարունակ նեղված ասորեստանյան բոնակալ թագավորների լուծի տակ, կարիքն էին զգում զորավոր մի դաշնակցի օգնության և Եզիպտական նախկին փառքից հմայված, կարծում էին, թե նա իրենց փրկիչն էր լինելու:

Ասորեստանյան թագավորները, որոնք տեղյակ էին այս դավադրության, ատամ էին կրծտացնում Եզիպտոսի դեմ, քայլ իզուր: Նրանց ձեռքը կաշկանդվել էր խալյյանների և բարելացիների շարունակական պատերազմներով, որոնք ավելի վտանգավոր էին Ասորեստանի համար, քան հեռավոր Եզիպտոսի անզոր քայլերը:

Երբ խալյյանները նվաճեցին և հարերի երկիրն ու Ասորիքը Ասորեստանի իշխանության տակ մտան, (ասորեստանցիք) ճանապարհ ընկան դեպի Եզիպտոս: Թեև երովագական բանակը զախշախվեց և (ասորեստանցիք) մոտեցան Սվեզի պարանոցին՝ (Սուեզի ջրանցքին) բուն Եզիպտոս մուտք գործելու համար, քայլ Բարելոնում մի նոր և ահավոր ապստամբություն ստիպեց նրանց կիսկատար բողնել իրենց գործը և հետ դառնալ դեպի Բարելոն: Ասորեստանցիք չարաշար կործանեցին Բարելոնը և գրեթե հողին հավասարեցրին (689 թ.): այնուհետև նրանք անցան Սվեզի պարանոցից, նվաճեցին Եզիպտոսի թագավորությունները և ամբողջ երկրին տեր դարձան (670 թ.): Բարելացիք դարձյալ ապստամբեցին. միացավ նաև Ելամը և հետո Եզիպտոսը. եկավ մի պահ, երբ ասորեստանյան պետությունը ծանր ճգնաժամի մեջ էր: Քայլ աս-

թեստանցիք կարողացան հաջողությամբ այս ճգնաժամն էլ անցնել, նորից գրավեցին Բարելոնը, նվաճեցին Եզիպտոսը և Ելամը, որի մայրաքաղաքը (Ծոշ) հիմնահատակ կործանեցին (640 թ.):

Այսպես վերջացավ համաշխարհային տիրապետության վեճը Արևելքում, Ասորեստանը տիրեց Ելամից մինչև Ախս ու Սարոս գետերը, մինչև Լյուտիայի սահմանները (որոնց բազավորները Ասորեստանի հետ բարեկամության դաշինք կապեցին) և Եփրատից մինչև Ներս, Աֆրիկայի խորերը:

19. ԿԻՍՍԵՐՆԵՐԻ ԵՎ ՍԿՅՈՒԹԱՑԻՆԵՐԻ ԱՐՃԱՎԱՆՔԸ

Կիմմերները հնդեվրոպական մի ցեղ էին, որ բնակվում էին Հարավային Ռուսաստանի տափաստաններում, Ազախու ծովի եզերներին: Միջին Ասիայից, բարբարոսների մի նոր ցեղ, որ պատկանում է իրանյան ճյուղին և կոչվում Շակ կամ Ակյութացի, մասքութներից քշվելով, ճանապարհ ելավ դեպի արևմուտք: Անցնելով Կասպից ծովի հյուսիսային տափաստաններից, նրանք փողեցին Վոլգայից մինչև Դոն գետի հովիտը: Այս բարբարոսներից զարդուրած՝ կիմմերները բռոյին իրենց երկիրը և փախան զանազան ուղղությամբ (950 թ.): Նրանցից մի մասը ապաստան գտավ Ղրիմի թերակղզում, երկրորդ մասը ուղղվեց դեպի արևմուտք, անցավ Դանուբը, մտավ Թրակիա, քշեց այնտեղի հնդեվրոպական ցեղերը դեպի Փոքր Ասիա, որոնց ետևից եկան նաև կիմմերները, անցնելով Բուսփոքը (710 թ.): Կիմմերների երրորդ և ավելի ստվար մասն ուղղվեց դեպի արևելք, անցավ Կովկասյան լեռները և մտավ Անդրկովկաս: Կիմմերների հետևից եկան նաև սկյութացիք և փողեցին Կուրի հովտում, Ուրարտուում, Մաննայի երկրում՝ մինչև Մարաստան: Հաստատվելով այս երկներում, սկյութացիք դարձան ճշմարիտ աղետ բռոյր ժողովուրդների համար. նրանց ավազակային խմբերը ամեն տարի ասպատակում էին շրջակա երկրները, ավերում էին, կողրպտում, այրում ու ջարդում: Կիմմերները չփամելով այս ասպատակություններին, փախան դեպի արևմուտք, անցան Ալիսը, մտան Փոքր Ասիա, այնտեղ գտան իրենց ցեղակիցներին, որոնք Թրակիայի վրայով էին եկել, միացան նրանց հետ և Սև ծովի եզերներին բնակություն հաստատեցին. նրանց ամենանշանավոր քաղաքներն եղան Սինոպը և Հերակ-

լեան: Իսկ արևելքում մնացած կիմմերները բռնի կերպով միացան ու ձուլվեցին սկյուրացիների հետ. և նրանց հետ միասին շարունակում էին իրենց ավազակային արշավանքները դեպի Միջագետք, Ասորիք, Փյունիկե, Պաղեստին և մինչև Եգիպտոսի սահմանը: Բարքարու և անընդունակ քաղաքակրթության, նրանք ջնջեցին քաղաքակրթական ամեն հետք, որ գտան իրենց ճանապարհի վրա. Ուրարտուն շնչառապատճեակ եղավ նրանց առաջ. փոյուգացիների վերջին քագավոր Միդասը պարտվեց և նրա տերությունը ջնջվեց. լուղացիք պարտվեցին և նրանց մայրաքաղաք Սարդը գրավվեց. գրավվեցին նաև Մագեստիա և Եփեսոս հունական քաղաքները. իսկ (ասորեստանցիք) ուրիշ ճար զգտան, բայց եթե դաշնակցել Մաննայի սկյուրացիների հետ և նրանց հետ խնամություն հաստատելով հանգիստ փնտրել:

20. ՄԱՐԵՐԻ, ԲԱԲԵԼԱՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ԵԳԻՊՏԱՑԻՆԵՐԻ ԴԱԾՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Ելամից հյուսիս և արևելք, Իրանի հարթությունների վրա բնակվում էին հնդեվրոպական երկու ժողովուրդներ, որոնք լեզվով ու քաղաքակրթությամբ իրար շատ մոտիկ էին. սրանք էին մարերն ու պարսիկները: Ամեն անկազմակերպ ազգի պես, սրանք էլ բաժանված բազմաթիվ ցեղերի, դեռ քաղաքական մեկ ամբողջություն և ուժ չէին կազմուն: (Ասորեստանցիների) քագավորները արշավելով այս ցեղերի վրա, նրանցից մի մաս իրենց հպատակ էին դարձրել, բայց տեղի դժվարության պատճառով, ամբողջ երկիրն իրենց իշխանության տակ չէին առել: Մեր թվարկությունից առաջ 7-րդ դարում մարական և պարսկական ցեղերը կարողացան մեկ իշխանության շուրջը հավաքվել և մեկ պետություն կազմել, որի նշանավոր ներկայացուցիչն եղավ Կիարսարը: Սա ոչ միայն քորափեց ասորեստանցիների լուծը, այլև համարձակվեց քայլել Նինվեի դեմ:

Նոյն միջոցին վերանորոգության մի լայն շունչ էր անցել նաև Եգիպտոսի վրայից. Եգիպտացի իշխան Փոամմետիքը, հոնիացի և կարիացի ծովահենների օգնությամբ, կարողացել էր ասորեստանցի պահապան զորքը քշել երկրից, Եգիպտական մանր-մունը

իշխանություններն իր լուծի տակ առնել և նրանցից կազմել մեծ և զորավոր մի պետություն: Նրա հաջորդ Ներքավովը ավելի առաջ տարավ այս գործը և մինչև անգամ Սվեճի պարանոցն անցնելով Ասորիք մտավ:

Ասորեստանցիք տեսնելով որ Երկու կողմից պաշարված են, իրենց դաշնակից սկյութացիների օգնությունը խնդրեցին: Սկյութացիք արշավեցին Մարաստան և Կիաքսարն ստիպվեց Նինվեի պաշարումը վերացնելով՝ քայլել նոր քշնամու վրա: Երկու բանակները հանդիպեցին միմյանց Մաննայում կամ Ուրարտում: Կիաքսարը հաղթվեց և ստիպվեց քաշվել Մարաստան: Սկյութացիք ավարի համն առնելուց հետո, չքավականացան Մարաստանով և ուղղակի դիմեցին Ասորեստան, ասպատակեցին նրա պերճ քաղաքները, ավերեցին ու կողոպտեցին մյուս կողմից իրենց ավազակային խումբերն արշավեցին Ասորիք և մինչև իսկ Եզիդոսու մտնելու պատրաստվել էին, երբ Ներքավովը վրա հասավ, զախցախեց նրանց ու ետ քշեց:

Այնուհետև դաշնակցություն կազմվեց Եզիպտացիների, մարերի և բարեկացիների միջև, որոնց քագավորը նույնական իրեն անկախ էր հռչակել: Եզիպտացիք գրավեցին ամբողջ Ասորիքը և հասան մինչև Եփրատ, այնտեղ, ուր հասել էին Երբեմն Եզիպտական մեծ աշխարհականները: Կիաքսարն իր բանակներն ստվարացնելով, ջարդեց ու ջնջեց սկյութացիներին և նրանց դուրս քշեց Արևելքից: Այսպիսով վերջ գտավ սկյութական վտանգը: Սրանից հետո Կիաքսարը նորից իջավ Նինվե և մի ժամանակ պաշարելուց հետո, գրավեց քաղաքը և այնպես ավերեց, որ այնուհետև հետք անգամ շմանաց այն հոյակապ համաշխարհային քաղաքից (608 թ.):

Այսպես վերջացավ ասորեստանյան բռնակալ պետությունը, որ ուրը դար շարունակ ավեր ու սարսափ էր Ասիայի և Աֆրիկայի ժողովուրդների վրա, և, թեև նատած երկու քաղաքակիրք ժողովուրդների՝ քաղենացիների և Եզիպտացիների միջև, գիտության և քաղաքակրթության շատ սերմեր առած նրանցից, բայց չէր կարողացել այդ քաղաքակրթությունը մշակել ու ծաղկեցնել, և միշտայն մի բանի էր հետևել իր ամբողջ գոյության ընթացքում՝ կոտորած և արյուն ...:

21. ԵԳԻՊՏԱՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ԲԱԲԵԼԱՑԻՆԵՐԻ ԿՈՒՎՆԵՐԸ, ՆԱԲՈՒԳՈՆՈՍՈՐ

Ասորեստանի պետության կործանումով, ասպարեզ դուրս եկան երեք մեծ պետություններ՝ մարերի, բարելացիների և եգիպտացիների պետությունները: Ասորեստանի պետության նման մի մեծ ավարի բաժանումը այս երեքի մեջ՝ անշուշտ տեղի պիտի տար խոշոր բախումների: Բայց մարերն ու բարելացիք զգուշացան այս կոհիվներից՝ թերևս փոխադարձ երկյուղի պատճառով և Արևելքի այս մասում գոնե, ավելի քան կես դար, խաղաղություն տիրեց: Արդար բաժանմամբ Ասորեստանի պետության հյուսիսային մասը, Նինվէ մայրաքաղաքով, անցավ մարերին, իսկ հարավային մասը, Բարելոն մայրաքաղաքով, անցավ բարելացիներին: Այսպիսով ամբողջ Զարդեան, Ելամը և Սիօնագետքը բարելացիներին բաժին ընկան: Բայց բարելացիք զրիհացան այսքանով և իրենց իրավունքն էին համարում նաև Ասորիքը, Փյունիկեն և Հրեաստանը, որոնք գրավել էին եգիպտացիք: Կոյիվն սկսվեց եգիպտացիների բազավոր Նեքավովի և բարելացիների բազավոր Նարուգործնուորի միջև: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Կարկեմիշում, Եփրատի վրա. Եգիպտացիների բանակը չարաշար հաղթվեց և քաշվեց Եգիպտոս: Նարուգործնուորի առաջ այժմ բազավել էր ճանապարհը, բայց Ասորիքի ժողովուրդների դիմադրությունը շատ համար եղավ: Նարուգործնուորը տարիներ վատնեց Երուսաղեմը գրավելու համար, որ վերջապես առավ և հետո, իրեաների կրկնակ ապստամբություններից զայրացած, ավերեց քաղաքը և գրեթե ամբողջ ժողովուրդը գերի քեց Բարելոն (588 մ. թ. ա.): Ավելի երկար տևեց Տյուրոսի պաշարումը, որ վերջապես նվաճեց (536 թ.): Մյուս կողմից եգիպտացիք նոր բանակներով գալիս էին բարելացիների դեմ. Կրիվը շարունակվեց երկու կողմից փոփոխակի հաջողությամբ, այնպես որ երկու կողմերը վերջապես հոգնած, հետ քաշվեցին և ամբողջ Ասորիքը մինչև Սվեզի պարանոցը մնաց բարելացիներին:

22. ՀԱՅՈՅ ՄՈՒՏՔԸ ԽԱԼԴԻԱ

Կիմմերական և սկյութական արշավանքները շատ մեծ աղետ դարձան Խալդիայի համար. Արևելքի բոլոր երկրներն էլ արդար հակասար չափով տուժել էին նրանցից, բայց և ոչ մեկին հասած

աղետը կարող էր հավասարվել Խալդիայի աղետին, որովհետև մյուս երկրները միշտ ավելի հեռու էին գտնվում, իսկ Խալդիան ուղղակի նրանց բնակավայրը դարձել էր: Խալդիայի երկիրը մեծապես ավերվեց, քաղաքները կործանվեցին, ժողովրդի մի մասը ջարդվեց, մնացած մասը լեռների վրա, ամրապատ վայրերում ապաստան փնտրեց:

Երկրի այս քուլացած ժամանակ երկու նոր թշնամիներ երևացին սահմանների վրա. սրանք էին արևելյան կողմից մարերը և արևմտյան կողմից հայերը: Հայերն անցան Եփրատը, մտան Արածանիի հովիտը. խալդիները, արդեն ուժասպառ, չկարողացան դիմադրել նորեկներին և հետզհետև տեղի տվին նրանց առաջ: Խալդիներն սկսեցին քաշվել դեպի հյուսիս և արևելք. հավաքվեցին նախ Վանա ծովի արևելյան կողմը մինչև Մասիս լեռը, աճրող հյուսիսային բարձրավանդակը: Նորեկ հայերը հաստատվեցին նախ Արածանիի ստորին հովտում, քայց քանի խալդիները հետ էին քաշվում, հայերն էլ հետզհետև գրավում էին նրանց քողած վայրերը: Հայերի առաջացման նպաստեցին նաև մարերը, որոնց հետ բարեկամական դաշինք էին կապել նրանք:

Երկու դար տևեց հայերի առաջացումը. այս ժամանակամիջոցին նրանք մի կողմից բարձրանում էին դեպի հյուսիս և արևելք, մյուս կողմից իջնում էին դեպի հարավ. հյուսիսից հասան մինչև Կուրի հովիտը, իսկ հարավից անցան Տավրոսի լեռնաշղթան և հասան Տիգրիսի արևելյան ճյուղը, որ Հայաստանի սահմանն է: Երկու դար տևեց ամրող ձուլման գործը. հայերը խալդիներից նվազ քաղաքակիրք ժողովուրդ էին, ուստի շատ քանի ընդունեցին քնիկների քաղաքակրությունից, ստացան նրանց պետական կազմը, նախարարական կազմակերպությունը, ընդունեցին խալդյանների ազնվական տոհմներին իրենց մեջ, քայց պահեցին իրենց քնիկ լեզուն, որին ենթարկվեցին նաև քնիկները: Դժբախտաբար հայերը չսովորեցին խալդյանների քենուագրական դրությունը, որ կարող էր նաև հարմարվել իրենց լեզվին, և այս պատճառով շատուշ ձեռք բերին գիր և գրականություն:

Պատմության մեջ նկատված երևոյթ է, որ երբ մի ազգ արշավում է մի նոր երկիր և նվաճում, այն ժամանակ միայն հարատևում է իր գրյությունը, երբ նվաճված ժողովրդից անկախ և հեռու չի կանգնում, այլ նրանց հետ խառնվում է ու միանում: Հակառակ դեպքում, կգա մի օր, երբ նվաճված ժողովուրդը

Կհավաքի իր ուժերը և իր նվաճողներին դուրս կքշի:

Այսպես եղավ նաև Խալդիայում. հայերը մտնելով այս երկիրը, այնպես կապվեցին ու խառնվեցին բնիկների հետ, որ երկու դար հետո արդեն խալդ և Խալդիա չկար, այլ կազմվել էր մեկ ժողովուրդ և մեկ երկիր՝ հայ և Հայաստան:

23. ՄԱՐԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ. ՀԱՅԵՐ ԵՎ ԼՅՈՒԴԱՑԻՔ.

Ասորեստանյան պետության հյուսիսային մասին տիրելով, մարերը մի նշանավոր դիրք գրավեցին Արևելքում: Իրենց մայրաքաղաքն էր Եկրատանը, որ ամուր պարհսպներով պատեցին: Կիաքսարը ոչ միայն աշխարհակալ, այլև կազմակերպիչ մի քաղաքոր դարձավ: Պատմության մեջ քիչ մարդ կարողացել է ցույց տալ այնպիսի գործունեություն, ինչպես Կիաքսարը, որ այնքան կարծ ժամանակում կարողացավ մի մեծ պետություն կազմել և ներսից ու դրսից ապահովել այն: Իր ժամանակ, ինչպես գիտենք, ամբողջ արևելքը տակնուվրա էր եղել կիմմներների և սկյութացիների արշավանքներից: Կիաքսարը կարողացավ քշել այս բարբարոսներին և կարգ ու կանոն հաստատել իր տիրած երկրներում: Այնուհետև Կիաքսարն աշխատեց իր իշխանությունը տարածել արևելք և արևմուտք: Առաջին ժողովուրդները, որոնց նա հանդիպեց իր դեպի արևմուտք ընթացքի մեջ, հայերն ու խալդիներն էին: Հայերը, քաջ ու կովող ժողովուրդ, մարերի առանձին ուշադրության առարկան դարձան. քիչ ժամանակից բարեկանական կապ հաստատվեց այս երկու ժողովուրդների միջև. Կիաքսարի իշխանության տակ հայերը կազմեցին մի վասալ պետություն. հայերի քաջավորները հարկ և զորք էին տալիս մարերի պետության: Մարերն էլ փոխադարձաբար պիտի օգնեին հայերին՝ իրենց տարածման մեջ դեպի Խալդիայի ներսերը: Հայերն այսպիսով միևնույն ժամանակ ընկան մի կրողմից խալդյան և մյուս կրողմից իրանյան քաղաքակրթության տակ, քայլ իրենց ինքնուրույնությունը չկորցնելով՝ ստեղծեցին առանձին հայկական մի քաղաքակրթություն: Մարերը Խալդիայի և Հայոց վրայով անցան դեպի Փոքր Ասիա, ուր հանդիպեցին ուրիշ մի ցեղի՝ լյուդիացիներին:

Լյուդիան Փոքր Ասիայի արևմտյան կողմը ծովամերձ մի երկիր էր, քաղաքացած քազմաքիվ մանր իշխանություններից, որոնց

գլուխն էր Լյուդիայի քագավորը և նստում էր Սարդում (Sardes) քաղաքում: Լյուդիան կատարյալ արևելյան պետություն էր՝ հարյան և ասորեստանյան ազդեցությունների ենթակա: Ինքն անցը չուներ դեպի ծովը, ինչ որ շատ աննպաստ հանգամանք էր ներկայացնում այդ հարուստ երկրի ապրանքները հեռավոր երկրներ արտահանելու համար: Այս պատճառով լուդիացիք պատերազմ հայտարարեցին դրացի Հոնիայի դեմ, որ Փոքր Ասիայի հունական գաղթականությունների մեջ ամենահարուստն ու ծաղկյալն էր: Մյուս հունական գաղութներն օգնեցին Լյուդիային: Պատերազմը տևեց գրեթե մեկուկես դար և Լյուդիան կարողացավ Հոնիայի ցամաքից մի մաս խլել: Այս հարաբերությունները սակայն ուրիշ մի օգուտ ևս ունեցան. Լյուդիան յուրացրեց հունական քաղաքակրթությունը և Փոքր Ասիայի ծաղկյալ երկրներից մեկը դարձավ: Ինքն էր, որ առաջին անգամ հնարեց դրամի գործածությունը, որ շուտով տարածվեց Արևելք և Արևմուտք: Կիմմերական արշավանքի ժամանակ Լյուդիան էլ ավերվեց և մայրաքաղաքը գրավվեց (652 թ.), բայց լուդիացիք կարողացան ասորեստանցինների օգնությամբ Փոքր Ասիայից դուրս քշել կիմմերներին, իետո ընկան հունական գաղթականությունների վրա և Զմյունիան գրավելով, մինչև ծովը ճանապարհ բաց արին. մյուս կողմից հասան մինչև Ալիս գետի ձախ ափը և այսպիսով կազմեցին մեծ և ընդարձակ մի պետություն: Ալիատտեսը (617-560 թթ.), լուդական պետության մեծագույն գահակալն եղավ:

Լյուդիայի հարստությունը բնականաբար պիտի գրգռեր մարերի նախանձը. և ահա Կիաքսարը, որ Խալդիայի նվաճմամբ Լյուդիային հարևան էր դարձել, հանկարծ հարձակվեց նրա վրա. պատերազմը տևեց մի քանի տարի. ո՛չ մի կողմ չկարողացավ վճռական հաղթանակ տանել և վերջապես երկուսն էլ ճանճրացած՝ հաշտվեցին միմյանց հետ՝ Ալիս գետը դնելով Մարաստանի և Լյուդիայի սահմանը (585 թ.):

24. ԶԻՆԵՐԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՔՈՒՆԿ-ՖՈՒ-ՑԵ

Քաղաքակրթության այն պայմանները, որ Զինաստանն ստեղծել էր իրեն համար հնագույն ժամանակներից սկսած, երկիրը հասցրին բարօրության մեծ աստիճանի: Բայց ճոխությունը և

հարստությունը մեղկացրին շինական առաքինի բարքերը, նախկին կարգերը նորացվեցին և երկիրն սկսեց արագորեն դիմել դեպի անկում: Թաքարական մի ցեղ բռնազրակելով շինական գահը, մի կողմից սկսեց բարարական թիրտ կարգերը մտցնել և մյուս կողմից քայլայեց պետական կազմը: Այդ բարար բռնակալները իրենց գահը խախուտ զգալով և կասկածելով նորանոր ապստամբություններից, ջանացին ստեղծել իրենց համար նորանոր դաշնակիցներ. սրա համար իրենց բարեկամներին կամ ազդեցիկ իշխաններին տալիս էին առանձին զավառներ և այսպիսով Զինաստանում առաջ եկան 156 փոքր վասալական իշխանություններ, որոնք սկզբում թեև կախված էին մեծ ինքնակալից, բայց հետո անկախություն գտնելով, հետզհետեւ բաժանվեցին կենտրոնական իշխանությունից: Ավելի փոքր իշխանիկների թիվը հասավ 1 800-ի: Կարծես սրանց անկախության ճգոտումը բավական չէր, և ահա յուրաքանչյուրն ընդարձակել ուզենալով իր իշխանությունը՝ պատերազմ հրատարակեց* իր շրջակա վասալների դեմ. այնպես որ երկիրը ներկայացնում էր ներքին անվերջանալի կոլիզների ընդարձակ մի դաշտ: Մոտ էր տերության կործանումը: Հարկավոր էր մի նոր շարժում, որ կարողանար փրկել երկիրը:

Այս նոր շարժումը առաջ բերին երկու մեծ իմաստասերներ, որոնք են Լառ-ցե և Քունկ-Ֆու-ցե, երկուսն էլ գրեթե ժամանակակից: Առաջինը՝ Լառ-ցեն, հիմնեց Տառյական վարդապետությունը (Taoïsme), որի հիմքն է Տառն (Բանը կամ Գերազույն տիեզերական բանականությունը): Տառն ամեն բանի սկիզբն է, այն անընդոնելի, անտեսանելի և անզգալի եռությունը, որից կազմված է տիեզերը: Տառն ինքը մեկ է, բայց ունի երկու բնություն կամ ձև. հոգեկան աննյութական և նարմնական նյութական. այս երկուսից առաջինն է իր կատարյալ ձևը. սրանց է ծագած մարդը և սրան պետք է ջանա դառնալ, արձակելով իրանից մարմնի նյութական կապերը. նյութական բոլոր կիրքերը և մարմնի զանազան հակումների ոչնչացումը, աշխարհի բոլոր հաճույքներից իրաժարումը և երկնային հոգեկան բնության հայեցողությունը (contemplation) կտրուկ միջոցներ են արժանի լինելու նրան, միահալու նրան և վերստանալու այն հոգեկան երջանիկ կյանքը, որ կոպիտ մարմինը եկավ ապականեց մի պահ: Տառյական վարդապետությունն ունեցավ բազմաթիվ հետևորդներ և ստեղծեց շինացիների մեջ նոր

* հրատարակեց - հայտարարեց (խմբ.):

հոգևոր բարոյական մի կյանք: Գրեթե նույն ժամանակ ծագեց Քունկ-Ֆու-ցեն (551-478 թթ.) և իհմնեց մի ուրիշ վարդապետություն, որ բարոյական և քաղաքական նշանակություն ուներ միանգամայն: Այս վարդապետության հիմքն են կազմում մարդկանց փոխադարձ պարտքերն ու հարաբերությունները. այսպես՝ բազավորի հարաբերությունը դեպի իր հավատակները, հայրերի հարաբերությունը դեպի զավակները և տղամարդկանց հարաբերությունը դեպի իրենց կանայք: Այս հարաբերությունների կանոնավորությունից է ծագում ամբողջ ազգի և ժողովրդի բարությունը. այս բարօրության համար պետք են առաջինություն, մարդասիրություն, արդարություն, հավատարիմ հնազանդություն և ճշմարտասիրություն: Զափակվորությունը մայրն ամեն առաջինության: Քունկ-Ֆու-ցեի վարդապետությունը բոլորովին գործնական էր. նա մերժում էր ամեն վերացական տեսություն. պետք է լինել բարի և առաջինի, որովհետև այսպես է պահանջում յուրաքանչյուրի անձնական շահը. նա քարոզում էր. «Արա՛ ուրիշին այն, ինչ որ ուզում ես, որ նա թեզ անի», բայց ոչ այն մտքով, ինչպես Քրիստոսը պիտի քարոզեր 5 դար հետո, այլ թե՝ «Բարիք արա ուրիշին, եթե ուզում ես, որ նա էլ թեզ քարիք անի»:

Էր այս վարդապետությունը քարոզելու համար Քունկ-Ֆու-ցեն մասն եկավ քաղաքից քաղաք, զավախց զավառ, գրեթե ամբողջ Զինաստանը շրջեց. սրա աշակերտների թիվը 3 000-ի էր հասնում, բայց իրապես բոլոր ժողովուրդը իրան աշակերտում էր, որովհետև շատ անգամ Քունկ-Ֆու-ցեն քարոզում էր ուղղակի ժողովուրդին. նրա հոչակը այնքան մեծացավ, որ քագավորներն ամեն կողմից հրավիրում էին նրան իրենց պալատը և մեծամեծ պարզեներ հանձնում. նա եղավ մայրաքաղաքի կառավարիչ, արդարադատության նախարար, իրավունք ունենալով փոխելու իին օրենքները և նորերը նշանակելու: Այս միջոցին Քունկ-Ֆու-ցեն կարողացավ իր զաղաքարները տեսականից գործնականի վերածել. նա դարձավ Զինաստանի բարենորոգիչը. նրա վարդապետությունը բարեփոխեց ոչ միայն անհատական կյանքը, այլև նրա հետ ամբողջ Զինաստանի հասարակական կյանքը:

Տայյականությունը կրիվ սկսեց Քունկ-Ֆու-ցեի վարդապետության դեմ. բայց այս կովի մեջ փոխանակ շահելու, ընկավ, որովհետև պայքարը տարավ նրան դեպի իշխանասիրություն և նախապաշտամունք. Ընդհակառակը Քունկ-Ֆու-ցեի վարդապե-

տուրյունը մնաց իր առաջին բարոյական մաքրության մեջ և մինչև
այսօր էլ չինական հասարակական կյանքի վարիչն է:

25. ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ ԵՎ ԲՈՒԴԴԱ

Հնդկաստանի քաղաքակրթությունը չինականից ավելի նոր է. երբ հնդեվրոպացի հնդիկները զարդեցին Հնդկաստան, այս երկիրը քնակված էր մի սևամորք ցեղով, որ դեռ բարբարոս և անքա-
ղաքակիրք վիճակում էր գտնվում. սրանք տրավիտներ էին կոչվում: Գրականությունից բոլորովին զուրկ, նրանք մինչև անգամ կրոնից զաղափարը չունեին: Հնդիկները հյուսիսից դեպի հարավ դիմելով, երկար կոյիներ ունեցան տրավիտյանների հետ, որոնց, վերջա-
պես քշելով թերակղզու հարավային մասը, տիրեցին ամբողջ երկրին: Հնդկաստանն այսօր բաժանված է այս երկու հիմնական ցեղերի միջև. հյուսիսային կողմը բռնում են հնդեվրոպական արիական ցեղերը, հարավային կողմը՝ տրավիտյան ցեղերը:

Հնդկաստանը երկու կողմից ծովով և հյուսիսից Հմանալայան մեծ լեռնաշղթայով պաշարված լինելով, արտաքին հարաբերությունից զուրկ էր. միևնույն ժամանակ երկիրը տաք և շատ բարերեր լինելով, քնակիչները բավականանում էին նրա առատ արդյունքով և պետք չունեին վաճառականության համար շարունակ այս ու այն երկիրը բափառելու: Ահա այս պատճառով հնդիկները մնացին պարփակ-
ված իրենց մեջ և արտաքին աշխարհի հետ հարաբերություն չունեցան: Իրենց քաղաքակրթությունը միայն իրենց գործն է:

Հաստատվելով իրենց նոր հայրենիքում, հնդիկներն սկսեցին քաղաքակրթական մի մեծ գործ. նրանք ոչ միայն կատարելա-
գործեցին գիտությունն ու գրականությունը, պարապեցին լայն աշխարհաշինությամբ, այլև աշխատում էին քաղաքակրթել բարբարոս բնիկներին, տարածելով նրանց մեջ կրոն, գիտություն և գրականություն: Հնդիկները մեծ առաջադիմություն կատարեցին մանավանդ փիլիսոփայական գիտությունների մեջ և ծնունդ տվին զանազան խորախորհուրդ վարդապետությունների: Հնդկական կյանքի հնագույն շրջանի արտադրությունն է Վեդան, հնդիկների Ս. Գիրքը, որ կրոնական, բանաստեղծական ու փիլիսոփայական մի գոհար է և որի անվամբ էլ այդ հին շրջանը կոչվում է Վե-
դայական շրջան:

Հայտնի չէ, թե երբ է գրված Վեդան. ենթադրվում է միայն, որ նրա

հնագույն մասերը մեր թվարկությունից առաջ 1000 թվականից են:

Վեղան ներկայացնում է հնդկական նահապետական կյանքը, իր անխառն պարզության մեջ. կրոնը բնապաշտական է: Ավելի հետո, երբ հնդիկները աշխարհակալությամբ տիրանում են երկրին, նախկին նահապետական կյանքը վերանում է և տեղի է տալիս նոր հասարակական ու քաղաքական բարդ կազմակերպության: Հնդկաստանը բաժանված է զանազան քագավորությունների, որոնք մեկ կրոնով ու լեզվով միացած՝ մեկ ամբողջություն են կազմում: Ժողովրդի մեջ առաջ է եկեղեց դասակարգային բաժանում՝ կրոնական, գինեգորական, աշխատավոր և ստրուկ: Առաջին երկուսը արտոնյալ դասակարգերն են, վայելում են անսահման ազատություն և ապրում մյուսների հաշվին. աշխատավոր դասակարգը պարտավոր է հերկել հողը, արհեստներ գործել, վաճառականությամբ պարապել, իսկ ստրուկ դասակարգի պարտականությունն է ծառայել բոլորին. նա զրկված է ամեն իրավունքից և չի կարող ունենալ առանձին սեփականություն և ամենքից արհամարիված է:

Դասակարգերի այս բաժանումը և նրանց փոխադարձ պարտավորությունները որոշելու համար կազմակերպվել է նոր կրոնական վարդապետություն, որ է Բրահմանականությունը: Այս կրոնը, թեև հիմնված շատ մաքուր բարոյական սկզբունքների վրա, բայց չկարողացավ մտցնել ժողովրդի բոլոր խավերի մեջ հավասարության և եղբայրության սկզբունքը. ընդհակառակը, դասակարգերի բաժանումն ավելի խորացրեց:

Բրահմանականության խստությունը ծնունդ տվեց բարոյական մի նոր վարդապետության, որ ժամանակակից է շինական կրոնական շարժման և որի հիմնադիրն է Բուդդան (մեռած 477 մ. թ. ա.): Այս վարդապետության էական սկզբունքն այն է, որ մարդկային կյանքը տանջանքների ամփոփումն է. ամենայն ինչ ունայնություն է: Ծեսերն ու կրոնական արարողությունները չեն փրկում մարդուն, այլ պետք է սրտի մաքրություն և բարոյականություն: Երջանկության հասնելու համար մարդ պետք է ուրանա աշխարհը, մտասուլությամբ սպանի իր բոլոր ցանկությունները և զգայական կրերը, փառասիրությունն ու հաճույքը, անտարքերությամբ դիսի ամեն ինչ, բարին ու շարը, լավն ու վատը, մոռանա գոյության, ձևի, ժամանակի և տարածության գաղափարները: Այն ժամանակ կհասնի հոգու անելության, որ է Նիրվանա:

Բուդդայական կրոնը մեծ հաջողություն ունեցավ. դա արդյունքն էր հնդկական երկրի ճոխ բնության և մեղկ բարքերի: Բացվեցին բազմաթիվ վանքեր և աշխարհից հեռացող ճգնավորների ահազին մի թիվ, քաշված նրանց մեջ, կյանքն անց էր կացնում ծովության և անգործության մեջ: Բուդդայականությունը, շնորհիվ բազավորների պաշտպանության, տակավ առ տակավ ծավալվեց և բռնեց ամբողջ Հեռավոր Արևելքը:

26. ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԿԱՅՍԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Այն ժամանակ, երբ ծագում էր նարական պետությունը, Ելամի արևելյան կողմում էլ ծագում էր մի ուրիշ պետություն. պարսիկներն էին սրանք, որ մարերի գերիշխանության տակ հպատակ կամ վասալ մի բազավորություն կազմեցին: Կարճ ժամանակում այս բազավորությունը զորացավ. իրենց բազավորը Կյուրոս, օգուտ քաղելով մարերի բազավորի բոլությունից, հանկարծ արշավեց նրա վրա, հաղթեց և մարերի պետությունը կործանելով, հիմնեց Մեծ պարսկական պետությունը, որ միանգամից ժառանգեց Պարսից ծոցից մինչև Ալիս գետը գտնված ահազին երկրներն ու ժողովուրդները (549 մ. թ. ա.):

Այս ահազին պետության հիմնարկությունը դարձավ մի ահավոր վտանգ բոլոր հարևան պետությունների համար: 585 թվականի դաշնադրությունից հետո, լյուտիացիք, մարական վտանգից ազատ, մի նոր արշավանք էին սկսել Փոքր Ասիայի ժողովուրդների վրա, հետզհետեւ նվաճել էին Մյուսիան, Բյուրանիան, Պափլագոնիան, Փոյուգիան, Պամիյուլիան, Լիկայոնիան, և առհասարակ ամբողջ Փոքր Ասիան, որ տարածվում էր Սև ծովի, Ալիսի ու Միջերկրականի միջև, ընկել էր նրանց իշխանության տակ (բացի Լյուկիայից և Կիլիկիայից): Կրեսոսը, որ այն ժամանակ Լյուդիական այս մեծ պետության ինքնակալն էր, պարսկական վտանգին դեմ դմելու համար, կարողացավ կազմել մի դաշնակցություն, որի մեջ մտան Եզիզոսը, բարելացիներն ու մասամբ հույնները: Բայց Կյուրոսը հանկարծակի վրա հասավ, ջարդեց Կրեսոսի բանակները, գրավեց մայրաքաղաքը և կործանեց Լյուդիական պետությունը, առանց մինչև անգամ ժամանակ տալու դաշնակցիներին, որ Լյուդիային օգնության հասնեին (546 թ.): Այնուհետև պարսիկներն սկսեցին իրենց իշխանությունը տարածել ավելի հեռու. Փոքր-Ասիայի բոլոր

իշխանություններն ընկան նրանց լուծի տակ, հույն գաղքականություններն իրենց հպատակությունը հայտնեցին, արևելքից նվաճեցին Բակորիան, Սոգդանիան, մինչև Սիբիրի անապատները, և մինչև Չինաստանի ու Հնդկաստանի սահմանները. 538 քվականին ընկավ Բարելոնը և ամբողջ նրա հպատակ ժողովուրդները՝ մինչև Սիցերկրական ծովը, մտան պարսիկների գերիշխանության տակ. մնացել էր միայն Եզիփտոսը, որ նոյնակես կարծ դիմադրությունից հետո, ճանաչեց պարսիկների իշխանությունը (525 թ.):

Եզիփտոսին տիրելուց հետո, պարսիկները որոշեցին արշավել դեպի արևմուտք, Կարկեղոնի վրա, որ Փյունիկյան մի հզոր գաղքականություն էր Աֆրիկայի ու Եվրոպայի ծովային վաճառականության, և երկրորդ՝ դեպի հարավ, Երովայի վրա, որ Եզիփտոսից անկախ մի պետություն էր կազմել: Առաջին բանակը, որ դեպի արևմուտք էր գնում, կորավ անապատում. պարսիկները կարողացան նվաճել Նորիայի մի քանի մասերը միայն և դրանցից այն կողմ չկարողացան անցնել: Ավելի մեծ եղավ նրանց հաջողությունը Հնդկաստանում, որը պարսիկներն անցան Ինդրու գետը և նրա մոտ գտնված ընդարձակ զավառները միացրին իրենց իշխանության:

Այսպես, 40 տարի միայն անցել էր այն օրից, երբ պարսիկները եկել էին աշխարհակալության և այդ 40 տարվա ընթացքում կազմել էին մի այնպիսի պետություն, որին ո՞չ մի ազգ չէր հասել մինչև այն ժամանակ: Ասիայի և Աֆրիկայի բոլոր ծանոր երկրները ընկել էին նրանց իշխանության տակ. բնական անանցանելի պատճեններ միայն, ինչպես հյուսիսից Կովկասյան լեռները կամ Սիբիրի տափաստանները, հարավից Սիցին Աֆրիկայի անձանոր անապատները, Արևելքից Հնդկաստանի անձանոր դաշտավայրերը, արգելք էին լինում այս աշխարհակալ պետության՝ ավելի հեռուները ընդարձակվելու: Եվ միայն Հունաստանն էր, որ ծովից այն կողմ կանգնել էր իր ամբողջ հմայքով և որի հետ բախվելու օրերն արդեն եկել էին:

27. ՀԱՅԵՐԸ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ.

Մարերի պետության կործանմամբ և նրա տեղը պարսիկների պետության անցնելով, Արևելքում մեծ փոփոխություններ չառաջացան. կարծես մի պետություն չէր որ փոխվում էր, այլ քազակորական մի ցեղ: Այն բոլոր ազգերը, որ հպատակ էին

մարական պետության, ամբողջությամբ անցան պարսիկների պետության և շարունակեցին նոյն հպատակությունը:

Այսպես եղավ նաև Հայաստանը:

Հայերը մարերի իշխանության տակ ամենայն հանդարտությամբ ապրելուց հետո, նոյն հանդարտությամբ շարունակեցին ապրել պարսիկների Կյուրոս և Կամբյոս թագավորների ժամանակ (549-522 թթ.): Բայց Կամբյոսի մահից հետո, երբ Պարսկաստանում ծագեցին զահակալական կրիվներ և պետության մի ծայրից մինչև մյուս ծայրը՝ Բարելոն, Շոշ, Մարաստան, Ասորեստան, Պարքաստան, Սագաստան և նոյնիսկ Պարսկաստան ապստամբության դրոշը բարձրացրին, հայերն էլ ապստամբությին պարսկական կենտրոնական իշխանության դեմ: Այս ապստամբությունները երկար չտևեցին. պարսիկների նոր և հզոր զահակալը՝ Դարեհը (521 թ.), արագորեն հարձակվեց աջ ու ձախ և բոլոր ապստամբ երկրները նվաճեց:

Բայց Հայաստանի նվաճումը շատ հեշտ չեղավ. Դարեհն ստիպվեց իրար հետևից չորս ճակատամարտ մեջ հայոց դեմ (520 թ.), որոնք քաջությամբ կռվելով, քեցին պարսկական բանակներն իրենց երկրի սահմաններից դուրս և մինչև անգամ մտան Ասորեստան: Վերջապես հինգերորդ ճակատամարտում Դարեհը նվաճեց հայերին, և Հայաստանը նորից իր տիրապետության տակ առավ (519 թ.):

Այս ժամանակ հիշվում է նոյնիսկ մի հայ՝ Արախ, որ բարեկացիների ապստամբության գլուխն է անցնում, գրավում է քաղաքը և իրեն Բարելոնի թագավոր հռչակում: Դարեհն արշավում է նրա վրա և նվաճում (516 թ.):

Դարեհն իր լայնածավալ պետությունը կանոնավոր կերպով կառավարելու և դժգոհությունների տեղիք չտալու համար, ընդունեց առանձին երկրների ներքին ինքնավարության դրույթունը: Ամբողջ պետությունը բաժանեց սատրապությունների և յուրաքանչյուրի վրա իրեն բարձրագույն կառավարիչ նշանակեց մի սատրապ. սա թագավորի ներկայացուցիչն էր այն երկրում և ուներ մինչև իսկ դրամ կտրելու իրավունք: Նրա հավատարմության վրա հսկելու համար, դրվել էին նաև երկու բարձր պարսիկ պաշտոնյաներ: Յուրաքանչյուր սատրապություն վճարում էր որոշ տուրք պետական զանձարանին: Սատրապությունների թիվը ժամանակի համեմատ փոփոխված է. սկզբնական շրջանում 23

սատրապություն կար, որոնցից 11-րդն էր Հայաստանը, որ տալիս էր տարեկան 30 000 մտրով և 400 տաղանդ արծաք հարկ: Սատրապություններից երկուսը առանձնաշնորհված էին և առանձին թագավորություն էին համարվում. սրանք էին՝ Հայաստանը և Պոնտոսը, որոնց սատրապները նաև թագավոր էին կոչվում և որոնց մոտ իբրև հսկող պարսիկ պաշտոնյաներ չկային:

Այս վիճակը տևեց մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակը:

28. ՀՈՒՅՆԵՐԻ ԱՆՑՅԱԼԸ

Հույները կամ հելլենիները հնդեվրոպական պատերազմիկ մի ցեղ էին, որ իրենց նախահայրենիքից գաղթելով դեպի հարավ, քնակվեցին նախ Հունաստանի հյուսիսային երկրները: Մեր թվարկությունից 11 դար առաջ հույները շարժվեցին դեպի ավելի հարավ, մտան Հունաստան և քշելով տեղաբնիկ ժողովրդին, որ Պելասգ անունն էր կրում, ամրող երկրին տեր դարձան:

Հունաստանը լեռնոտ երկիր է, որ ներկայացնում է քնական սահմաններով շրջապատված բազմաթիվ անջատ զավառներ: Այս զավառների մեջ ցրվելով, հույն ժողովուրդն էլ կազմեց բազմաթիվ անջատ ու անկախ իշխանություններ, որոնց միակ կապը հունարեն լեզվի միությունն էր: Իբրև աղքատ երկիր, Հունաստանը չպիտի կարողանար բավարարել ժողովրդի պահանջները. հետևաբար նրանք ստիպվել էին իրենց ուշադրությունը դարձնել դեպի ավելի հեռուները. ծովը և մոտակա բազմաթիվ կղզիները նոր ասպարեզ էին բաց անում նրանց առաջ: Այսպես հույները դարձան ծովագնաց բախտախնդիր վաճառական մի ժողովուրդ և մեր թվարկությունից առաջ 11-ից 6-րդ դարերին իհմնեցին բազմաթիվ նորանոր զարքականություններ: Հույները նախ անցան Արշակունյացոսի կղզիները, հետո մտան Փոքր Ասիա, ուր իհմնեցին նշանավոր զարքավայրեր, ինչպես Զմյունիան, Եփեսոսը, Միլետը և այլն. ավելի հետո նրանք տարածվեցին Աև ծովի և Մարմարայի ափերին, Աֆրիկա, Իտալիա, Սիկիլիա, Գաղղիա և Խապանիա: Այս ժամանակից են մնացած Սինոպ, Կերչ, Բյուզանդիոն, Սիրակուսա, Մարսել և այլ քաղաքները: Այսքան երկրների և ժողովուրդների հետ հարաբերության մեջ մտնելով, հույները ծանոթացան եգիպտական, փյունիկյան և ասորեստանյան քաղաքակրթության, որ յուրացրին և ավելի ծաղկեցնելով, դարձան հին աշխարհի ամենաքաղաքակիրը և ամենալուսավոր ժողովուրդը:

Հունական իշխանությունների մեջ ամենից ավելի անվանի դարձան Սպարտան և Աքենքը: Սպարտան մեր թվարկությունից 9 դար առաջ նշանափոք օրենսդիր Լիկուրգոսի ձեռքով հիմնեց մի տեսակ ազատական կառավարություն, ուր քաջավորի իշխանությունը բոլորովին սահմանափակված ու հանձնված էր ժողովրդից ընտրված մի մարմնի: Նոյն Լիկուրգոսի խիստ օրենքներով Սպարտան դարձավ զուտ զինվորական մի կազմակերպություն և իր հարևան իշխանությունները նվաճելու ձեռնարկեց: Տեղի ունեցան տար ու երկար կորիվներ, որոնք հայտնի են պատմության մեջ Մեսսենական կորիվներ անվամբ (743-668 մ. թ. ա.) և որոնց մեջ վերջապես հաղթական դուրս գալով Սպարտան՝ տիրապետեց գրեթե ամբողջ Պելոպոննեսին:

Սպարտայի մրցակիցն էր Աքենքը, որ իր իմաստուն օրենսդիր Սոլոնի ձեռքով ստեղծեց Սպարտայից ավելի ազատական մի կառավարություն (594 թ.) և որ ավելի զարգացրեց Կիստենեսը (506 թ.): Այս կարգերով պետական իշխանությունը բոլորովին սահմանափակվեց և հանձնվեց ոչ թե ազնվապետական մի մարմնի, ինչպես էր Սպարտայում, այլ հասարակության լայն խավերին: Սպարտան, որ արդեն հասել էր Աքենքի սահմանները, օգուտ քաղելով Աքենքի ազնվականների հարուցած խռովություններից ժողովրդի դեմ, իր դաշնակիցներով մտավ Աքենք և գենքի ուժով ցանկացավ իրեն հպատակեցնել: Բայց աքենացիք հաղթեցին և սպարտական զորքը երկրից դուրս քշեցին:

Կացությունն այս վիճակումն էր, երբ ծագեցին հույն-պարսկական պատերազմները:

29. ՀՈՒՅՆ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Ամբողջ Փոքր Ասիային և այնտեղի հունական գաղութներին տիրելուց հետո, պարսիկները մտածեցին արշավել Հունաստան: Երկու ճանապարհ կար. առաջինը ծովային շատ կարճ ճանապարհն էր՝ Հոնիայի եզերքից՝ Արշիպեղազոսի կղզիների միջից ուղղակի դեպի Ատտիկե, որ սակայն պահանջում էր մեծ նավատորմիդ. իսկ երկրորդը՝ ցամաքային ճամփան, որ Թրակիայի և Մակեդոնիայի վրայով իջնում էր Հունաստան: Այս վերջինը թեև շատ երկար, բայց ավելի հարմար էր պարսիկների համար, որոնք նավատորմիդ չունեին, բայց ունեին ցամաքային հսկա բանակ:

Պարսիկներն ընտրեցին ցամաքային ճանապարհը, սակայն սա

Էլ իրենց դեմ հանում էր երեք նոր թշնամիների՝ Թրակիացիներին, սկյութացիներին և մակեդոնացիներին, որոնք գտնվում էին նրանց ճանապարհի վրա: Պետք էր խորտակել նախ սրանց ուժը:

508 թվականին պարսիկների Դարեհ բազավորը 800 000 զորքով անցավ Բուֆորը, գրավեց Թրակիայի մի մասը, անցավ Դանուրը, մտավ մինչև Ռուսիայի խորքերը, ջարդեց և ավերեց Դանուրից մինչև Դոն գետը գտնված սկյութացիներին և ետ դարձավ: Սկյութացիք փախան ավելի հյուսիս, Թրակիան նվաճվեց և Մակեդոնիան հարկատու դարձավ:

Այս միջոցին Արենքի ժողովրդական հասարակապետությունից վոնդված ազնվականները, որոնց գլուխն էր գտնվում Հիպահիասը, իշխանություն ձեռք բերելու համար դիմեցին պարսիկներին: Դարեհը սիրով ընդունեց առաջարկը. այժմ արդեն կարելի էր հունական նավատորմիղով Հունաստանը նվաճել: Դարեհը բոնեց առաջին ծովային ճանապարհը, նվաճեց Արշիակեղագոսի գլխավոր կղզիները, երբ հանկարծ, Արենքի դրդումով և օգնությամբ, Փոքր-Ասիայի ամբողջ հունական գաղութներն ապստամբեցին: Դարեհը 6 տարի վատնեց այս ապստամբությունը զավելու համար: Այնուհետև Հիպահիասի առաջնորդությամբ, ծովային ճանապարհով արշավեց Հունաստան. Մարարոնի դաշտում արենացիների 11000-անոց բանակը՝ Միլտիադեսի առաջնորդությամբ, զախշախեց պարսիկների 100000 զորքը և Հունաստանից հետ քեց: Այստեղ երևան եկավ ազատական կարգերով օժտված եվրոպական քաղաքակրթության առավելությունը ասիական բռնակալության դեմ (490 թ.):

Դարեհը քաշվելով Ասիա, սկսեց պատրաստել մի նոր բանակ՝ առաջինից ավելի զորավոր, և երբ մտադիր էր ճանապարհ ընկնել, հանկարծ պայթեց եգիպտացիների ապստամբությունը՝ իրքն հետևանք Մարարոնի պարսության. Դարեհի մահն էլ վրա հասավ, և ասպարեզն անցավ Քսերքսեսի ձեռքը (485):

Չորս տարի տևեց, մինչև որ Քսերքսեսը կարողացավ ընկնել Եգիպտոսը. սրանից հետո ապստամբեց Բարելոնը, որ նոյնպես ընկնելուց հետո, 1 700000 զորքով և ահազին նավատորմիղով արշավեց Հունաստան՝ Հելլեսպոնտոսի վրայով (480 թ.): Այսքան մի մեծ բանակ դեռևս չէր տեսնվել աշխարհի վրա. ամբողջ Առաջավոր Ասիան Եվրոպայի դեմ էր ելած. նրա մեջ էին նաև հայերը, իրենց հատուկ փոյուգական զգեստներով և առանձին հրամանատարով:

Պարսկական արշավանքի սպառնալիքի տակ, հունական բոլոր իշխանությունները մոռացան իրենց ներքին կոհվները և կազմեցին ընդհանուր դաշնակցություն: Իրենց տկար ուժով պարսիկների ահագին զորության դիմադրելու միակ միջոցը կիրճերն ու ներուցները բռնելն էր: Սապարտացիների Լեռնիդա քազավորը սակավարիկ քաջերով բռնեց Թերմոպիլեի կիրճը, որով պարսկական բանակը Թեսալիայից Հունատան էր մտնելու: Պարսկական բանակն անզոր եղավ այս մի բոլոր քաջերին դիմադրելու: և միայն մի դավաճանի ցուցմունքով կարողացավ հույների թիկունքն անցնել: Լեռնիդան իր բոլոր ընկերներով մահ գտավ այնտեղ և Քսերքսեսը նրանց դիակների վրայով մտավ ներս, Արենքը կործանվեց և հույները քաշվեցին Կորնքոսի պարանոցը: Պարսիկների կապը մայր ցամաքի հետ կտրելու համար, հունական նավատորմիդը Թեմիստոկլեսի առաջնորդությամբ բռնեց Կորրնքոսի մոտ Սալամինեի ներուցը, որը պարսկական խոշոր նավերը դյուրություն չունեին շարժվելու հունական փոքրիկ ու ճարպիկ նավերի առաջ: Պարսկական նավատորմիդը խորտակվեց և Քսերքսեսը չհանդգնելով հարձակվել Կորնքոսի պարանոցի վրա, վախսավ Ասիա, Հունատանում թողնելով 300 000 զորք միայն՝ կոհվը շարունակելու համար: Հույները հարձակվեցին նաև այս մնացորդի վրա. Կորնքոսի հյուսիսային կողմը, Պլատեայում ջախչախվեց պարսկական ցամաքային բանակը, իսկ Փոքր Ասիայի եզերքում, Միկալե հրվանդանի առաջ, խորտակվեց պարսկական նավատորմիդը: Թեսալիան, Սակեղոնիան և Թրակիան թրավիեցին հպատակության լուծը. Արենքը վերակառուցվեց և Արիստիդեսի զիսավորությամբ կազմեց զորավոր մի դաշնակցություն, որի մեջ մտան Արշակեղազոսի կղզիներն ու Փոքր Ասիայի հունական զաղութները, և հզոր մի նավատորմիդ կազմելով, ձեռք բերին ծովերի ազատությունը: 466 թվականին Կիմոնը ոչնչացրեց պարսկական նավատորմիդը, ոտք դրեց Կիպրոս կղզում, ապստամբեցրեց Եգիպտոսը և այնտեղից դուրս քշեց պարսիկներին, որոնք այսպիսի մի մեծ երկիր կորցնելու երկյուղով՝ ստիպվեցին հաշտվել հույների հետ այն պայմանով, որ Փոքր Ասիայի հունական քաղաքները ազատ լինեին և ոչ մեկ պարսկական նավ իրավունք չունենար մտնելու հունական ջրերը (449 թ.):

Այսպես վերջացավ հույն-պարսկական պատերազմների առաջին շրջանը:

30. ՊԵՐԻԿԼԵՍԻ ԴԱՐԸ ԵՎ ՊԵԼԵՊՈՆԵՍՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Պարսկական պատերազմներից հանգիստ գտնելով, Աքենքը, որ Հունաստանի գերիշխանությունը ձեռք էր բերել, կարողացավ նվիրվել քաղաքակրթության գործին: Նշանավոր մի գործիչ՝ Պերիկլեսը, կանգնեց այս շարժման գլուխը. Աքենքն ստեղծեց բոլորովին ժողովրդական մի կառավարություն և այնպիսի ազատ կարգեր, որոնք ոչ միայն գոյություն չին ունեցել իին աշխարհի որևէ մի անկյունում, այլև արդի ամենաազատամիտ պետության նախանձը կարող էին շարժել: Գիտության և գեղարվեստի մեծամեծ հանճարներ, խմբված Պերիկլեսի շորջը, այնպիսի մեծության հասցրին հունական կյանքը, որ այնուհետև հույնը գիտության դայակը կոչվեց և մինչև իման էլ արժանի է մեր հիացմունքին: Եսքիլեսը, Սոփոկլեսը, Եվրիպիդեսը՝ ողբերգության մեջ, Արիստոֆանը՝ կատակերգության մեջ, Հերոդոտոսը և Թուկիտիսը՝ պատմության մեջ, Անաքսագորդասը և Սոկրատը՝ փիլիսոփայության մեջ, Փիդիասը՝ արձանագրության մեջ, Սնեսիկլեսը՝ ճարտարապետության մեջ, ինքը Պերիկլեսը և Լյուսիասը՝ ճարտասանության մեջ առաջին մեծ վարպետները եղան: Եվ մեր թվարկությունից առաջ 5-րդ դարը, երբ ծաղկեցին այս բոլոր հանճարները, իրենց նշանավոր առաջնորդի անվամբ կոչվում է Պերիկլեսի դար և հունական պատմության ոսկեդարն է:

Աքենքի այս նյութական, քարոյական ու քաղաքակրթական առաջնությունը շարժեց իր մրցակից Սպարտայի նախանձը, որ զենքի ուժով ուզեց խել Հունաստանի գերիշխանությունը աքենացիների ձեռքից: Այսպես սկսվեց Պելեպոնեսյան պատերազմը, որ Հունաստանի կործանման պատճառը դարձավ և մղվելով նույնիսկ Պերիկլեսի ոսկեդարում, մեծագույն նախատինքն է հունական պատմության:

Ամբողջ Հունաստանը բաժանվեց երկու թշնամի բանակի. Պելեպոնեսն անցավ Սպարտայի կողմը, իսկ Արշիպեղագոսի, Սև և Մարմարա ծովերի գաղութներն ու կղզիները անցան Աքենքի կողմը: Սպարտայի կողմը գերակշիռ էր ցամաքային բանակը, իսկ Աքենքի կողմը՝ ծովային ուժը և դրամական միջոցները: Պատերազմը տևեց գրեթե 30 տարի՝ փոփոխակի հաջողությամբ և զանազան ընդհատումներով (431-435 թթ.): Ամեն տարի սպարտացիք արշա-

վում էին Ատտիկե, գյուղեր ու քաղաքներ էին ավերում, իսկ արենացիների նավատորմիդը ասպատակում էր Պելոպոնեսի ծովեղբը: Մի քանի անգամ հաշտություն կնքվեց, բայց կրիվը նորից սկսվեց: Պատերազմը տարածվեց ոչ միայն Հունաստանում, այլև շատ հեռուները: Արենացիք արշավեցին Սիկիլիա և Հարավային Իտալիա՝ այս գաղութներն իրենց ձեռքը անցնելու համար, բայց նրանց նավատորմիդը և ընտիր բանակը ոչնչացան:

Արենքի պարտությունը Սիկիլիայի առաջ՝ գրգռեց պարսիկների ախորժակը. քազավորի փոքր որդի Կյուրոսը, հունական գործերի խառնվելու համար ուղարկվեց Արևմուտք և Փոքր Ասիայի հունական գաղութները նորից պարսիկներին հարկատու դարձան: Կյուրոսը հորից քազավորական գահը խլելու ցանկություն ուներ և սրա համար ուզում էր հույսների օգնությունը ձեռք բերել: Արենքի գործությունը խորտակված լինելով, այլևս նրա վրա հույս դնել կարելի չէր՝ դեպի Պարսկաստան ցամաքային արշավանքի սկսելու համար: Կյուրոսը պետք է փնտրեր Սպարտայի բարեկամությունը, ուստի նրա կողմն անցավ և իր օգնությամբ սպարտացիք կարողացան շուտով ջախջախել արենացիների գործությունը և տեր դառնալ Արենքի և ամբողջ Հունաստանի (405 թ.):

31. ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԳԵՐԻԾԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՒԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱ.

Իր վաղեմի ցանկությունը գործադրելու համար, Կյուրոսը վարձեց 13 000 հույս և 100 000 բնիկ զորք, և նրանց գլուխն անցած՝ արշավեց Պարսկաստան. բայց հաղթվեց և սպանվեց: Հույսները որոշեցին ետ դառնալ և իրենց գորավար Քսենոֆոնի առաջնորդությամբ, անցնելով Ասորեստանի և Հայաստանի անծանոք ու լեռնային վայրերից, հաջողությամբ հասան Աև ծով և հայրենիք վերադարձան (401 թ.): Այս նշանավոր նահանջը հայտնի է պատմության մեջ «Նահանջ բիրեաց» անվամբ, որի ընդարձակ նկարագրությունը տվել է մեզ Քսենոֆոնը. այնտեղ գտնում ենք նաև ընդարձակ տեղեկություններ այն ժամանակի հայոց կյանքի ու քաղաքակրթության վերաբերմամբ:

Հույսները, որ շատ մեծ կարիք ունեին Պարսկաստանի ցամաքային ուժի վրա, իրենց այս նահանջով տեսան, թե ո՞րչափ բույլ է եղել պարսկական պետության ներքին կազմը, որ չեն

կարողացել մի բուռ հույների շարժումը խաճարել: Եվ ահա սպարտացիք, Կյուրոսի մահը առիթ համարելով, խօսեցին դաշնադրության կապը պարսիկների հետ, մտան Փոքր Ասիա և արշավեցին մինչև Փոյուղիայի սիրտը: Միևնույն ժամանակ Եգիպտոսն ապստամբեց և Սպարտայի հետ դաշնակցություն կնքելով, դուրս քշեց պարսիկներին և անկախություն հայտարարեց: Ապստամբեցին նաև Մյուսիան, Պիսիդիան, Պոնտոսը, Պաֆոնիան և բորբագին պարսկական լուծը. Կիարոս կողին էլ, որ հունական և փյունիկյան ժողովուրդների մի հավաքում էր, Եգիպտոսի օգնությամբ ոչ միայն ապստամբեց, այլև արշավաճք կազմակերպեց դեպի Փյունիկե, գրավեց Տյուրոսը և իր ասպատակներին սփռեց Կիլիկիա:

Պարսիկները, տեսնելով որ այս բոլոր շարժումների դրդիչը սպարտացիներն են, նրանց արշավաճքը կասեցնելու համար, այժմ էլ անցան սպարտացիների կողմբ: Սպարտացիների բռնությունը Հունաստանում՝ սկսել էր գրգռել նոյնիսկ իր դաշնակիցներին, որոնք վախենում էին իրենց անկախության համար: Նրանցից մեկը՝ Թերեն, արդեն Արենքի հետ զաղտնի դաշինք էր կապել՝ սպարտացիներին հետ քշելու համար: Պարսիկները միացան նրանց հետ. շուտով կազմվեց մի նոր դաշնակցություն Սպարտայի դեմ, որի մեջ մտան Հունաստանի զանազան քաղաքները: Արենացիք և պարսիկները միացած՝ մաքրեցին Արշիպեղազոսը սպարտացիներից, Արենքը վերակառուցվեց, և Սպարտան ստիպվեց կնքել Անտալիոյան դաշնադրությունը պարսիկների հետ, որի համաձայն Հունաստանի բոլոր քաղաքային համայնքները անկախ հրատարակվեցին, Փոքր Ասիայի հույն զաղութերը արվեցին պարսիկներին, իսկ Հունաստանի վրա ճանաչվեց Սպարտայի հսկողությունը և պարսիկների գերիշխանությունը: Այսպիսով հունական իշխանությունների նախանձը, մրցակցությունը և ներքին հակառակությունները պարսիկներին տվեցին այն, որին չէին կարողացել հասնել Դարեհի և Քսերքսեսի ահավոր բանակները (387 թ.): 6 տարի կռվելուց հետո, նվազվեց նաև Կիարոսը և ազատվեց միայն Եգիպտոսը, որի վրա արշավող պարսկական բանակները վարձկան հույն գորավարների անհամածայնությունների պատճառով անհաջողության հանդիպեցին և ձեռնունայն հետ դարձան:

Սպարտան, տեսնելով որ իր հեղինակությունը ջնջելու պատճառը Թերեն էր, դավաճանությամբ հանկարծ հարձակվեց նրա

վրա, գրավեց և իր իշխանության տակ առավ: Թերացիք խնդրեցին Արենքի օգնությունը և նրա հետ միացած՝ կազմեցին նոր դաշնակցություն, որին միացան Արշիպեղագոսի նշանավոր կղզիները: Թերացիք, Եպամինոնդասի առաջնորդությամբ, ջարդեցին սպարտական բանակները և Պելոպնիսը ազատելով նրանց ձեռքից՝ Հունաստանի գերիշխանությունը ձեռք բերին (371 թ.):

Սպարտացիք խնդրեցին պարսից օգնությունը, բայց պարսիկները, Փոքր Ասիայի խնդիրներով գրաղված, չկարողացան ոչինչ անել: Արդարք բոլոր սատրապները, Եգիպտոսի սահմանից սկսած մինչև Հելլեսպոնտոս, միացել ու պարսիկների դեմ ապստամբել էին: Ապստամբները դիմեցին Եգիպտոս, որ բավական ժամանակից ի վեր դարձել էր անկախ պետություն և նրանց բազավոր Տաքոսի հետ բանակցության մտան: Տաքոսը շարժման գլուխն անցավ, կազմակերպեց մի նոր բանակ Եգիպտացի և վարձկան հույն զինվորներով, խնդրեց Արենքի և Սպարտայի օգնությունը. սպարտացիների բազավորն անձամբ եկավ Եգիպտոս և անցավ մի բանակի գլուխը: Եգիպտացիք արշավեցին Ասորիք, շարժումը մեծացավ. Կիպրոսը նորից ապստամբեց. Ասորիքի ժողովուրդները ոտքի կանգնեցին: Հրեաները, որ պարսիկների օգնությամբ Բարեկոնի գերությունից դարձել և Երուսաղեմը վերաշինել էին, միացան ապստամբության. Փյունիկյան զանազան իշխանությունները համախորհուրդ, իրենց առաջնորդ ընտրեցին Սիզանի իշխան Տեննեսքին. Փոքր Ասիայի գլուխն անցավ Արտավազը. պարսկական պետությունը պաշարվել էր բոլոր սահմանների վրա:

Պարսիկների բազավորն անձամբ արշավեց Եգիպտոսի վրա. նրա առաջին հարձակումներն անհաջող անցան. բայց Տիննեսի բուլությունը խանգարեց գործը. դավաճանորեն նա անցավ թշնամու կողմը, իր զորապետներին հանձնեց նրանց և պարսկական զորքը մտցրեց Երկիր. Սիլոնի բնակիչները վտանգը տեսնելով, կրակի տվին իրենց տները և 40 000 բնակիչ բոցերին զոհ եղան: Փյունիկեն նվաճվեց և Եգիպտոսի ճանապարհը բացվեց. բազավորը, հույն զորականների բազությամբ, մտավ Եգիպտոս, նվաճեց Երկիրը, քաղաքները գրավեց, նրանց պարիսպները խորտակեց, տաճարները կողոպսեց և բազավորական ցեղերը կոտորելով վերադարձավ Պարսկաստան: Նույն ժամանակ Փոքր Ասիան էլ նվաճվեց, և Արտավազը փախսավ Մակեդոնիա (342 թ.):

32. ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ. ՄԵԾՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ

Մակեդոնացիք Իլլիրիայի և Թրակիայի բարբարոս ժողովուրդների և հույների խառնուրդից առաջացած մի ցեղ էին. ունեին առանձին քագավոր, որ հունական սերնդից էր. բայց նրա իշխանությունն անվանական էր, որովհետև ստիպված էր շարունակ կովել զանազան զավառների ինքնազլուխ իշխանների հետ: 359 քվականին նրանց վրա թագավոր նստեց Փիլիպոսը, որ Հունաստանում կրթված և զինվորական արվեստին ծանոթ անձ էր: Նա կարողացավ կարճ ժամանակամիջոցում բոլոր իշխաններին իրեն հպատակեցնել, կազմակերպեց հունական ռազմագիտությամբ կրթված ընտիր բանակ և առիթի էր սպասում Հունաստանը գրավելու համար:

Երբ հունական քաղաքները միմյանց հետ կրվի բռնվեցին, Փիլիպոսը, որ լավ էր ճանաչում հույների անմիաբան, նախանձու ու կովարար բնավորությունը, իսկույն մեջ մտավ և այս ու այն կողմից պաշտպան կանգնելու ձևի տակ, իրար հետևից գրավեց Թրակիայի զարութերը և հասավ մինչև Սիցիլ Հունաստան: Հույները նոր արքնացան և հասկացան իրենց սխալը. Թերեն և Արենքը միացան նոր թշնամուն դիմադրելու համար, բայց արդեն ոչ էր. Փիլիպոսը շարաչար հաղթեց նրանց և այլևս նա Հունաստանի տերն էր (338 մ. թ. ա.):

Փիլիպոսը աշխարհակալության մի մեծ ծրագիր հղացավ, որի գործադրության մեջ իբր գիտավոր միջոց ծառայելու էին հույները: Կորնթոսում նա գումարեց բոլոր հունական իշխանությունների մի համաժողով, որտեղ իրեն Հունաստանի առաջնորդ հոչակելով, առաջարկեց միանալ իրեն և արշավել Պարսկաստանի վրա, հույներն ընդունեցին. այսպիսով գլուխ եկավ այն կարևոր գործը, որին հույներն իրենք չէին կարողացել հասնել. ցեղերը միացան օտարի միջնորդությամբ:

Փիլիպոսն իր թիկնապահներից մեկի ծերքով սպանվելով, իր ծրագրի գործադրությունն անցավ իր որդի և հաջորդ Ալեքսանդրին, որ հույների մեծ փիլիսոփա Արիստոտելի մոտ կրթված խիզախն երիտասարդ էր: Հոյն-մակեդոնական միացյալ բանակի գլուխն անցած, որի թիվը հազիվ 35000 էր, նա անցավ Հելլեսպոնտոսն ու մտավ Ասիա (334 թ.): Մենք գիտենք, թե ինչքան բոլացել էր այն ժամանակ պարսկական պետությունը. զահակալները միմյանց հետևից զոհ էին զնում թույնի կամ դավաճանության, սատ-

բապները միմյանց հետևից ապստամբում էին. շատ երկրներ անվանապես միայն հպատակ էին պարսիկներին և պետությունն ուժ չուներ ապստամբներին ճնշելու: Նրա գլխավոր ուժը վարձկան հույն գինվիրներն էին:

Այսպիսի փոտած մի պետություն բնականաբար հեշտ կերպով փշրվելու էր Ալեքսանդրի կորովի բանակի առաջ: Գրանիկոն գետի վրա տեղի ունեցավ առաջին մեծ կոիվը. պարսիկները չարաշար հաղթվեցին. Ալեքսանդրը գրավեց Փոքր Ասիայի հունական գաղութները և Ամանոսյան լեռների մոտ, Իսոսի առաջ ճակատեց պարսկական զիսավոր բանակի դեմ, որի հրամանատարը նույնիսկ Պարսկաստանի թագավոր Դարեհ Գ-ն էր: Պարսիկները ջախջախվեցին և Դարեհը փախավ Պարսկաստան: Ալեքսանդրը նվաճեց Ասորիքը, Փյունիկեն, Պաղեստինը, իջավ մինչև անապատը, հետո գնաց Ասորեստան և Տիգրիսի մոտ, Արքելայի ճակատամարտում երրորդ անգամ հաղթեց Դարեհին: Դարեհը փախավ և փախուստի միջոցին մի արարի ձեռորով սպանվեց (330 թ.):

Այսպես վերջ գտավ պարսիկների պետությունը. շատ կարճ ժամանակի մեջ Ալեքսանդրը տեր դարձավ նրա մեծածավալ հողերին, այնուհետև անցավ Թուրքեստան, մտավ Հնդկաստան, տիրեց Փենջարին, և մինչդեռ ուզում էր ավելի առաջ գնալ և տիրել Գանգեսի և Ինդոսի հովիտներին, բանակն ըմբռստացավ և Ալեքսանդրն ստիպվեց հետ դառնալ Բելուջիստանի վրայով Բարելոն և մինչդեռ պատրաստվում էր նոր արշավանքի դեպի Արարիա, մահը վրա հասավ 32 տարեկան հասակում (323 թ.):

Ալեքսանդրի աշխարհակալության զիսավոր արդյունքն եղավ Արևելքի և արևմուտքի միացումը և հունական քաղաքակրթության տարածումը ասիական երկրներում: Նեղոսից մինչև Ինդոս և Սիր-Դարիա կառուցվեցին 70-ի շափ քաղաքներ, մեծ մասամբ Ալեքսանդրիա անվամբ, որոնց մեջ հաստատվելով մեծ ու փոքր հույն գաղութներ, դարձան արևմտյան քաղաքակրթության վառարանները և իրենց շրջապատում տարածեցին հույն լեզուն, գիտությունները, արվեստները և հունական կրոնական գաղափարները: Ժամանակ անցնելով, այս ազդեցությունն այնքան մեծացավ, որ Առաջավոր Ասիայի շատ ազգեր, որոնց թվում նաև Հայաստանը, յուրացրին հունական քաղաքակրթությունը և Արևելքում դարձան արևմտյան ազգեր:

Ալեքսանդր III-ի մահից հետո, նրա հսկա պետությունը չկարողանալով մեկ ձեռքի տակ կառավարվել, տեղի տվեց բազմաթիվ ներքին պատերազմների իր գորապետների միջև։ Վերջապես համաձայնություն կայացավ պետությունը բաժանել երեք անկախ մասի, որոնք առանձին բազմավորություններ դարձան։

1) **Մակեդոնիան**, որի իշխանության տակն էր նաև Հունաստանը, 2) **Ասիան**, որ անցավ Սելևկոսին և 3) **Եգիպտոսը**, որ անցավ Պտղոմեոսին։ Այս երեքի մեջ քաղաքակրթության տեսակետից ամենաբարձրը հանդիսացավ Եգիպտոսը, ուր հին եգիպտական քաղաքակրթությունը հունականի հետ միացած, նոր քափ ու նոր ձև ստացավ։ Եգիպտոսի մայրաքաղաք Ալեքսանդրիան դարձավ նաև հելլենական քաղաքակրթության մայրաքաղաքը։ այդ հոչակավոր քաղաքում հավաքվեց կես միլիոն ժողովուրդ, բացվեց մեծ գիտական ճեմարան, գրադարան, ուր հավաքվել էր 700000 հասոր ձեռագիր մատյան՝ աշխարհի զանազան լեգուններով։ և այնտեղ էին դիմում աշխարհի ամեն կողմերից ամեն ազգի մարդիկ՝ գիտության ծարավը հագեցնելու համար։

Եգիպտոսը ձեռք բերեց նաև քաղաքական նշանակոր դիրք։ Պտղոմյանները ո՛չ միայն նվաճեցին Լիրիան և Երովլիան, այլև Կիպոսը, Փյունիկեն, Ասորիքը, հետո Եփրատն անցնելով՝ մտան Բարելոն, Պարսկաստան և մինչև Բակտրիա առաջացան։ Բայց Պտղոմյանների այս առաջադիմությունը վաղանցուկ եղավ։ Սելևկյանները նրանց հետ քշեցին և չքողեցին որ Եգիպտոսից դուրս տարածվեին։

Քաղաքական կացության կողմից երեք պետությունների մեջ ամենամեծն ու գորեղը եղավ Սելևկյան պետությունը։ Սելևկոսը նստեց նախ Սելևկիա քաղաքում, որ ինքը կառուցեց Տիգրիս գետի վրա, Բարելոնի մոտ։ այստեղից փոխադրվեց Անտիոք, որ Ասորիքի մեջ էր և այսպիսով ավելի մոտեցավ Հունաստանին ու Մակեդոնիային, որտեղից շատ ժողովուրդ գունդ-գունդ դիմում էր դեպի արևելք, հաստատվելու Սելևկյան պետության սահմանների մեջ։

Սելևկյան պետությունը տարածվում էր Միջերկրական ծովից մինչև Սիջին Ասիա, այնպես որ նրա զանազան մասերի մեջ կապ պահելը շատ դժվար էր։ և ահա շուտով նորանոր ապստամբություններ սկսեցին, որոնք ծնունդ տվին բազմաթիվ անկախ

բազավորությունների. Մարաստանում, որ պարսկական կրոնը կովի ելավ հունական կրոնի դեմ, դուրս եկավ Ատրպատ սատրապը և հիմնեց անկախ պետություն, որ իր անվամբ կոչվեց Ատրպատական և որի մեջ մտավ նաև Հայոց արևելյան գավառների մի մասը: Սիօնի Ասիայում, Օքսոս գետի վերի կողմերը բնակվող բափառական արիական մի ցեղ, Արշակ և Տրդատ եղբայրների առաջնորդությամբ գաղթելով Կասպից ծովի հարավարևելյան կողմը (Խորասան), պարքե ցեղի գուման անցավ և սպանելով սելևյանների սատրապին, հիմնեց պարքեական պետությունը (250-248 թթ.): Ապստամբեցին նույնիսկ Բակտրիա գաղթած հույնները և իրենց երկիրը անկախ հայտարարեցին: Փոքր Ասիայում (չհաշված հունական գաղութները՝ Դորիան, Հոնիան, Եվոլիան, ինչպես նաև Եփեսոսը, Զմյունիան և այլն), ձևացան հինգ գլխավոր բազավորություններ, որոնք էին Պերգամոնը, Բյութանիան, Գաղատիան, Կապաղովկիան և Պոնտոսը:

Այս ապստամբությունները տեսնելով՝ վերջապես շարժվեցին սելևյանները. իրենց ճշանավոր բազավոր Սեծն Անտիոքոս Գ-ը (223-187 թթ.) հարձակվեց ապստամբների վրա, պարքեները շարաչար հաղթվեցին և ամփոփվեցին Վրկանում՝ Կասպից ծովի ափերին. Բակտրիայի հունական իշխանությունը, ինչպես նաև ապստամբ Հնդկաստանը, հարկատու դաշնակից պետությունները դարձան. այնուհետև Անտիոքոսը զենքը դարձեց Ատրպատականի և Հայաստանի դեմ, որոնք նույնպես շուտով նվաճվեցին:

34. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԱԿԵԴՈՆԱՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԵԼԵՎԿՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ

Արքելայի ճակատամարտում, որ Դարեհը մղում էր Ալեքսանդրի դեմ, մասնակցում էին նաև հայերը 7000 ձիավոր և 40000 հետևակ զորքով: Դարեհից պարտվելով՝ Հայաստանն անցավ մակեդոնական իշխանության տակ: Ալեքսանդրը պահեց երկրի հին պետական կազմը և տվեց նրանց մի պարսիկ սատրապ: Մի հոյն սատրապ էլ նատում էր Փոքր Հայքում: Հայերն ապստամբեցին և երկու օտարերին էլ քշելով, իրենց մարդկանց դրին:

Սելևյանների ժամանակ Հայաստանն էլ այդ մեծ պետության գերիշխանության տակ ընկավ: Անտիոքոս Գ-ը տիրելով երկրին,

Աշանակեց Երկու կառավարիչ, Արևելյան Հայաստանում՝ Արտաշեախն, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ Զարեհին: Այս Երկուսն էլ սելևայանների գորապետներից էին, բայց թերևս ծագում էին հին հայ քաղաքորական ցեղից և մեծացել էին հունական քաղաքակրությամբ:

Արտաշեաը և Զարեհը համբերությամբ տարան սելևայանների լուծը, սպասելով հարմար առիթի, որ բոքափեին այն և իրենք իրենց անկախ հոչակեին: Այս առիթը ներկայացավ հռոմայեցինների միջամտությամբ:

35. ՀՌՈՍԻ ԱՆՑՅԱԼԸ. ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԿՈՒՎՆԵՐ.

ԻՏԱԼԻԱՅԻ ՆՎԱՃՈՒԾԸ

Իտալիան նախապես բնակվել էր ոչ հնդեվրոպական ցեղերից, որոնց մնացորդներն էին լիգուրացիք և ետրուսկները. այս վերջինները մեծ քաղաքակրության հասած ժողովուրդ էին: Անհիշատակ ժամանակների մեջ հնդեվրոպական ցեղի 8-րդ ճուուրը, որ իտալական կոչեցինք, մտնելով Իտալիա, նվաճեց նրանց և հաստատվեց թերակղզու զանազան կողմերը: Իտալական զաղութը բաղկանում էր զանազան ժողովուրդներից. սրանցից լատինացիք բնակվեցին թերակղզու արևմտյան մասում. նրանց դիմաց հաստատվեցին սամնիացիք, ավելի հյուսիս՝ սարինացիք, ումերիացիք և ետրուսկները, իսկ հարավային կողմը՝ հարիզեցիք, որոնք նստեցին Սիկիլիայում: Այս բոլորի մեջ ամենանշանակուրը դարձան լատինացիք, որոնց կենտրոնական քաղաքն էր Հռոմը և որի անվանք էլ կոչվեցին հռոմայեցի: Հռոմեական ժողովուրդը բաժանվում էր Երկու մասի՝ պատրիկներ և պլեբեյներ. առաջինները Հռոմի հին քաղաքացիներն էին, որոնք իրենց ծեռքն էին վերցրել կառավարությունը և հարստությունը. իսկ պլեբեյները եկվոր կամ նվաճված ժողովուրդներն էին, որոնք շատ իրավունքներից զրկվել էին. սրանք իրավունք չունեին կառավարական գործերի մեջ խառնվելու, բայց ընդհակառակը զինվորական ծառայությունը և հարկերը իրենց վրա էին ծանրացել, թեև իրենց մշակելու հողերն էլ շատ քիչ էին: Երկրի գլխավոր իշխանությունը հանձնվել էր քաղաքորին, որ նաև քրմապետ, դատավոր և զինվորական հրամանատար էր. իրեն օգնական ուներ ծերակույտը, որի անդամների թիվը մինչև 300-ի էր հասնում, բոլորն էլ ընտրված պատրիկներից:

Պատրիկների և պլեբեյների դասակարգային կրիվների. պլեբեյները պահանջում էին նույնպես ունենալ իրավունքներ, որ պատրիկները չէին զիջում տալ. Վերջապես Հռոմի թագավորներից մեկը ստիպվում է նոր դասակարգային բաժանում կատարել: Ժողովրդին բաժանում է ըստ իրենց հարստության 5 մասի. ամենահարուստները պիտի վճարեին ամենամեծ տուրքերը, պիտի կատարեին ամենաածանը զինվորական ծառայությունը, միանգամայն և ամենամեծ իրավունքները պիտի վայելեին: Նվազ հարուստները ավելի պակաս պիտի ծառայեին և ավելի պակաս իրավունքներ պիտի ունենային: Աղքատները զինվոր չպիտի լինեին: Այսպես պարտը և իրավունք համեմատական էին միմյանց:

Դասակարգային այս նոր կազմակերպությամբ պլեբեյները Հռոմի քաղաքացիների կարգն անցան, որից պատրիկները և ծերակույտը դժողո լինելով, տապալեցին թագավորությունը և հիմնեցին Հռոմեական հանրապետությունը (510 թ.), որի գլուխն էին կանգնել երկու հյուպատոսներ՝ մեկ տարվա պայմանաժամով ընտրված:

Հանրապետությունը չբավարարեց պլեբեյների պահանջները. իշխանությունը թագավորից անցելով պատրիկներին, պլեբեյները ավելի ենթարկվեցին նրանց, միևնույն ժամանակ իրենց շրջակա ազգերի արշավանքները, թեև բոլորի համար էլ ծանր, բայց հատկապես զգալի էր պլեբեյներին, իբրև աղքատ դասակարգի, մինչդեռ պատրիկներն իրենց հարստությամբ կարող էին ավելի տոկալ: Ահա այս պատճառով պլեբեյները նորից սկսեցին իրենց կոհիվը պատրիկների դեմ, որ տևեց ամբողջ մեկուկես դար (510-366 թթ.): Պատրիկները ստիպված եղան քայլ առ քայլ զիջել. պլեբեյներն ստացան նախ առանձին հասարակություն կազմելու իրավունք, առանձին իշխանավորներով (տրիբուն), որոնց իրավունքը գրեթե հավասար էր հյուպատոսներին: Այնուհետև իրավունք ստացան իրենց միջև բաժանելու ազատ և նոր նվաճված հողերը, որոնք առաջ պատրիկներին էին պատկանում: Ավելի հետո ժողովրդին դատելու համար գրավոր օրենքներ մշակեցին, որով վերջ դրվեց պատրիկների դատավարական քմահանույթին: Վերջապես պլեբեյները ծեռք բերին հյուպատոս, քուրմ, ինչպես նաև ծերակույտի անդամ ընտրվելու իրավունքը, որով այլևս հավասարվեցին պատրիկներին և դասակարգային կոհիվը վերջ գտավ (366):

Դասակարգային կոհիվը վերջացնելուց հետո, հռոմեայեցիք

ձեռնարկեցին ամբողջ Իտալիայի նվաճման գործին: Այս նպատակին հասնելու համար նրանք կազմակերպեցին իրենց հզոր լեգենները, որոնք զինվորների հայրենասիրությամբ, դիմացկունությամբ և կարգապահությամբ գերազանցում էին աշխարհի բոլոր բանակները: Առաջին կրիվն սկսեց սամնիացիների հետ, որոնք Իտալիայի արևելյան եզրքին, Հռոմի դիմաց բնակվող ժողովուրդ էին և Իտալիայի ժողովուրդների մեջ ամենաուժեղը: Լատինացիք, որ սամնիացիներից երկյուղ ունեին, միացան հռոմայեցիների հետ և սրանով կարողացան խորտակել նրանց ուժը: Հաղթությունից հետո լատինները իրքն դաշնակից պահանջելով հավասար իրավունքներ Հռոմի վարչական իշխանության մեջ, հռոմայեցիք քշնամացան նրանց հետ և լատինացիների երկիրն էլ նվաճելով՝ հռոմեական գավառ դարձրին:

Իտալիայի ժողովուրդները հասկացան վտանգի մեծությունը և իսկույն Հռոմի զորությունը խորտակելու համար կազմեցին մի դաշնակցություն, որի մեջ մտան սամնիացիք, ումերկացիք, ետրուսկները և Հյուսիսային Իտալիայի կելտերը: Հռոմեյացիք կարողացան անջատել նրանց միմյանցից և յուրաքանչյուրին նվաճելով՝ ամբողջ Սիջին Իտալիայի տեր դարձան:

Կարգը եկել էր Հարավային Իտալիային, որի ամենանշանավոր քաղաքը Տարենտոնն էր. սրա բնակիչները հարստությամբ և զեխությամբ հղիացած ու պատերազմելու անընդունակ, օգնության կանչեցին Եպիրոսի Պյուրոս թագավորին: Սա մակեդոնական ընտիր բանակով և փղերով Իտալիա մտավ և Հռոմի վրա գնաց: Փղերի անսովոր տեսքից վախեցած՝ հռոմայեցիք հաղթվեցին ու փախան: Պյուրոսը մտավ Սիկիլիա և կղզուն տիրելուց հետո՝ նորից Իտալիա անցավ: Բայց այս անգամ հռոմայեցիք արդեն փղերին վարժված, շարաշար ջարդեցին նրա բանակը և Պյուրոսը փախավ Հոնաստան: Այսպիսով Հարավային Իտալիան էլ Հռոմի հպատակը դարձավ (275 թ.):

(Գաղղիացիների արշավանքը մինչև Գաղատիա (278 թ.) տես. և ան Ալպոյաճյանից, հատ. Ա. էջ 167):

36. ΦՅՈՒՆԻԿՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Փյունիկցիների հիմնած զարբականությունների մեջ ամենանշանավորը Կարկադոնն էր, որ Աֆրիկայի հյուսիսային եզրքի

վրա մեծ և վաճառաշահ մի պետություն էր կազմել: Երբ Տյուրոսը և Սիղոնը ընկան վերջնականապես, նրանց ունեցած գաղութներն էլ անցան Կարկեդոնի ձեռքը, որով իր ազդեցությունն ավելի ևս մեծացավ: Իրեն էին հպատակվում ամբողջ Հյուսիսային Աֆրիկան մինչև Եգիպտոս, Միջերկրականի կղզիները, Սարդինիա և Սիկիլիայի մի մասը: Արևմտյան ծովային վաճառականության մեջ Կարկեդոնը հանդիպեց երկու ժողովուրդների՝ հույներին և ետրուսկներին, որոնք իր մրցակիցները դարձան: Հույները մակեդոնացիների, իսկ ետրուսկները՝ կելտերի և հռոմայեցիների ուժի տակ խորտակվելով, Կարկեդոնն իր այդ մրցակիցներից էլ ազատվեց և դարձավ այն ժամանակի աշխարհի ամենամեծ ծովային պետությունը (Գ դար):

Բայց Կարկեդոնը չուներ իր մեջ ներքին հոգեկան ուժ, որ ազգերի տևականության գրավականն է: Երկիրը կառավարվում էր վաճառականների ժողովով, որոնք անձնական շահի մասին էին մտածում միայն. հարստությունն ստեղծել էր բարքերի ապականություն և վաճառականական շահայիսությունը հանրային զգացումները ջնջել էր իրենց միջից. բոլոր զորքը վարձկան էր, հավաքված Եվրոպայի զանազան ցեղերից, հետևաբար զուրկ միությունից և հայրենասիրությունից: Նվաճված ու չարաչար շահագործված ժողովուրդների ապատամբությունից վախենալով, նրանց քաղաքները ամրացված չեն, որով վտանգի ժամանակ դիմադրել կարելի չէր:

Հարավային Խոտայիայի նվաճմամբ հռոմայեցիք և կարկեդոնացիք դեմ դեմի էին եկել. Սիկիլիան հռոմայեցիների նախանձի առարկան էր դարձել և առիթի էին սպասում գրավելու այս հացաշատ կղզին: Առիթը ներկայացավ, երբ Սիկիլիայի երկու անկախ ցեղերի միջև կոիվ ծագելով, հաղթված կողմը Հռոմի օգնությունը խնդրեց. հռոմայեցիք խսկույն մեջ մտան և այսպիսով սկսեց պատերազմը կարկեդոնացիների և հռոմայեցիների միջև: Կարկեդոնացիք Մեսինայում հաղթվեցին և Սիկիլիան անցավ հռոմայեցիներին: Այնուհետև հռոմայեցիք խորտակեցին կարկեդոնական նավատորմը, գրավեցին Սարդինիան և կարկեդոնացիների պետության վերջնական հարվածը տալու համար՝ մեծ նավատորմիդ ճանապարհ հանեցին դեպի Աֆրիկա: Կարկեդոնական նավատորմը դուրս եկավ չափվելու նրա հետ, բայց զախչախսվեց. հռոմայեցիք ցամաք իջան և տիրեցին թունուզին:

Կարկեղոնացիք հավաքեցին նոր վարձկան բանակ, որին հաջողվեց հռոմայեցիներին Աֆրիկայից դուրս քշել, նրանց նավատորմը խորտակել և նորից Սիկիլիային տեր դառնալով, մինչև անգամ Հարավային Իտալիա թափանցել: Բայց այս երկարատև պատերազմներից երկու կողմերն էլ թուլացած, վերջապես հաշովեցին՝ Սիկիլիան հռոմայեցիներին մնալու պայմանով:

Սիկիլիայի կորուստը դարմանելու համար, կարկեղոնացիք իրենց աչքը դարձրին դեպի Խսանիա. նշանավոր մի բանակ Աֆրիկայից մտավ այնտեղ և մի քանի տարվա մեջ թերակղզին գրավեց: Սա կարևոր էր նաև այն տեսակետով, որ իրերացիք նրանց տախու էին գորավոր մարտական ուժեր:

Բայց Խսանիայի նվաճումը մի նոր վտանգ էր Հռոմի համար. ուստի հռոմայեցիք նորոգեցին պատերազմը և իրար հետևից խլեցին Սարդենիան, Կորսիկան, Ծովային Իլյուրիան: Միևնույն ժամանակ Իտալիայի սահմանները հյուսիսից ապահովելու համար՝ արշավեցին գալլերի վրա և մի շարք ահեղ ճակատամարտների մեջ նրանց մեծ մասին ջարդելով՝ հասան մինչև Ալյյան լեռները: Հիմա արդեն ամբողջ Իտալիան հռոմայեցիների ձեռքումն էր:

Կարկեղոնացիք իրենց վրեժը լուծելու համար հռոմայեցիներից, երկրորդ անգամ պատերազմի դուրս եկան: Հանճիբալը՝ հնության այս հռչակավոր զորավարը, հղացավ հանդուզն մի ծրագիր. իր ստվար բանակով անցավ Պիրենյան լեռները, արյունորուշ պատերազմներով ճեղքեց Գաղիայի վայրենի ցեղերը, անցավ Ալյյան ձյունաշատ լեռները և մտավ Հյուսիսային Իտալիա: Այս ահազին և սոսկալի արշավանքի մեջ իր քանակի կեսը կորավ, բայց նա իր ուժերը ապստամք գալլերով նորոգելով, պատրաստվեց կովելու: Սարսափեցին հռոմայեցիք իրենց թիկունքում տեսնելով այս ահավոր քննամուն. իսկույն իրենց քանակները դուրս եկան նրա դեմ. Հանճիբալը չորս մեծ ճակատամարտների մեջ շարաշար ջախջախեց նրանց. այս հաղթությամբ ոգևորված՝ ոսրի կանգնեցին Հռոմի հպատակ ժողովուրդները՝ գալլերը, սամնիացիք, սիկիլիացիք. միևնույն ժամանակ մակեղոնացիք և սելևկյանները պատրաստվեցին հարվածելու Հռոմը: Կացությունն այնքան հուսահատական էր, որ Հռոմի ժողովուրդը որոշեց գաղթել երկրից և ծովերից այն կողմ մի նոր երկիր որոնել. բայց ծերակույտը չըողեց. հուսահատությունը հերոսացրեց նրանց. 17 տարեկանից վեր ամեն

մարդ զինվոր դարձավ և նոր բանակներ կազմվեցին, սամնիացիք և սիկիլիացիք նորից նվաճվեցին, մակեղոնացիք պարտվեցին և իրենց նավատորմը հրո ճարակ եղավ. սելլեկյանները չկարողացան շարժվել իրենց տեղից, որովհետև հռոմայեցիների դրդմամբ Եգիպտոսի պտղոմյանք նրանց դեմ էին դուրս եկել. հռոմայեցիք նվաճեցին նաև Իսպանիան և Նյումիլիայի թագավորների հետ դաշնակից դարձան: Հանճիրավն ուղղակի Հռոմի վրա զնաց, բայց չկարողացավ գրավել. իր ամբողջ հույսն իր եղբոր վրա էր, որ հանդուգն արշավանքով կարողացավ Իսպանիայից մի նոր զորավոր բանակ բերել Իտալիա՝ Հանճիրավին օգնության: Բայց երկու բանակներն իրար չմիացած՝ նրա զորքը ջարդվեց և իր զորապետի հետ կորավ: Հանճիրավն ստիպվեց քաշվել Իտալիայի հարավային ծայրը: Հռոմայեցիք որոշեցին այն ժամանակ բուն իսկ Կարկեղոնը հարվածել. Սկիպիոնն անցավ Աֆրիկա, նվաճեց կարկեղոնացիների անպաշտպան քաղաքները և բանակեց Կարկեղոնի առաջ: Կարկեղոնացիք իսկույն հետ կանչեցին Հանճիրավին և նա լաց լինելով ստիպվեց հեռանալ այն Իտալիայից, որ 17 տարի շարունակ կրիվներով չափչիւ էր: Զամայի ճակատամարտում Հանճիրավը հաղթվեց և կարկեղոնացիք ստիպվեցին հաշտվել հռոմայեցիների հետ այն պայմանով, որ Միջերկրականի բոլոր կողմերը, Իսպանիան և կարկեղոնացիների մեծ նավատորմիդը ամբողջովին անցներ Հռոմին (201 թ.):

Այս նվաճումներով Հռոմեական հանրապետությունը դարձավ Միջերկրականի ամենամեծ պետությունը:

Այս միջոցին Արևմուտքում կազմվել էր հռոմեական պետությունը. Հռոմը նախապես միայն մի քաղաք, կարողացել էր նվաճել ամբողջ Իտալիան, հետո անցել էր Աֆրիկա, կործանել Կարկեղոնը և դարձել Միջերկրականի ամենամեծ պետությունը:

37. ՀՆԴԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ. ԶԱՆԴՐԱԳՈՒՓԹԱ ԵՎ ԱՍՈՔԱ

Ալեքսանդրի մահից անմիջապես հետո, երբ զանազան ազգեր ապստամբելով ցանկանում էին անկախություն ձեռք բերել, շարժվեց նաև Հնդկաստանը: Այս շարժման գլուխ կանգնեց Զանդրագուփթա անվամբ մեկը, որ հասարակ ծագումով էր և

Փենջարում տեսել ու սովորել էր հունական պատերազմական արվեստը: Երբ Ալեքսանդրը հետ քաշվեց, Զանդրագուփթան զնաց Փատալիփութքա մայրաքաղաքը, և այնտեղ բրահմին Զանակիայի օգնությամբ Նունաների իշխանությունը նվաճեց և քիչ հետո գրեթե ամբողջ Հյուսիսային Հնդկաստանի տեր դառնալով, իիննեց հնդկական մի մեծ պետություն (շուրջ 318 մ. թ. ա.), որ Փենջարից սկսելով տարածվում էր ծովից ծով: Սելևկոս թագավորի իր բանակը ուղարկեց նրա դեմ, բայց ոչ միայն չկարողացավ հաղթել, այլև նոր նահանգներ ստիպվեց զիջել, այնպես որ Հինդուքուշը Սելևկյան պետության և հնդկական մեծ թագավորության սահման եղավ (305 թ.): Սելևկոսը Փարուլիփութքա մայրաքաղաքում Սեղասրենես անվանք մի հույն դեսպան նշանակեց, որ 5 տարի ապրելով այնտեղ, հմտիկ աշխարհի նկարագիրը թողեց:

Զանդրագուփթայի օրով սկսում է Հնդկաստանի քաղաքական և կրոնական իշխանությունների պայքարը, որ ամեն երկրի մեջ սովորական պատմական մի երեսույթ է եղած ավելի կամ նվազ չափով:

Հնդիկները, ինչպես զիտենք, ունեին չորս դասակարգ, որոնցից երկու ազդեցիկներն էին կրոնականն ու զինվորականը: Բրահմանները հետզիետե ժողովրդի սրտին ու մտքին տիրելով, նյութական մեծ հարստություն ձեռք բերելուց հետո, հեռու չին արդեն մի օր էլ քաղաքական իշխանությունը ձեռք բերելուց: Զանդրագուփթան, նրանց այս քայլը կասեցնելու նպատակով, որոշեց ուժ տալ բուդդայական կրոնին, որ բրահմանական վարդապետության և դասակարգերի բաժանման հակառակ էր: Իր այս գործը շարունակեց և առաջ տարավ իր բոռը Ասորան (264-227 թթ.), հնության այս մեծ թագավորը, որի տերությունը տարածվում էր Աֆղանստանից մինչև Մադրաս (իր մեջ առնելով Բենլուջիստանը, իսկ հյուսիսից մինչև Հիմալայա: Իր տերությունից դուրս էին մնում Հարավային Հնդկաստանի դրավիդյան իշխանությունները՝ Չղան, Չերան, Փանջյան): Ինքը միակն եղավ զահակաների մեջ, որ գաղափարն ունեցավ զենքը բողնելու և կրոնով աշխարհակալություններ անելու:

Մահրասից այն կողմ իր իշխանությունը տարածելու համար նա պատերազմ ունենալով հնդկական մի ցեղի հետ, տեսավ ու հասկացավ պատերազմի արհավիրքները, իրաժարվեց մարդասպանության արվեստից և որոշեց կյանքի մնացյալ մասը նվիրել

բուդդայական կրոնի տարածմանը: Ընդունեց նախ բուդդայական ճգնավորական կարգը և ինքն էլ իր հավատացյալ հիմնեց բազմաթիվ վաճքեր ու բարեգործական հաստատություններ, հասարակական այգիներ, թառուղիներ, որոնց ներքև ժողովուրդը պաշտպանվելու էր արևից, բուսաբաններ՝ բժշկական խոտերի մշակության համար, մինչև անգամ իգական սենի կրթության գործը իր ուշադրության առարկան դարձրեց: Գրականությունն ու կրոնը ծաղկեցնելու համար ո՛չ միայն վարձատրեց ու քաջալերեց բազմաթիվ հեղինակների, այլև ինքը երկրի զանազան կողմերում փորագրել տվեց կրոնական հարյուրավոր արձանագրություններ: Վերջապես ուղարկեց բազմաթիվ բուդդայական քարոզիչներ դեպի Քաջմիր, Սեյլան, մինչև անգամ Սելևկյան ու Պտղոնյան բազավորների հետ բանագնացության մտավ:

Այսպես սկսեց բուդդայական կրոնի ծավալումը, որ հետզինետե մեծ չափերի հասնելով տիրեց ոչ միայն Հնդկաստանին ու Յելլանին, այլև Աֆղանիստանին, Մոնղոլիային, Թաքարիստանին, Չինաստանին, Կորեային և այստեղից էլ ճապոնիային (Զ դար մ. թ. ա.):

Բուդդայական կրոնի տարածումը նաև հնդիկ քաղաքակրթության տարածումն եղավ. հնդիկ բազմաթիվ քուրմեր անցան այս երկրները, որոնց մեջ հիմնեցին 6 առանձին պատրիարքություն, հնդկական գրականության բոլոր կարևոր գործերը բարգմանեցին նոր լեզուների և հնդկական այբուբենի օրինակով ձևացան զանազան նոր ազգային այբուբեններ, մինչև անգամ Չինաստանում և ճապոնիայում: Բայց այս ընդարձակ ծավալումը չէր կարող իր հակառակ ազդեցությունը չունենալ. ժամանակ անցնելով և երկրից երկիր քափառելով, բուդդայականությունն այնպես ձևափոխվեց, որ նախկին պարզ բարոյականի վրա հիմնված բոլորովին հոգեկան կրոնը դարձավ մի նոր տեսակի կոապաշտություն, իր բազմաթիվ ծեսերով և աստվածներով, որոնցից մեկն էլ եղավ նոյն ինքը Բուդդան:

Այս բոլոր պատճառներով բուդդայականությունը չհասավ իր նպատակին, այն է հավասարության և եղբայրության սկզբունքը տարածել Հնդկաստանում. դասակարգերը դարձյալ մնացին, ստրուկները նորից տառապում էին, թեև ո՛չ նախկին չափով: Բուդդայականության արդյունքն այն եղավ, որ Հնդկաստանի հարյուրավոր միլիոն ազգաբնակչությունը դարձրեց մի իներտ մարմին և սրանով էլ կանգնեցրեց նրա քաղաքական գոր-

ծունեությունը: Նրա հետ աշխարհակալները կարող էին վարվել այնպես, ինչպես ուզում էին, առանց սպասելու հակադարձ շարժման: Նույնիսկ Ասոքայի պետությունը իր մահից հետո քայլայվեց և վերածվեց բազմաթիվ անկախ թագավորությունների:

38. ԶԻՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ. ՑԻՆ-ՇԻ-ՀՈԱՆԳ-ԹԻ.

Այս ժամանակ Չինաստանը բաժանվել էր 8 անկախ թագավորությունների, որոնցից մեկն էլ Ցին էր կոչվում: Ցին երկրի բազավորը, բացառիկ կամքի ու կորովի տեր մարդ, ուզեց ամբողջ Չինաստանը մեկ միության վերածել և հիմնել մեծ կայսրություն, իրեն համախոհ գտնելով ինաստուն և իրեն նման ազդեցիկ մի անձնավորություն՝ Լի-սեն, որին իրեն խորհրդական և նախարար նշանակեց և նրա հետ միասին ձեռնարկեց իր մեծ ծրագրի գործադրության: Կաշառի և խարդախության միջոցով նրան հաջողվեց նախ կոիվ ձգել մյուս թագավորությունների միջև, որոնք միմյանց դեմ դուրս եկան և սկսեցին իրար ջարդել: Այսպիսով երբ նրանց բավական բոլացած և ուժասպառ գտավ, կազմեց 600 000 հոգանոց մի բանակ, մի առ մի արշավեց այդ 7 երկրների վրա և բոլորին էլ իր իշխանության տակ առավ: Այսպիսով նա իրեն կայսր հրատարակեց և կոչվեց Ցին-շի-հոանգ-թի, որ է Ցին երկրի ինքնակալ կամ թագավոր (221 թ.):

Կայսրությունը հրատարակելուց* հետո, Շի-հոանգ-թին սկսեց երկրի ներքին բարեկարգությամբ օրադրել: Նա ամբողջ կայսրության մեջ հայտարարեց, որ այլևս կոիվը և պատերազմը վերջացած լինելով, զենք կրելն արգելված է, ուստի ով որ զենք ունի, պարտավոր է այն բերել և հանձնել պալատ, հայտնելով, որ այնուհետև իրը այդ զենքերը արոր պատրաստելու պետք է գործածվեն: Մրա վրա միլիոնավոր զենքերի ահուելի մի մթերանոց կազմեց:

Հետևելով «Բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքին, Շի-հոանգ-թին Չինաստանը բաժանեց 36 նահանգների և նախսին թագավորությունները ջնջելով, յուրաքանչյուրի վրա մի նահանգապետ և մի փոխնահանգապետ նշանակեց, որոնք իրաման ունեին միմյանց վրա հսկելու և իրանցից մեկի կողմից կայսեր դեմ որևէ հակառակ շարժում ցույց տրված ժամանակ, պալատը լուր հասցնելու:

* իրատարակելու - հոչակելու (խմբ.):

Սրանից հետո իր անսահման երկրում ճանապարհորդելու դուրս եկավ նա: Նահանգապետները նրան լավ ընդունելուրյուն ցույց տալու համար, սկսեցին ճանապարհներ սարքել, ծառողիներ տնկել և քաղաքները զանազան շենքերով զարդարել: Այս բանը իրեն օրինակ եղավ և հրաման համեց ամեն կողմ պատրաստել ճանապարհներ և ծառուղիներ: Սրա համար ահազին քանակությամբ մարդիկ գործի լծվեցին, լեռները ծակեցին, հովիտները լցուցին, ճահիճները չորացրին, գետերի վրա կամուրջներ գցեցին և իրենց բացած ճանապարհների երկու կողմերը ծառեր տնկեցին: Մի ծառուղի կար, որ 180 փարսախ երկարություն ուներ:

Կայսեր ուշադրության առարկա դարձավ հատկապես մայրաքաղքը, որ գեղեցիկ շենքերով, պալատներով, պարտեզներով և արձաններով զարդարեց: Պալատների թիվը բուն մայրաքաղաքում 300 էր, շրջակայքում՝ 400: Պալատներն այնքան ընդարձակ էին, որ մեկ սրահի մեջ 10 000 մարդ կարող էր կռվի պատրաստ կենալ: Այս պալատները և ծառուղիները երևակայությունն ունեցավ նմաննեցնելու երկնքի Ծիր-կարինին, որի շորջը փայլում են համաստեղությունները. ուստի 70000 ընտանիք բերավ և բնակեցրեց նրանց շորջը: Այս շինությունների համար 800 000 բանվոր էր աշխատում:

Այս շինություններից հետո Ծի-հուանգ-թին երկրում ընդհանուր և մանրամասն վիճակագրություն կազմել տվեց. այսպիսով ամբողջ ժողովրդի թիվը, տնտեսական կացությունը, հասույթը, ամեն ինչ մանրամասն իմացավ և ըստ այնմ տնօրինեց տուրքերը:

Այս գործերից հետո Չինաստանի միահեծան կայսրը ձեռնարկեց աշխարհակալության և ցանկացավ երկիրն ավելի ընդարձակել: Նա կազմեց 300000 հոգիանոց մի քանակ, որն ուղարկեց քարարական իիունգ-նու ցեղի դեմ: Սրանք մեզ ծանոթ հոներն են, որոնք Հյուսիսային Չինաստանի սարսափն էին եղել միշտ: Զարդեց նրանց, քշեց մինչև անանցանելի անապատները: Եվ այլս երկիրն ընդմիշտ նրանց արշավանքներից գերծ պահելու համար, կառուցեց Չինական նշանակոր պարիսավը, որ ունի 3 000 կիլոմետր երկարություն (213 թ.): Պարիսպներն այնքան հաստ են, որ 6 ձիավոր կարող են վրայից ազատ անցնել: Բարձրությունը 20-25 ոտք է, նույնիսկ լեռների վրա, որոնք իր երկայնքին հաճախ պատահում են և որոնցից մեկը 5225 ոտք բարձրություն ունի: Պարիսպն սկսվում է ծովից, որտեղ մահվան պատժի սպառնալիքով հրամայվել էր այնպես խիտ և կուր շաղախել քարերը, որ ան-

գամ մի գամ հնարավոր չլիներ խրել ծերպերի մեջ: Պարսպի ամբողջ երկարությամբ աշտարակներ են կառուցված, որոնք միմյանցից երկու նետաձիգ միայն հեռավորություն ունեն. այսպիսով ամեն տեղից էլ հնարավոր պիտի լիներ հարվածել թշնամուն: Վտանգավոր տեղերում պարիսպները կրկնակի, երեքկին էին: Ամբողջը այնպես ամուր է կառուցված, որ 2000 տարի է, որ առանց նորոգության, չինական պարիսպը կարողացել է դիմադրել քնության և մարդկանց ավերմունքին: Մի քանի միլիոն բանվոր 10 տարի շարունակ աշխատել են այս պարիսպների կառուցման համար. 40000 հոգի այնտեղ մահացել են: Պարիսպների պաշտպանության համար 1 000000 բերդապահ զորք էր նստել: Հաշվել են, որ ամբողջ շինանյութը, որ գործ է ածվել այս պարիսպների վրա, բավական էր երկու անգամ պատելու երկրագունդը մի այնպիսի պարիսպով, որ 2 ոտք լայնություն և 6 ոտք բարձրություն միայն ունենար:

Այս պարիսպը կառուցելուց և բարբարոսների արշավանքը կասեցնելուց հետո, կայսրը աչքը դարձեց դեպի հարավ և ուզեց մինչև ծովը գրավել: Հավաքեց բոլոր անգործ մարդկանց, բոլոր շքեղ կամ ավելորդ ապրանքներ վաճառող վաճառականներին, ինչպես նաև կայտառ և առողջ օյուղացիների, զինվորական լավ կրթություն տվեց նրանց և իր պատրաստ բանակի հետ միացնելով՝ արշավեց դեպի հարավ: Կանոնն, Տոնկին և ուրիշ մեծ զավառներ նվաճվեցին և միացվեցին Չինաստանին. այսպիսով երկիրը հասավ մինչև ծով:

Նոր պատմագիրները Ցին-շի-հոնագ-թի կայսեր համեմատում են մեր ժամանակների Նապոլեոնի հետ. նրա անունը տարածվեց ամեն կողմ. իր անունն է (Ցին), որ ձևափոխվելով դարձավ ընդհանուր երկրի անունը (Չին, Չինաստան):

Այս բոլորով հանդերձ Ցին-շի-հոնագ-թի կայսրը չէր սիրվել ամբողջ ժողովրդից. դժգոհ էին նրանց իր շափազանց խիստ քնավորության և անգրության համար. միայն պատերազմի մեջ ջարդված չին զինվորների թիվը հաշվում էին մեկուկես միլիոն, չհաշված պատերազմների արհավիքքների պատճառով զոհ գնացած մարդկանց: Գիտնականները և ուսումնականները դժգոհ էին նրանց, որովհետև կայսրը իին օրենքները եղծել և նոր օրենքներ էր հնարել: Կայսրը ինքն էլ զգում էր, որ դժգոհ են իրենց հատկապես ուսումնականները, որոնցից միշտ սպասում էր ապատամբական շարժում:

Այս շարժման առաջն առնելու համար կայսրը բոլոր ուսումնականներից մի ժողով գումարեց և առաջարկեց նրանց, որ քննեն իր արարքները և եթե գտնեն մի անիրավ քան՝ հայտնեն: Մի ուսումնական խոսք առավ և նրա գործերի նմանը չտեսնված զատագովությունն արեց: Բոլորը ծափահարեցին նրան և ասածները արդարացի գտան: Գտնվեց միայն ուսումնական մի մանդարին (Չուն-յու-յուե), որ համարձակվեց ասել, թե բոլորն էլ ստախոս են և շղողքորք, թե կայսրը անիրավ է, որովհետև ուսումնակոյն է արել իին օրենքները և չի հետևում իին կայսրերի օրինակին ու բարոյականի և արդարության այն օրենքներին, որ իրենց նախնիքը դրել են: Մրա վրա խոսք առավ Լի-սեն և ցույց տվեց, թե ժամանակը և մարդիկ անշարժ չեն, այլ միշտ փոփոխության ենթակա. իին օրենքները իին ժամանակներին էին հարմար. կյանքը փոխվել է և նոր օրենքներ է պահանջում. նոր կյանքը իին օրենքներով կառավարելն անմտություն է: Դատապարտեց ուսումնականներին, որոնք ժամանակակից կյանքի առաջ աշքները գոցած, իին զաղափարներին կառչած, ամեն քան նրանով են դատում և գովում միայն ինչ որ իին է: Այս բոլորի պատճառը գրքերն են, իին պատմության և բարոյագիտության գրքերը, որոնք անմեղ մարդկանց մտքերը պղտորում, մոլորեցնում են: Եվ առաջարկեց կայսեր՝ հավաքել բոլոր այս կարգի գրքերը և այրել:

Կայսրը հրամայեց և իր հրամանը խստիվ գործադրվեց: Ամեն կողմից թերին ու հանձնեցին պատմական, իմաստափրական ու բարոյագիտական թանկագին ձեռագրեր, որոնք այրեցին, մոխիր դարձրին: Այսպիսով իին աշխարհին վերաբերող, իին կյանքն ու պատմությունը արտացոլող գանձերը ոչնչացվեցին. մնացին միայն բժշկական, աստղաբաշխական և հմայական գրվածքները: Բայց գտնվեցին ուսումնականներ, որոնք իրենց կյանքի գնով պահեցին իրենց սիրելի գրքերը:

Այս միջոցառությունները սակայն չվերացրին դժգոհությունները. ուսումնականներից մեկը մինչև անգամ գրեց մի զավեշտ կայսեր դեմ: Կայսրը զայրացած՝ նշանակեց մի քննիչ հանձնախումբ, որ բանավոր քննություն էր անցկացնում բոլոր ուսումնականներին քննում և եթե նրանց կարծիքը կասկածելի գտներ, մահվան էր դատապարտում: Միայն մայրաքաղաքում 460 ուսումնական գլխատվեց:

Ըստ չանցած կայսրը մեռավ (210 թ.) և իր կառուցած

լայնածավալ կայսրությունը տակնուվրա եղավ: Բոլոր նահանգներն ապստամբեցին և ամենախություն ձեռք բերին: Ապստամբները դիմեցին մայրաքաղաք, կայսերական ցեղը բնաջինջ արին և բոլոր պալատներին կրակ տվին: Երեք ամիս տևեց հրդեհը և ամեն ինչ ավերակ դարձրեց: Նույնիսկ կայսեր գերեզմանը, որ իր կենացանությանը կառուցել էր տվել և որ աննախընթաց գեղեցկությամբ մի պալատ էր հազարավոր ակունքներով և գոհարներով զարդարված և մարդկային ճարպե մոմերով լուսավորված, որ 10 000 բանվոր իրք և մատաղ ողջ-ողջ քաղել էր, ավերվեց և անհետացավ:

Այսպես վերջացավ Ցին-շի-հուանգ-թիի կայսրությունը և Չինաստանը նորից բազմաթիվ մանր պետությունների վերածվելով, ներքին անվերջանալի կոհվների ասպարեզ դարձավ:

39. ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՎԵՆ-ԹԻ

Այն խոռվահույզ վիճակը, որին ենթարկվեց Չինաստանը Ցին-շի-հուանգ-թիի կայսեր մահից հետո, շատ երկար չտևեց: Միքանի բարեկարգիչ կայսրեր կարողացան խոռվության առաջըն առնել և նորից խաղաղություն հաստատել երկրում: Արանց մեջ ամենաարժանավորը եղավ Վեն-թին (179 թ.), որի գործերը արդի ամենաբարեկարգ և ազատական պետությունների էլ նախանձը պիտի շարժեին:

Ցին-շի-հուանգ-թիի արգելքը իին գրքերի հանդեպ վերացված լինելով, այժմ սկսել էր հակառակ մի շարժում՝ կորած և անհետացած հնությունները երևան հանելու և նորից հրատարակելու: Վեն-թին այս շարժման շերմեռանդ պաշտպանը հանդիսացավ. խուզարկեցին խրճիթները, որոնեցին գերեզմանները, փլցրին ավերակ պատերը և ինչ որ գտան իին գրքերից, նորից արտագրեցին ու տարածեցին: Ֆու-ունկ անվանք մի ծերունու միջոցով կարելի եղավ ձեռք բերել անհետացած Շու-թինգը, որ ամբողջ իին Չինաստանի տարեգրությունն էր պարունակում և որ այժմ մեր ձեռքն է հասած:

Վեն-թին իր սրտին այնքան մոտ զգաց ժողովրդի բարեկեցությունը, որ աղի հարկը ամբողջովին և մյուս հարկերը կես առ կես ջնջեց: Հիմնեց հանգստյան բոշակ. ամբողջ կայսրության

մեջ, ամեն մարդ, որ 80 տարեկանին հասած էր, պետք է խնամվեր ու հոգացվեր պետության ծախսով: Պետության ծախսերը պակասեցնելու համար զնշեց ինչ որ ավելորդ էր. և անձամբ էլ սրա օրինակը տալով, պալատի ոսկի և արծար անաները վերցրեց, և մինչև անգամ կայսրուհուն արգելեց զարդարուն հազուստներ հազնել: Երկրագործությունը քաջալերեց և սրա համար ինքն էլ իր ձեռքով հող էր մշակում, իր պալատում թթենիները տնկեց, շերամ պահեց և կայսրուհուն էլ ստիպում էր ասեղնագործությամբ զբաղվել: Բանակն ազատ արձակեց, որպեսզի զինվորները զնան խաղաղ աշխատանքով ապրեն: Պահեց միայն սահմանափակ թվով զորք՝ բարբարոսների արշավանքը կատեցնելու համար: Հին ժամանակ կար մի օրենք, որով պալատի առաջ երկու տախտակ էր կախված. մեկի վրա ցանկացողը կարող էր գրել ամեն լավ առաջարկ. որ երկրի բարօրության համար կարևոր էր համարում. մյուսի վրա գրում էին իշխանության թերությունները: Այս օրենքը հետո զնշել էին. Վեն-թին նորից հաստատեց այն: Մեր ձեռքն է հասել Վեն-թիի մի հրովարտակը, ուր ասում է, թե պետության դեմ խոսելը ոճիր է համարվում. ինքն այս բանը բոլորովին սխալ է համարում. առանց ժողովրդի քննադատության կառավարությունն անտեղյակ պիտի մնա իր գործած սխալներին. ուստի հրամայում է, որ ամեն նարդ ազատ լինի իր զանգատները հայտնելու: Առիթ բոնելով արևի մի խավարում, որ չարագուշակ էին համարում, կայսրը մի ուրիշ հրովարտակ հանեց, ուր ասում է, թե այդ խավարումը իր անձի համար տրված մի նշան է, և խստիվ պատվիրում է ամենքին և ամեն տեղ՝ քննել և իմանալ, թե ինչ սխալներ է գործած, որպեսզի ինքն էլ դրանք ուղղելու աշխատի: Այս հրովարտակն էլ հասել է մեր ձեռքը:

Ամենահետաքրքրականը հետևյալն է. իր զահակալության տարեդարձին պաշտոնյաները հանդիսավոր աղոքներ էին կատարել և կայսեր անձին երջանկություն էին մաղթում: Կայսրը հրովարտակ հանեց, ուր դատապարտելով այս արարքը, ասում է, որ կայսեր անձի երջանկությունը նշանակություն չունի, պետք է որ ժողովուրդը երջանիկ լինի: Սրա համար նա արգելում է նման ավելորդ ծիսակատարությունները և հրամայում, որ պաշտոնյաները փոխանակ այդպիսի գործերով զբաղվելու, իրենց ամբողջ ուշադրությունը նվիրեն իրենց պաշտոնը լավ կատարելուն:

40. ՍԱԿԵԴՈՆԱՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԵԼԵՎԿՅԱՆՆԵՐԻ ԱՆԿՈՒՄԸ ԿԱՐԿԵԴՈՆԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Կարկեդոնի պարտությունից հետո սկսում է Հռոմի մեծ աշխարհակալությունների շրջանը:

Այն ժամանակ աշխարհի վրա երկու պետություն կար, որոնք կարող էին Հռոմի միջակիցները համարվել. դրանք մակեդոնացիներն ու սելևյաններն էին: Սրանք արդեն մի անգամ Հաննիբալի հետ միացած լինելով, գրգռել էին հռոմայեցիների թշնամությունը, որոնք պատեհ առիթ էին վիճարում՝ նրանց ուժը խորտակելու համար:

Մեծ տերությունների դեմ հաջողությամբ կրվելու համար հռոմայեցիք հետևում էին վարպետ մի քաղաքականության՝ գրգռել հպատակ մանր ազգերին ապստամբության, նրանց օգնության հասնել և հետո բոլորին միասին նվաճել:

Այս վարպետ քաղաքականությամբ նրանք շտապեցին Մակեդոնիա, երբ հոյսներն ապստամբելով՝ հռոմայեցիներին իրենց օգնության կանչեցին: Մակեդոնացիք նվաճվեցին, Հունաստանը ազատ հայտարարվեց (197 թ.), քայլ կարծ ժամանակ հետո երկուսն էլ իրենց անկախությունը կորցնելով՝ հռոմեական զավառներ դարձան (146 թ.):

Նույն խաղը գործադրեցին նաև Սելևյանների դեմ. Անտիոքոս Մեծն արշավեց Եվրոպա և Հունաստանին տեր դարձավ: Հռոմայեցիք ոսրի հանեցին Փոքր Ասիայի քաղաքությունները, Հունաստանից դուրս վտարեցին նրան և հետո Փոքր-Ասիա անցնելով, Մազմիսա քաղաքի առաջ չարաշար խորտակեցին նրա ուժը: Այս պարտությամբ սելևյանների պետությունը քայլավեց և ամբողջ Փոքր Ասիան մինչև Տավրոսյան լեռները նրանցից խլվելով մտավ հռոմայեցիների իշխանության տակ (190 թ.):

Հռոմայեցիների գրգռությամբ* Հայաստանն էլ, որ մինչև այն ժամանակ սելևյաններին հպատակ երկիր էր, դարձավ անկախ պետություն:

Սրանից հետո հռոմայեցիք նորից իրենց ուշադրությունը դարձրին Կարկեդոնի վրա, որ հաշտության կարճատև շրջանում իր ուժերը նորոգել, նորից ծաղկյալ ու հարուստ ծովային պետություն էր դարձել: Ապագա հավանական հարձակումից վախենալով, հռոմայեցիք գրգռեցին Նյումիդիայի քաղաքորին, որ եկավ Կար-

կեղոնի հողերը գրավելու. կարկեղոնացիք պատերազմ բացին նրա դեմ. իսկույն հոռմայեցիք օգնության հասան իրենց դաշնակցին. և թեև Կարկեղոնը պատրաստ էր հաշտություն կնքելու, իր ամբողջ նավերն ու գենքերը հոռմայեցիներին հանձնելու պայմանով, բայց նրանք մերժեցին, որովհետև կանխապես որոշել էին ոչնչացնել Կարկեղոնը: Կարկեղոնացիք այն ժամանակ ցույց տվին աներևակայելի քաջություն.աստվածների տաճարները գենքի գործարան դարձան. մարդիկ իրենց տները քակեցին նավեր շինելու համար. կանայք իրենց մազերից նավի պարաները հյուսեցին: Հոռմայեցիք երեք անգամ պարտվեցին այս հուսահատ դիմադրության ժամանակ. իրենց նավերը այրվեցին. վերջապես հոռմայեցիք, հաստակառույց մի պարիսպ քաշելով քաղաքի առաջ, ամեն հարաբերություն կտրեցին. սովորական կարկեղոնացիք կրակ տվին իրենց քաղաքին և իրենք էլ բոցերի մեջ նետվեցին. 17 օր տևեց հրդեհը, ամբողջ քաղաքն այրվեց և աշխարհի երեսից ջնջվեց (146):

41. ՀՈՒՅՆ-ԲԱԿՏՐԻԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.

Վերևում ասացինք, թե Ալեքսանդր Մակեղոնացին Բակտրիայում հունական մի ստվար զաղութ հաստատեց: Սելևյանների ժամանակ, 3-րդ դարի կեսին, սրանք ապատամբեցին և Դիադոտոսի ձեռքով անկախ թագավորություն հաստատեցին: Ավելի ուշ Եվրիփիմուսը Հնդկաստան մտավ. Ասոքայի պետությունը կործանվել էր, հոյսները բնավ դիմադրություն չգտնելով, տիրեցին նաև Հնդկաստանի այս մասին: Այս ժամանակ սկսեցին Կենտրոնական Ասիայի բարքարուսների արշավանքները. յովե-չի անվանք բուրքական մի ցեղ արշավեց Բակտրիայի հունական թագավորության վրա. սրանք ստիպվեցին երկիրը բողնել, Փենջար վախսան (175 թ.) և Սաքալա քաղաքում զահ հաստատեցին: 82 տարի տևեց հոյսների թագավորությունը Հնդկաստանում. նրանց թագավորների մեջ նշանավոր եղավ Սենանդրը, որին հնդիկները Սիլինդա են կոչում (140 թ.) և իրենց վեպերի նյութ են դարձրած: Սրա վրա է գրված հնդկական «Միլինտաֆանիա» վեպը, որ բուդ-դայական վարդապետության մի հարցարան է:

Ներքին կրիվներով թուլացած և շարունակ ենթակա յու-չի

* գրգռությամբ - դրդմամբ (խմբ.):

թուրքերի արշավանքներին, հույն-բակտրիական թագավորությունը կործանվեց 93 թվականին: Սակայն իր այսչափ կարճ կյանքի մեջ էլ, հույն-բակտրիական թագավորությունը հնդիկների համար քաղաքակրթողական մեծ նշանակություն ունեցավ: Հնդկական արվեստի մեջ հունական տարրեր մտան, հնդկական թատրերգությունը հույնների օրինակով ծնվեց: Այս ազդեցությունը սակայն տարածվեց Հնդկաստանի հյուսիսարևմտյան մասերի վրա, արևելքը նրանից գերծ մնաց:

42. ԱՐՏԱՇԻՍՅԱՆ ՀԱՐՍՈՒԹՅՈՒՆԸ.

Մազմնեսիայի ճակատամարտից հետո, երբ սելևյան պետությունը քայքայվեց, Հայաստանի երկու կուսակալները՝ Արտաշես և Զարեհ, ժամանակը եկած համարեցին նրանց լուծը քրթափելու: Նրանք բանակցության մեջ մտան Հռոմի հետ և ստանալով ծերակույտի համաձայնությունը, Հայաստանը անկախ հայտարարեցին (189 թ.): Զարեհը թագավորեց Փոքր-Ասիայում և Արտաշեսը՝ Մեծ Հայքում:

Արտաշեսը մտածեց կազմակերպել հայոց ազգային միությունը՝ նվաճելով այն բոլոր գավառները, որոնք Հայաստանի բնական սահմաններն էին կազմում: Նա իր իշխանության իր կենտրոն ընտրեց Արաքսի հովիտը, ուր ամուր դիրքի վրա կառուցեց Արտաշատը և դարձրեց մայրաքաղաք: Ապա հարձակվեց շրջակա թագավորությունների վրա. Ատրպատականի տերությունից խլեց Վասպուրականն ու Փայտակարանը, Վրացիներից խլեց Տայքը, Կոտաջքը և Գուգարքը, Խալիֆներից և Մոսխերից՝ Կարինը, Դերջանը և Եկեղիքը, իսկ Ասորիից իշխանությունից՝ Տմորիքը: Այսպես հասավ Հայաստանի բնական սահմաններին, Սև ու Կասպից ծովերին: Մնում էր միայն Ծոփաց երկիրը: Արտաշեսը հարձակվեց նաև այս երկիր վրա, բայց կապադովկացիք օգնության հասնելով՝ կարելի չեղավ այն գրավել, և Ծոփքը ժամանակավորապես Հայաստանից դուրս մնաց:

Մինչդեռ Հայաստանում իմանվում էր Արտաշիսյան հարսությունը, մյուս կողմից նորից գորանում էին պարքեմերը: Նրանք սելևյաններից խլեցին Միջազգետքն ու Բարեկոնը. Մեծն Արշակ թ (123-88 թթ.), դարձավ պարքեների մեծագույն աշխարհակալը: Մայրաքաղաքը Խորասանից փոխադրվեց Տիգրոն, որ Տիգրիսի

արևելյան ափի վրա էր կառուցվել, Մելքիսիայի դիմաց: Պարթևները գտնվելով Հայաստանի անմիջապես հարավը, պիտի աշխատեին արգելել Հայաստանի ուժեղացումը: Այս պատճառով ահա նրանք կովի ելան հայերի դեմ և հաղթելով խեցին Արտաշեսի գրաված գավառներից մի մաս, ինչպես և բազավորի որդի Տիգրանը պատանդ տարան: Երբ բազավորը մեռավ, պատանդ Տիգրանն արձակվեց վճարելով Հայաստանի հողերից 70 հովիտ, որոնցով պարբեները կազմեցին մի քանի վասալ պետություններ, որոնք իր պատվար պիտի ծառայեին հայերի ու պարբեների միջև: Այս մանր պետություններն էին Աղիարենը (Ասորեստան), Կորդուքը և Օսրոյենը (Եփրատի վրա):

43. ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ (ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ) ԿՈՒՎՆԵՐԸ ՀՌՈՍՏՈՒՄ

Այն մեծամեծ աշխարհակալությունները, որ հռոմայեցիք տարան աշխարհի գրեթե բոլոր ժողովուրդների վրա, թեև մեծ փառքի և հարստության հասցրին նրանց, բայց միևնույն ժամանակ իրենց քայլայման պատճառ դարձան: Շփվելով արևելքի ազգերի հետ, այն գյուղական չարքաշ ու հայրենասեր ժողովուրդը դաձավ զեխության, շռայլության ու մեղկ կյանքի սիրահար, նվաճված ժողովուրդներից խլված հարստությունը վարժեցրեց նրանց դատարկապորտ լինելու. հունական արվեստները և մեղկությունը նրացրին իրենց ճաշակը և մոռացնել տվին առաջին պարզությունը. նրանց նուրք իմաստափրական վարդապետությունների ծանոթությունը հասցրեց անկրոնության և ի վերջո անպարկեցտ հաճույքների: Իշխանավորները ձեռք բերելով ահազին հարստություն և մեծամեծ հողեր, կազմեցին մի նոր ազնվական դասակարգ, որ տիրացավ պետական բոլոր պաշտոններին. այսպիսով ժողովուրդը նորից հասավ այն իրավագործկ դրության, որի մեջ էր հասարակապետությունից առաջ: Բուն աշխատավոր ժողովուրդը մասամբ պատերազմների մեջ կոտորվելով, մասամբ նոր գաղթավայրերում ցրվելով, գրեթե սպառվեց. մնացյալներն էլ ավելի լավ համարեցին երթալ քաղաք և իշխանավորների ծառայության մեջ դատարկ, բայց հանգիստ կյանք վարել: Նրանց տեղը գրավեցին զանազան երկրներից բերված անհամար ստրուկները, որոնք բռնի աշխատում էին և հայրենասիրությունից զուրկ էին: Իսկ իտալիայի մյուս

ժողովուրդները, որոնք Հանճիբալի արշավանքների ժամանակ նոյնքան տուժել էին կյանքով ու կայրով, այժմ էլ իրենց հողերից զրկվելով, հասան հետին աղքատության և քաղաք քափկելով, կազմեցին չքավոր (proletarius) դասակարգը, որն ապրում էր ողբանությամբ:

Ընկած օյուղական դասակարգը վերականգնելու փորձեր արին երկու անձնվեր եղբայրներ՝ Տիրերիոսը և Կայոս Գրակրոսը. առաջինը մի նոր օրենքով խւեց ազնվականների ավելորդ հողերը և բաժանեց հողազուրկ ժողովրդին (133 թ.), երկրորդը Խտալիայի բոլոր ժողովուրդների համար պահանջեց Հռոմի քաղաքացիության իրավունք, որով նրանք Հռոմի քաղաքացիներին հավասար էին լինելու (123 թ.): Բայց ազնվականները այս կարգերին հակառակորդ հանդիսացան և իրենց կուսակիցներով հարձակվեցին բարենորդիչների վրա. Երկուսն էլ իրար հետևից զոհ գնացին և նրանց կուսակից ժողովրդից հազարավորներ մահ գտան: Մրանից հետո, շնորհված արտոնությունները խվեցին և ժողովուրդը նորից մատնվեց նախկին աղքատ, հողազուրկ վիճակին:

Այս միջոցին ծագեցին մի քանի ահավոր պատերազմներ. Նյումիդիայում Յուգուրթա անուն մի իշխան թագավորին սպանելով՝ զահին տեր դարձավ և զենքը դարձրեց Հռոմի դեմ: Կաշառելով Հռոմի իշխանավորներին՝ ինքը կարողացավ շարունակ հաղթող հանդիսանալ հոռմեական բանակների դեմ, մինչև որ Մարիոս զորավարը, որ հասարակ, տգետ մի զյուղացի էր, քաջությամբ հաղթեց նրան և զերի բռնելով բանտարկեց (104 թ.):

Հազիվ աֆրիկյան պատերազմը վերջացել էր, տեղի ունեցավ գերմանական ավելի ահավոր արշավանքը: Մեր թվարկությունից առաջ 116 թվականին Պալթիկ ծովը բարձրանալով, հեղեղեց շրջակա գավառները. 100 000 հոգի ջրահեղձ եղան. Յուրլանդի բնակիչ վայրենի և մարդակեր կիմբրները և տևտոնները, 600 000 հոգի, հեղեղից փախչելով, թռին գերմանական երկիրը և ուրականի պես արշավեցին Ելբայի և Դամուրի հովիտները: Երեք տարի ամեն ինչ ավերել վերջացնելուց հետո, այս վայրենիները Զվիցերիայի վրայով արշավեցին զալլերի երկիրը և հետո Խտալիա: Հռոմեական վեց լեզեռներ իրար հետևից բնաջինջ եղան այս սարսափելի հրոսակների առաջ. 100 000 հռոմայեցի ջարդվեց. Եթե տևտոնները այս միջոցին Հռոմի վրա արշավեին, հռոմեական պետությունը վերջացած պիտի լիներ: Բայց վայրենիները

ճանապարհ ծոելով անցան Իսպանիա, որ կողոպտելուց հետո նորից հետ դարձան: Մարիուսն այդ միջօցին իր պատրաստությունները տեսել էր: Չքավոր ժողովրդից մի մեծ բանակ կազմելով, ելավ վայրենիների դեմ և նրանց ուժը խորտակելով, կարողացավ փրկել Հռոմը ստույգ վտանգից (102 թ.):

Այս քաջազործությունների համար Մարիուսը քանիցս Հռոմի Հյուպատոս ընտրվեց և օգտվելով իր աստիճանից, կոխվը նորոգեց ազնվականների դեմ, այնքան որ սրանք միացան և հաջողվեցին վերջապես հեռացնել նրան: Այն ժամանակ ոտքի կանգնեցին Խոտալիայի ժողովուրդները և նորից սկսեցին պահանջել քաղաքացիության իրավունքը: Մերժում ստանալով ազնվականներից, նրանք բաժանվեցին Հռոմից և հիմնեցին առանձին պետություն: Հռոմը պատերազմ բաց արեց դաշնակիցների դեմ, որ տևեց երկու տարի և 300 000 զոհ խլեց դաշնակիցներից. վերջապես Սիլլա զորավարը հաղթեց նրանց և Հռոմը զանազան զիջումներ անելով հաշտվեց (90-88 թթ.):

44. ՀԱՅ-ՊՈՆՏԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ. ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ ԵՎ ՄԻՀՐԴԱՏ

Սինչդեռ հռոմայեցիք զբաղվել էին քաղաքացիական ու քաղաքական մեծամեծ պատերազմներով, մյուս կողմից, Առաջավոր Ասիայում հիմնվում էր մի մեծ կայսրություն, որ հռոմեական պետության սարսափն էր դառնալու:

Դա հայ-պոնտական կայսրությունն էր:

Առաջավոր Ասիայի վիճակն այն ժամանակ հետևյալ ձևութեան էր ներկայացնում: Արևմտյան ծայրին գտնվում էր Ասիա անվամբ մի նահանգ, ուր կենտրոնացել էին հռոմեական նահանգային վարչությունը և զինվորական ուժը: Սրան սահմանակից էին Փոքր-Ասիայի մի շարք մասն պետությունները (Կապաղովիա, Կոմմագեն, Կիլիկիա և այլն), որոնք Մագնեսիայի ճակատամարտից հետո ընկել էին հռոմեական թևարկության* տակ: Հայաստանի մոտ գտնվում էին Փոքր Հայքն ու Ծոփքը, որոնք առանձին քաղաքություններ էին: Ավելի հարավ գտնվում էր պարքեների մեծ պետությունը, որից Հայաստանը բաժանվել էր Աղյաքենի, Կորդուքի և Օսրոյենի վասալական պետություններով:

* թևարկության տակ - տիրապետության տակ (Խմք.):

Միջերկրականի արևելյան ափի վրա կանգուն էր Սելևյան պետությունը, որ թեև իր նախկին փառքից զրկված, բայց դարձալ մեծ պետություն էր: Հայաստանին սահմանակից էր Պոնտոսը, որի վեհապետ Միհրդատը՝ հելլենական դաստիարակությամբ մեծացած, մարտական ընդունակություններով օժտված, անխոնջ զինվորական էր: Նրա նպատակն էր Փոքր Ասիայի բոլոր պետությունները միացնել իր ձեռքի տակ և դուրս գալ Հռոմի դեմ:

Տիգրանը և Միհրդատը, երկուսն էլ աշխարհակալական խոշոր ծրագիրներով սնված, ձեռք մեկնեցին միմյանց և կազմեցին հայ-պոնտական հարձակողական ու պաշտպանողական մի դաշնադրություն, որ և կնքեցին խնամությամբ: Տիգրանն ամուսնացավ Միհրդատի աղջկա հետ: Այս դաշնադրությամբ Տիգրանը պիտի նվաճեր Հայաստանի արևելյան և հարավային երկրները, իսկ Միհրդատը՝ արևմտյան և հյուսիսային երկրները. առաջինն իր զենքը պիտի ուղղեր զիսավորապես պարբեների դեմ, իսկ երկրորդը՝ հռոմայեցիների:

Տիգրանը դուրս եկավ նախ Հայաստանին միացնելու Ծոփքը, որ Արտաշեսի ժամանակից դուրս էր մնացել սակայն նա չկարողացավ գրավել Փոքր Հայքը, որովհետև Միհրդատի իշխանության տակ էր մտել. այսպիսով արևմտյան կողմից Հայաստանի սահմանը եղավ Եփրատը: Այնուհետև Տիգրանն իր զենքը դարձրեց պարբեների դեմ և նվաճեց Աղիարենի, Կորդորի, Օսրոյենի, Ասրպատականի և Մարաստանի վասալ իշխանությունները, ինչպես նաև Կուրի և Արաքսի ներքին հովիտը: Այս նվաճումներով Տիգրանն իր վրա առավ «քազավորաց քազավոր» տիտղոսը, որ համապատասխանում է մեր ներկայի կայսր օաղափարին, մինչդեռ պարբեների թագավորը կոչվելու էր պարզապես «քազավոր»: Այս բոլոր շրջաններից Տիգրանը կազմեց 500 000 զորքով հսկա մի քանակ: Արանից հետո նա հարձակվեց սելևյանների պետության վրա, որ կործանելով գրավեց նրանց ձեռքից Արևելյան Կիլիկիան, Ասորիքը, Փյունիկեն, Պաղեստինի մի մասը, որոնք միացրեց իր տերության: Իսկ Միջագետքի մի մասը դարձրեց առանձին հայկական թագավորություն, որի մայրաքաղաքն եղավ Մծրինը: Այս ամրող երկրների աշխարհակալության շրջանը տևեց 25 տարի և վերջացավ 75 թվականին: Հայաստանը Հռոմի հետ դարձել էր աշխարհի մեծագույն պետությունը. իր սահմանները տարածվում էին Կուր գետից մինչև

Հորդանան և Մարաց լեռներից մինչև Կիլիկյան Տավրոս: Այս ընդարձակ տարածության վրա գտնված բազմաթիվ ու բազմազան ազգերը միացնել և մեկ համայնքի մեջ ծովելը շատ դժվար գործ էր, որովհետև հայ ժողովուրդը փոքրամանություն էր ներկայացնում: Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատը կենտրոնից շատ հեռու էր գտնվում, ուստի Տիգրանը Տիգրիսի հովտում կառուցեց Տիգրանակերտ քաղաքը, որ բնակեցնելու համար արշավեց արևմուտք, դեպի Կապանովկիա, Կիլիկիա և Ասորիք, և 12 քաղաք կործանելով, նրանց բնակիչներին՝ 300 000 հույն կամ հելլենացած օտարազգիներ, փոխադրեց Տիգրանակերտ:

Այսպես Տիգրանը հիմնեց արևելյան մի մեծ պետություն, որի կառավարությունը բեն բոնակալ միապետական, բայց սիրող էր հելլենական քաղաքակրթության, որ որդեգրեց ու սկսեց տարածել իր շրջանում:

Մինչդեռ Տիգրանն այսպես զբաղվել էր արևելքի և հարավի նվաճումով, նրա դաշնակից Միհրդատը նույն միջոցին արշավում էր դեպի հյուսիս և արևմուտք: Նախ նվաճեց Սև ծովի հյուսիսային երկրները, Դրիմն առավ իր իշխանության տակ, հետո զբաղեց Փոքր Ասիայի այն բոլոր երկրները, որոնք Հռոմի հպատակ կամ նրա պաշտպանության տակ էին: 100 000 հռոմեական քաղաքացի կամ զինվոր ջարդեց: Ամբողջ Փոքր Ասիային տիրելուց հետո, մի մեծ բանակ ճանապարհ հանեց դեպի Եվրոպա, որ շուտով տիրեց Թրակիային, Մակեդոնիային և Հունաստանին: Մնում էր միայն անցնել Իտալիա և այնտեղ խորտակել Հռոմի ուժը. և Միհրդատն արդեն սկսել էր այս նպատակով պատրաստություն տեսնել:

Հռոմայեցիք սարսափահար Միհրդատի դեմ ուղարկեցին նշանավոր Միլլա զորավարը ստվար բանակով: Միլլան անցավ Հունաստան, հույներն արդեն Միհրդատի կողմն էին անցել և Միլլան շատ մեծ նեղություններ կրեց՝ դիմադրելու համար պոնտական բանակին: Տասն ամիս տևեց Աքենքի պաշարումը, որ վերջապես զրավեց. հետո ավելի հյուսիս բարձրացավ և երկու անգամ ջարդելով պոնտացիների զորքը, տիրեց ամբողջ Հունաստանին: Այնտեղից անցավ Ասիա, բայց ստիպվեց շուտով հաշտվել Միհրդատի հետ, որովհետև պետք էր դառնալ Իտալիա՝ ժողովրդական ապստամբությունը զայելու համար: Միհրդատ պարտավորվեց վճարել մեծ տուգանք, 70 նավ և հրաժարվել իր տիրած բոլոր երկրներից:

45. ՄԱՐԻՈՍ-ՄԻԼԱՅԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

Հռոմում նորից սկսել էին քաղաքացիական կրիվները՝ կուսակցական հոդի վրա: Ժողովուրդը բաժանվել էր երկու մասի. Սիլայի կուսակիցներ, որոնք ազնվականների շահերի պաշտպանն էին, և Մարիոսի կուսակիցներ, որոնք ժողովրդի շահերին կողմնակից և անհաշտ հակառակորդ էին Սիլային: Սիլայի բացակայության ժամանակ, Մարիոսի կուսակիցները, գրավելով Հռոմի իշխանությունը, ահավոր կոտորած սկսեցին Սիլայի կուսակիցների մեջ: Սամնիացիք և Հարավային Իտալիայի զորքն էլ բռնելով Մարիոսի կողմը, արշավեց Հռոմի վրա: Ահա այս պատճառով էր, որ Սիլան ստիպվել էր շուտով հաշտվել Սիրիատի հետ և դառնալ Հռոմ: Ժողովրդական կուսակցությունը հաղթվեց, Սիլան տեր դարձավ Հռոմի և իրքու դիկտատոր այնախի սարսափ տարածեց, որ պատերազմի արհավիրքներն էլ գերազանցեց: Վեց ամիս արյունը հոսում էր ամբողջ Իտալիայում: Սիլան Մարիոսի կուսակիցների անունների ցուցակը կազմած՝ կախել էր իրապարակներում և ամեն մարդ իրավունք ուներ և պարտավոր էր սպանելու կողոպտել նրանց առանց դատաստանի:

Այսպես նորոգվեց ազնվականների գերազույն իշխանությունը, որ ամբողջապես կենտրոնացավ ծերակույտի ձեռքում: Իտալիայի ժողովուրդներն էլ իր կողմը շահելու համար, Սիլան տվեց նրանց ներքին ինքնավարություններ, իրենց ծերակույտի իշխանության տակ: Այսպես վերջացավ քաղաքացիական կրիվների իիսնանյա շրջանը և Գրակըռսների սկսած գործը գրեթե պատկեց հաջողությամբ (82 թ.): Բայց սրա փոխարեն առաջ եկավ նոր ծանր մի վիճակ. գորդի միջից վերջացավ կարգապահությունը, կողոպուտ և սպանություն նրանց համար սովորական բան դարձան և այս միջոցով հարստության և իշխանության տիրացան: Այսպիսով Հռոմի կառավարությունը ժողովրդից և ազնվականներից անցավ լրացած զինվորականության ձեռքը:

Կրքերը առերևույթս հանդարտվել էին. բայց այս սարսափի ազդեցության տակ էր միայն: Անմիջապես որ Սիլան մեռավ, սկսեցին նորանոր պոռքկումներ: Մարիոսի կուսակիցներն սկսեցին պահանջել իրենց կորած հարստությունը և երբ ծերակույտը մերժեց, զալերի հետ միացած արշավեցին Հռոմի վրա: Ուրիշ մարիոսականներ քշվեցին Խսպանիա, ոտքի հանեցին լուսի-

դոնացիներին և ջարդելով իրենց դեմ ուղարկված բանակները՝ ուզում էին հիմնել նոր Հռոմ: Մի խումք ստրուկներ փախչելով արենայից, 100 000 ստրուկների գլուխն անցան և պատրաստեցին սուկալի մի ապստամբություն: Սրան հաջորդեց ծովահենների արշավաճը: Սիլլայի ձեռքից մազապործ փախած բազմաթիվ մարիոսականներ, գողեր ու ավազակներ, ահազին խմբեր կազմած, ամրացել էին Սիցերկրականի բոլոր ափերի վրա և նավատորմներ կազմած ու բերդեր կառուցած՝ կողոպտում էին առևտրական նավերը. այնքան որ վաճառականությունը կանգնեց և եկավ մի վայրկյան, երբ Հռոմը Աֆրիկայից չկարենալով ցորեն ստանալ՝ մատնվեց սովոր ճիրաններին:

Այս բոլոր արշավաճները զսպող և Հռոմը վերահաս վտանգից ազատող զիսավոր անձը եղավ Պոմպեոսը, որ Սիլլայի օգնականն էր: Սրանով ինքը դարձավ երկրի ամենաազդեցիկ մարդը: Պոմպեոսը, թեև Սիլլայի կողմնակից, բայց տեսնելով որ ազնվականության գերիշխանությունը վնասակար է երկրի շահերին, վերականգնեց նախկին կարգերը, որով եղավ ամենաժողովուրդական մարդը (70 թ.):

46. ԼՈՒԿՈՒԼՈՍԻ ԵՎ ՊՈՄՊԵՈՍԻ ԱՐԾԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

Հռոմի զիսին բարձրացած այս բոլոր փոթորիկները միջոց տվին Սիկրդատին նորից սկսելու իր արշավաճները: Կովկասյան լեռներից ու Դամուրի ափերից բարբարոսների մի բանակ կազմած, հարձակվեց Փոքր Ասիայի վրա և մինչև ծովը տիրեց: Հռոմայեցիք նրա դեմ ուղարկեցին Լուկուլլոս զորավարին: Այս պատերազմում Տիգրանը մնաց չեզոք և Սիկրդատը, մի քանի անգամ հոռմայեցիներին հաղթելուց հետո, պարտվեց և փախսավ Հայաստան: Լուկուլլոսն ուղենալով Ասորիքն էլ գրավել, այնտեղ բնակվող հոյաներին հորդորեց ապստամբվել: Միևնույն ժամանակ դիմեց Տիգրանին և պահանջեց իրեն հանձնել Սիկրդատին. բայց մերժում ստանալով, իսկույն մտավ Հայաստան և պաշարեց Տիգրանակերտը: Տիգրանը պատրաստ չէր. ուստի թողեց և հեռացավ: Տիգրանակերտի հոյաները ապստամբեցին և քաղաքը Լուկուլլոսին հանձնեցին: Նույն ժամանակ ապստամբեցին նաև Ասորիքն ու Կորդովը և թշնամիների կողմն անցան: Տիգրան նեղը մնացած, դիմեց պարթևներին և խոստացավ ետ տալ Միջագետքի երկրները,

Եթե իրեն օգնական զորք տային: Նույնպիսի դիմում կատարեցին նաև հռոմայեցիք: Պարթևները հավասարապես վախենալով թե՛ հայերից և թե՛ հռոմայեցիներից, որոշեցին չեղորդություն պահել:

Տիգրանն ու Միհրդատը կազմակերպեցին մի նոր բանակ և կովի ելան. Լուկովլոսն արշավեց Հայաստանի ներսերը՝ Արտաշատ մայրաքաղաքը գրավելու համար, բայց չիմանալով Տիգրանի հարվածներին, ստիպվեց ետ քաշվել և զնաց նվաճելու Սծրինը: Միհրդատը նորից գրավեց Պոնտոսը. Տիգրանն առավ Կապադովկիան և մինչև իսկ սպառնում էին Ասիա նահանգին: Լուկովլոսը Սծրինը քողեց և զնաց իր սիրած երկրները պաշտպանելու. բայց զինվորների ապստամբության պատճառով չկարողանալով մի բան անել, ետ քաշվեց:

Հռոմայեցիք այն ժամանակ ուղարկեցին հոչակավոր Պոնտակեոսին. սա անմիջապես սկսեց բանակցություններ վարել պարթևների հետ՝ հայ-պոնտական միության դեմ մի նոր դաշնակցություն կազմելու համար: Նույն միջոցին Հայաստանում Տիգրանի որդին (Փոքր Տիգրանը) ապստամբել էր և Արտաշատին տիրելով, ցանկանում էր հոր իշխանությունը խլել. բայց հաղթվելով՝ փախել էր պարթևների բազավորի մոտ, որ իր աներն էր: Փոքր Տիգրանը կարողացավ համոզել պարթևներին՝ ընդունելու Պոնտակեոսի առաջարկը: Այս դաշնադրությամբ Պոնտակեոսը հարձակվեց Միհրդատի վրա, իսկ պարթևները Փոքր Տիգրանի հետ միասին հարձակվեցին Հայաստանի վրա: Միհրդատը հաղթվեց և քաշվեց Տայր, որ Հայաստանի և Պոնտոսի սահմանն էր. իսկ Տիգրանը հաղթեց պարթևներին և ետ քշեց: Այն ժամանակ Փոքր Տիգրանը փախսավ Միհրդատի քով, որին Տիգրանը ապստամբության դրդիչն էր կարծում. և ահա այս եղանակ պատճառ, որ Տիգրան և Միհրդատ թշնամացան միմյանց հետ և հայ-պոնտական դաշնակցությունը լուծարվեց: Այս միջոցին Միհրդատի որդին էլ ապստամբեց և Փոքր Տիգրանը, Միհրդատի դժվարին կացությունը տեսնելով, զնաց Պոնտակեոսի մոտ: Պոնտակեոսը մի նոր հարձակում գործեց Միհրդատի վրա, ջարդեց ու փախցրեց Կովկասյան լեռները: Այստեղ Միհրդատը, Հաննիքալի նման, հղացավ մի խոչոր ծրագիր, այն է հավաքել Կովկասի լեռնականներին, անցնել սարմատացիների աշխարհը, մտնել Եվրոպա և Խտալիայի վրա արշավելով, ուղղակի Հռոմը պաշարել: Բայց այս ահավոր ծրագիրը սարսափեցրեց իր բոլոր զորապետներին, որոնք մեծ ու փոքր ապստամբեցին իր դեմ

և Սիհրդատը, վերջին հուսահատության մատնված, անձնասպանությամբ վերջ տվեց իր կյանքին:

Այսպես Պոնտոսը նվաճվեց և հռոմեական նահանգ դարձավ:

Պոմպեոսը այնուհետև Փոքր Տիգրանի առաջնորդությամբ քայլեց Արտաշատի վրա: Տիգրանը նեղը մնացած, գոնե բուն Հայաստանը ազատելու համար, շտապեց բանակցության մեջ մտնել Պոմպեոսի հետ և նրա բանակատեղին գնալով, հաշտվեց: Այս հաշտությամբ Տիգրանը գրկվեց իր նվաճած բոլոր երկրներից, դարձավ Հռոմի բարեկամ և դաշնակից պետություն, որի բազավորները զահ պիտի բարձրանային Հռոմի հավանությամբ (66 թ.): Պոմպեոսը անցավ Կովկաս, նվաճեց Աղվանքը, Վրաստանը, Կողքիսը (Մինքրելիան), առաջացավ մինչև Արխազիա և լեռնականներին գոնե անվանապես Հռոմին հպատակ հայտարարելուց հետո, Հայաստանի և Ասորիքի վրայով վերադարձավ:

47. ԱՌԱՋԻՆ ԵՌԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Եթք Պոմպեոսը հաղթականորեն վերադարձավ Ասիայից, Հռոմում նոր էր վերջացել այն մեծ խոռվությունը, որ պատմության մեջ հայտնի է Կատիլինայի դավադրություն անվամբ: Այս անձն արտակարգ ընդունակություններով օժտված, բայց նշանավոր անբարոյական և ոճրագործ մարդ էր: Նա իր կողմը սիրաշահելով Հռոմի սրբիկանների մի մեծ խումբ, ետրուացիններին և զալերին, կազմել էր ընդարձակ մի դավադրություն, այն է՝ գրավել Հռոմը, այրել, հյուպատոսներին ու ծերակուտականներին սպանել, իշխանությունը ձեռք բերել և հարուստներին կողոպտելով՝ մեծ հարստության տեր դառնալ: Կիկերոնը՝ հոչակավոր հոետորը, երևան հանեց դավադրությունը և դավադիրներին մահապատժի ենթարկել տվեց (63 թ.): Ծերակույտը, որ այս դավադրությունը ջնջելով, հայրենիքը վտանգից փրկած լինելու հպարտությամբ էր լցված, սառնությամբ ընդունեց Պոմպեոսին և մերժեց վարձատրել նրա զինվորներին: Պոմպեոսը ստիպվեց միանալ Հուլիոս Կեսարին, որ ժողովրդական կուսակցության ներկայացուցիչն էր, և Վրաստան, որ ազնվականների ներկայացուցիչն էր, և նրանց միջոցով իր արդար պահանջը լրացրեց: Այս երեքի միությունը, ուր համբավ, հարստություն և խելք միացել էին, կոչվեց Եռապետություն (Triumvirat) (60 թ.):

Եռապետների մեջ ամենանշանավորը դարձավ Կեսարը, որ հյուպատու ընտրվելով, գրեթե մենակ կառավարեց Երկիրը: Ինքը դրեց պետության ծախսով աղքատներին նոր հողեր բաժանելու օրենքը, որով ժողովրդի սիրելին դարձավ: Ուզենալով զորքն էլ իր կողմը դարձնել, բանակի գլուխն անցավ և իր վրա վերցրեց Գալլիայի արշավանքը: Այն ժամանակ գերմանական սվե կոչված մի ցեղ Հռենոսն անցնելով արշավել էր Գալլիա և այն նվաճել. Կեսարը գնաց այս բարքարոսներին նվաճելու: Նախ հաղթեց հելվետացիներին, որոնք Զվիցերիայից գաղթել էին Գալլիա և նրանց նորից քշեց իրենց երկիրը: Հետո նվաճեց Էլզասը, հաղթեց բելգիացիներին, տիրեց ամրող Բելգիային և Լա Մանշի նեղուցից անցնելով, մտավ Սեն Բրիտանիա: Այսպես 10 տարում ամբողջ կելտական երկրները նվաճելով, դարձավ Խտալիա:

Հռոմում եռապետները նորից միացան և ամրապնդեցին իրենց բարեկամությունն ու իշխանությունը հակառակորդների դեմ: Պոմպեոսը գնաց Խսպանիա, իսկ Կրասոսը՝ պարթևների դեմ:

48. ԿՐԱՍՈՍԻ ԱՐԾԱՎԱՆՔԸ. ՀԱՅ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ.

Հռոմայեցիների և պարթևների միությունը, որ հապճեպով կազմակերպել էր Պոմպեոսը, անհիմն բան էր և զոյացել էր միմիայն հայ-պոնտական զորությունը խորտակելու համար. և անմիջապես, երբ Պոնտոսը նվաճվեց և Հայաստանը Հռոմին դաշնակից պետություն դարձավ, այս միությունն էլ զնշվեց: Աշխարհի երկու ամենամեծ պետությունները դեմ դեմի էին եկել և ուշ կամ կանուխ սկսվելու էր լնդիարումը: Այս վիճակում Հայաստանի դրությունը շատ ծանր էր. նա իբրև դաշնակից օգնելու էր հռոմայեցիներին, որից գրգռված, պարթևներն էլ պիտի աշխատեին նվաճել այն, որպեսզի կարենային ավելի հաջողությամբ կռվել հռոմայեցիների դեմ:

Տիգրանի մահից անմիջապես հետո կոիվն սկսվեց: Հռոմայեցիների եռապետ Կրասոսը եկավ Ասորիք և այնտեղից արշավեց պարթևների վրա: Հայոց քաջավոր Արտավազդը, իբրև դաշնակից, խորհուրդ տվեց Կրասոսին, որ հռոմեական բանակը նախ մտցնի Հայաստան, որպեսզի հայկական բանակի հետ միացած՝ արշավեն պարթևների վրա: Բայց Կրասոսը մերժեց այս

ծրագիրը և մենակ, Միջազգետքի վրայով սկսեց առաջանալ: Պարքեները կազմակերպեցին երկու բանակ, որոնցից մեկն ուղարկեցին Կրասոսի դեմ՝ Միջազգետք, իսկ մյուսը Արտավազդի դեմ՝ Հայաստան, որպեսզի արգելեն դաշնակիցների միացումը: Այլև Արտավազդի համար անհնար էր միանալ Կրասոսին, իսկ Կրասոսը, Արտավազդի այս քայլը համարելով դափանանոթյուն, որոշեց պատժել նրան: Սրա վրա հայերն իսկույն հեռացան հռոմայեցիների դաշնակցությունից և միացան պարքեների հետ: Այս նոր դաշնակցությունը նվիրագործվեց երկու քազավորների խնամությամբ: Պարքը և հայ քանակների առաջ հռոմայեցիք չարաշար հաղթեցին և նոյնիսկ Կրասոսն սպանվեց: Այնուհետև դաշնակիցներն անցան Եփրատը, արշավեցին հռոմեական երկրները և նվաճեցին Ասորիքը, Փյունիկեն ու Պաղեստինը:

49. ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՌԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ.

Կրասոսի մահից հետո, երկու եռապետների միջև կոիվ ծագեց. երկուսն էլ ցանկանում էին միահեծան իշխել: Կեսարն իր քանակով քայլեց Հռոմի վրա: Պոմպեոսը, թեև ուներ մեծ ուժ, բայց պատրաստ չէր. ուստի չկարողացավ դիմանալ և փախավ Հունաստան: Կեսարը կարծ ժամանակվա մեջ տիրեց Իտալիային, Սիկիլիային, Սարդենիային, Խպանիային, հետո գնալով Պոմպեոսի հետևից, Թեսալիայում խորտակեց նրա ուժը: Այնտեղից վերադարձավ Հռոմ և զորքին ու ժողովովի պաշտամունքին առարկա դարձած, ընտրվեց ամբողջ երկրի ընդհանուր զինվորական հրամանատար, ցմահ ստանալով կայսր (imperator) տիտղոսը:

Կեսարի ծրագիրն էր Հռոմի քաղաքացիության իրավունքը տարածել ամբողջ հռոմեական պետության հպատակ ժողովորդների վրա, պայմանով, որ նրանք իրենց վայրենի բարերը քողնելով, ընդունեին հռոմեական քաղաքակրթությունը: Այս ծրագիրն արդեն գործադրության դրեց Գալլիայում, որին պիտի հաջորդեին հետզիետե ուրիշ երկրներ:

Բայց Կեսարի կյանքը շատ կարծ եղավ. մի խումք կատադի հանրապետականներ, նրա գործունեության մեջ տեսնելով միապետության վերականգնումը, հարձակվեցին նրա վրա և սպանեցին (44 թ.):

Կեսարի մահից անմիջապես հետո նրա զիսավոր զորավար Անտոնիոսը, որդեգիր Օկտավիանոսը և Գալլիայի կառավարիչ Լեպիդոսը, հալածելով դավադիրներին, կազմեցին երկրորդ եռապետությունը: Մրանք հռոմեական պետությունը բաժանեցին իրենց մեջ. Լեպիդոսն ստացավ Աֆրիկան, Անտոնիոսն առավ Արևելքը, Հունաստանը և Եգիպտոսը, իսկ Օկտավիանոսն առավ Արևմուտքը և Հռոմը:

50. ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ԱՐՃԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Եռապետական կոփեների պատճառով հռոմայեցիք մի պահ անուշադրության էին մատնել Արևելքը, որ հայերը և պարքեները հասել էին մինչև ծովը: Երբ Երկրորդ եռապետությունը զլոխ անցավ իշխանության և Անտոնիոսն ստացավ Արևելքը, իր մեկ զորավարը արշավեց պարքեների վրա և խորտակեց նրանց զորությունը (38 թ.): Հռոմի տիրապետությունը տարածվելով նաև Վրաստանի ու Աղվանքի վրա, հասավ մինչև Կովկասյան լեռները: Արտավագդը նորից փոխեց իր քաղաքականությունը և պարքեներից բաժանվելով, անցավ հռոմայեցիների կողմը: Հայոց և հռոմայեցիների միացյալ բանակը արշավեց Ատրպատականի վրա, բայց պարքեներից ջարդվելով ետ քաշվեց: Այս պարտության պատասխանատվությունը հռոմայեցիք Արտավագդի վրա ձգելով, իրենց սիրտը զովացնելով համար շղայեցին նրան (34 թ.) և իր ընտանիքով Եգիպտոս գերի տանելով սպանեցին (31 թ.), իսկ Հայաստանը հանձնեցին Ատրպատականի Արտավագդ թագավորին, որ Հռոմի հպատակությունն ընդունել էր:

Հայերը շուտով ապստամբեցին այս նորելով քագավորի դեմ և Արտավագդի որդի Արտաշես Բ-ի առաջնորդությամբ դուրս վոնդելով նրան, ջարդեցին Հայաստանում մնացած ամբողջ հռոմեական զորքը և Հայաստանը անկախ հայտարարեցին:

51. ՀՈՌՍԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ. ՕԳՈՍՏՈՍԻ ԴԱՐԸ.

Ինչպես որ Առաջին եռապետության ժամանակ Կեսարն իր երկու ընկերներին վտարելով տեր դարձավ իշխանության, նույնական եղավ նաև այս երկրորդ եռապետության ժամանակ:

Արդեն Օկտավիանոսը Հռոմն իրեն բաժին պահելով, ծածուկ սկսել էր աշխատել այս նպատակով: Լեպիդոսը երկրորդական նշանակություն ուներ. մրցումը տեղի էր ունենալու Օկտավիանոսի և Անտոնիոսի միջև: Անտոնիոսը քաշվելով Եզիպտոս, սկսել էր արևելյան երկրները մեկ առ մեկ իր որդիներին բաշխել՝ առանձին քազավորություններ ստեղծելով: Մրանից առաջացավ մեծ դժգոհություն Անտոնիոսի դեմ՝ ասելով թե նա հռոմեական պետությունը բաժան-բաժան է անում: Արիթից օգուտ քաղեց Օկտավիանոսը և պատերազմ հայտարարեց Անտոնիոսի դեմ: Մի նշանավոր նավամարտի մեջ Անտոնիոսը հաղթվեց և անձնասպան եղավ: Այսպիսով Օկտավիանոսը դարձավ հռոմեական պետության միահեծան տերը. ծերակոյտը տվեց նրան Օգոստոս տիտղոսը, որ սիրով ընդունեց ժողովուրդը և տեղ-տեղ էլ աստվածային պաշտամունքի առարկա դարձրեց:

Այսպես իմանվեց Հռոմեական կայսրությունը (30 թ.):

Օգոստոսի շրջանը Հռոմեական պատմության ամենափառավոր ժամանակն է և իր գահակալի անունով կոչվում է Օգոստոսի դար: Օգոստոսը, տեսմելով որ պետությունն այնպիսի հսկայական մեծության է հասած, որից ավելին կառավարել այլևս անհնար է, փակեց պետության սահմանները, վերջ տվեց դարավոր պատերազմներին և խաղաղությունը տիրեց երկրում: Ինքն աշխատեց ստեղծել բարեկարգ մի կառավարություն: Իշխանությունը ենթարկեց ուժեղ կենտրոնացման, որի համար պատրաստել տվեց մինչև պետության ծայրամասերը հասնող ճանապարհներ, որոնք բոլորը տանում էին դեպի Հռոմ: Հաստատվեց սուրհանդակային վարչություն, որ կենտրոնի հրամանները ամեն տեղ էր հասցնում: Ժողովուրդը բարօրություն տեսավ: Արվեստները և գիտությունները ծաղկեցին ամեն ժամանակից ավելի, և հռոմեական քաղաքակրթությունն սկսեց տարածվել ամենուրեք: Օվրատիոսը, Վիրգիլիոսը, Տիտոս-Լիվիոսը, Օվիոլիոսը և շատ ուրիշ համբարներ նրա օրով ծաղկեցին:

52. ԱՐԾԱԿՈՒՆՅԱՑ ՀԱՐՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անկախություն հայտարարող Հայաստանը նվաճելու համար Օգոստոս կայսրը բռնի միջոցների շիմեց: Ինքն արդեն պատերազմների հակառակ լինելով, ձեռք առավ քաղաքակրթություն:

Հայաստանում կազմվեց հռոմեասեր մի կուսակցություն, որ կայսեր դրդմամբ և հռոմեական քանակի օգնությամբ տապալեց իշխանությունը, սպանեց Արտաշես թագավորին և զահ թարձրացրեց Արտավազդի Եղբայր Տիգրան Գ-ին, որ այն ժամանակ Հռոմում էր գտնվում: Այսպես Հայաստանը բոլորովին հռոմեական իշխանության տակն ընկնելով, դարձավ անվանական մի թագավորություն. և այս հաջողությունը մեծ շուրջով տոնեցին Հռոմում:

Այս վիճակը մի քանի տարի տևելուց հետո, հռոմեասեր կուսակցությունն ընկավ. հայոց ազգային կուսակցությունը միացավ պարքեների հետ և հռոմայեցիների դեմ ապստամբելով դորս քշեց նրանց: Այն ժամանակ հռոմայեցիք գրգռեցին Կովկասյան լեռների ժողովուրդներին, որոնք խմբով արշավեցին Հայաստան. նրանց դեմ մղված պատերազմների մեջ մահացավ Տիգրան Դ-ը, որ վերջին շառավիդն էր Արտաշիսյան հարստության (1 մ. թ.): Այդ օրվանից սկսած Հայաստանի զահը դարձավ խաղալիք հռոմայեցիների ձեռքում: Պարքեների հետ համաձայնության գալով, հռոմայեցիք միացրին Հայաստանի և Ատրպատականի թագավորությունները և այդ երկու միացյալ երկրների վրա սկսեցին թագավոր նշանակել հռոմեական կրթություն ստացած զանազան օտարազգի անձնավորությունների: Հայերը չին սիրում նրանց, ուստի շարունակ գլուխ բարձրացնելով, իրար հետևից վոնեցին այդ զահականերին: Հռոմայեցիք վախենում էին, որ հայոց մեջ պարքեական կուսակցությունը զորանալով, նրանց ազդեցության է ենթարկվում Հայաստանը. ուստի հաշտության իրք վերջին միջոց, հայոց զահի վրա բարձրացրին Պոնտոսի թագավորի որդի Զենոնին, որ հռոմեական կայսերական ընտանիքի ազգականն էր, բայց մեծացել էր Հայաստանում: Այս ընտրությունը գոհացրեց թե՛ հռոմեական կուսակցությունը և թե՛ հայոց ազգային կուսակցությունը: Զենոնը մեծ հանդեսով թագավոր պատկեց Արտաշատում և ստացավ հայկական՝ Արտաշես Գ անունը (18 թ.):

Այնուհետև բավական ժամանակ խաղաղություն տիրեց Հայաստանում:

Այն, ինչից վախենում էին հռոմայեցիք, կատարվեց Արտաշեսի մահից անմիջապես հետո: Պարքեների Արտավան թագավորն ուզում էր իմնել պարքեական մի մեծ պետություն, որին պիտի ենթարկվեր նաև Հայաստանը: Իրեն կողմնակից էր հայոց պար-

թևասեր կուսակցությունը, որ հետզիետե զորանալով, հաղթեց հակառակորդ հոռմեասեր կուսակցության, և Արտաշեսին իրք հաջորդ գահի վրա բարձրացրեց Արտավանի որդի Արշակին (34 թ.): Սրանով Հայաստանն անցավ պարքեական գերիշխանության տակ: Հռոմայեցիք նորից ձեռնարկեցին քաղաքական խաղերի: Սրանք մի կողմից գրգռում էին վրացիներին, մյուս կողմից դավադրություններ էին լարում Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև: Եվ ահա վրացիք, միանալով կովկասյան լեռնական ժողովուրդների հետ, արշավեցին Հայաստան: Պարքեների բանակը, որ եկել էր կրվելու վրաց դեմ, հաղթվեց: Մյուս կողմից ներքին դավաճանություններն ավելի մեծ գործեր տեսան. հայոց Արշակ թագավորը, իր պալատականներից բունավորվելով, մեռավ, իսկ պարքեների թագավորը Արտավան, իր իշխաններից վոնդվելով, փախավ Սկյութիա: Հռոմեական բանակը մտավ Սիցագետք. պարքեներն ստիպվեցին ճանաչել Հռոմի բարեկամությունը և վրաց թագավորի եղբայր Սիհրդատին ընդունել իրքն հայոց թագավոր (37): Այս պայմանով Արտավանը վերադարձավ իր գահը: Բայց հռոմայեցիք չկարողացան վայելել իրենց աշխատության պտուղը. իրենց բուլությամբ քշեցին վրացի Սիհրդատին և Հայաստանը հանձնեցին Արտավանին, որ երկիրը պարսկական պետության մի պարզ նահանգի վերածեց և սկսեց մարզպանի ձեռքով կառավարել:

Այս վիճակը տևեց երեք տարի, մինչև Արտավանի մահը:

Արտավանի մահից հետո Պարսկաստանում սկսեցին գահակալական կոփառեր, որոնցից օգուտ քաղելով հռոմայեցիք մտան Հայաստան և վոնդված վրացի Սիհրդատին նորից գահ բարձրացրին: Պարքեներն իրենց ներքին մեծամեծ կոփառերով գրադած, չկարողացան ուշադրություն դարձնել իրենց դրացի երկրների վրա: Վերջապես կոփառերը դադարեցին և Վաղարշը թագավորեց պարքեական գահի վրա. և որպեսզի իր երկու եղայրներին էլ բավարարի, նրանցից առաջինին՝ Բակուրին տվեց Աստրավականի գահը, իսկ երկրորդին՝ Տրդատին, որ միանգամայն զրադաշտական կրոնի քուրմ էր, վերապահել էր Հայաստանի գահը:

Այդ միջոցին հայոց թագավորությունը վրաց ձեռքումն էր: Բայց վրացիք իրենց արարքներով զգվելի էին դարձել: Ատելությունն ավելի սաստկացավ, երբ վրաց թագավորն էլ սկսեց դավեր նյութել Հայաստանում, և Վրաստանի ու Հայաստանի վրացի թագա-

վորներն սկսեցին ջարդել միմյանց: Առիթից օգուտ քաղելով Վաղարշը Հայաստան ուղարկեց իր եղբորը՝ Տրդատին, որի բանակին միացան նաև հայերը, և վրացիներին Հայաստանից դուրս վռնդեցին (54): Սրա վրա դուրս եկան հռոմայեցիք իրենց իրավունքը պաշտպանելու համար, և սկսեց կատաղի մի կրիվ, որ տևեց 10 տարի (54-64 թթ.): Հռոմայեցիք ուղարկեցին Կորրուլոն զորավարին մեծ բանակով, որին միացան Հռոմի վասալ պետությունները, վրացիների, մոսխերի և Կոմմագենի թագավորները: Տրդատը մեծ ուժ չուներ դիմադրելու համար հռոմայեցիներին. ուստի նա մղում էր լեռնային ասպատակային կրիվ և շարունակ հետ էր քաշվում: Հռոմայեցիք առան Արտաշատը, որ հիմնահատակ կործանելուց հետո, իջան հարավ և գրավեցին մինչև Տիգրանակերտ: Արտաշատի կործանումը գրգռեց հայերին, որոնք ամեն կողմից կատաղաբար ոտքի կանգնելով, հարձակվեցին հռոմայեցիների վրա, բայց չկարողացան նրանց առաջն առնել: Հռոմայեցիք մինչև անգամ հարձակվեցին Աղիարեն: Սրա վրա բուն պարբեական բանակը մտավ Հայաստան և հայոց հետ միանալով չարաշար հաղթեց հռոմայեցիներին:

Այս հաղթությունից հետո Վաղարշն առաջարկեց հաշտության պատվավոր մի ձև, այն պայմանով, որ Տրդատը թագավորի հայոց, բայց իր թագը, Հռոմ գնալով, ստանա կայսեր ձեռքից: Այս ձևով թե՛ պարբեները իրենց նպատակին հասած պիտի լինեին և թե՛ հռոմայեցիք իրենց իրավասությունը կորցրած չպիտի լինեին: Երկու կողմերը համաձայնության գալով հաշտվեցին և Տրդատը մեծ փառավորությամբ ճանապարհ եկավ Հռոմ գնալու: Նրա շքախումբը բաղկացել էր 3000 հոգուց, որոնց վրա օրական 2 000 000 ֆրանկ ծախս էր գնում և այդ ամբողջ ծախսը հռոմեական պետության գանձարանի հաշվով էր: Վերջապես Տրդատը հասավ Հռոմ և չտեսնված շրեղությամբ թագավոր պակվեց (66 թ.):

Այսպես վերջացան Հայաստանի գահակալության կռիվները և Արևելքը խաղաղվեց:

Տրդատից սկսվում է հայ Արշակունիների հարստությունը. Հայաստանը դառնում է միաժամանակ վասալ հռոմեական և պարբեական պետություններին. Հայաստանում տիրում են պարբեական թաղաքակրթությունն ու կրոնը, որի ազդեցությամբ հայ ժողովուրդը ավելի պարբեներին է կողմնակից, քան հռոմայեցիներին:

53. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ. Ո-ՈՒՄԻՆԻԱ

Օգոստոսից հետո հռոմեական պետությունը հետզիետե ավելի միահեծան է դառնում. ժողովրդի իրավունքի վերջին մնացորդներն ել խվում են. կայսրերը դառնում են մեկական բռնակալ և իրենց կամքն ու քմահաճույքը օրենք է լինում: Գտնվում են նոյնիսկ կայսրեր, որոնք մարդասպանությունն ու հրդեհը իրենց համար հաճելի գրուանք են դարձնում. այսպես Ներոնը կրակի է տալիս ամբողջ Հռոմը և ապա Վերաշինում՝ գավառների ժողովրդին սուկալի կերպով կողոպտելով: Դաժան կայսրերի ոճիրներից զգված, բանակը շարունակ ապստամբում է և նրանց կյանքին մահով կամ աքսորով վերջ տալիս: Այսպես կայսրերական զահը խաղալիք է դառնում զինվորների ձեռքում, որոնք իրենց քմահաճույքի համեմատ կայսր են դնում իրենց հածելի դարձած այս կամ այն անարժան անձին, մի քանի ամիս հետո զահընկեց անելու և սպանելու համար: Մինչև անզամ եղավ մի ժամանակ, երբ կայսերական զահը աճուրդի դրվեց և ով շատ վճարեց՝ բարձրացավ զահ: Կայսրության ամբողջ տևողության ընթացքում հազիվ եղան մի քանի արժանավոր զահակալներ, որոնք հռոմեական պետության պատիվը բարձր պահեցին:

Պետական այսպիսի անկյալ վիճակում, հռոմեական տերությունը բնականաբար չպիտի կարողանար նորանոր աշխարհակալությունների ետևից լինել և պիտի բավականանար պաշտպանելով իր արդեն ընդարձակ սահմանները, որոնց ամեն կողմից սպանում էին շրջակա բարբարոս ժողովությունները:

Կայսրության շրջանում պատահած դեպքերի մեջ հիշատակության արժանի են Երուսաղեմի կործանումը և Դակիայի նվաճումը:

Հրեաստանը Տիգրանի ձեռքով նվաճվելուց հետո կարճ ժամանակ հայոց պետության հպատակության տակ մնալուց հետո, Պոմպեոսի ժամանակ ընկավ հռոմեական պետության իշխանության տակ: Սակայն նա պահում էր իր ներքին ինքնավարությունը: Երկրի զինվորական իշխանությունը Հերովդեսների հարստության ձեռքումն էր, իսկ Երուսաղեմը, իբրև սրբավայր կառավարվում էր քահանայապետների ձեռքով: Հռոմեական իշխանությունը ներկայացնում էր մի պրոկուրատոր, որ պաշտոն ուներ երկրի հարկերը հավաքելու: Ներոնի ժամանակ

այդ հարկերը չափազանց ծանրացան և կեղեքված հրեաները խիստ գրգռված էին հոռմեական իշխանության դեմ: Գրգռությունն ավելի սաստկացավ, երբ հոռմեական պրոկուրատորն սպանել տվեց հրեաների քահանայապետին: Սրա վրա բոլոր հրեաներն ապստամբեցին և սկսեցին ջարդել իրենց մեջ գտնված հոռմայեցիներին: Հոռմեական բանակը մտավ Հրեաստան և Գալիլիայի գավառն ավերելուց հետո, արշավեց Երուսաղեմի վրա, ուր ապաստանել էր 1 000000 հրեական ժողովուրդ: Հոռմեական բանակը, առաջնորդությամբ Վեսպասիանոսի և հետո Տիտոսի, հինգ ամիս ամբողջ պաշարեց քաղաքը, սոսկաի սով ընկավ. հրեաները ծայրահեղ հանդնությամբ դիմադրեցին. բայց վերջապես քաղաքը գրավվելով սարսափելի կոտորածն սկսեց: Այն ժամանակ ամեն մեկ տուն գրեթե մի քերդ դարձավ: Բուն տաճարում ապաստանող հրեաները հուսահատական քաջությամբ կողեցին: Բայց վերջապես տաճարն էլ գրավվեց և կրակի տրվեց: 1100 000 հրեա ջարդվեց, 100000 հոգի գերի տարվեց, իսկ մնացյալը զանգան կողմեր ցրվեց (70 թ.): Կես դար հետո, հրեաները նորից ապստամբեցին: Հոռմայեցիք այս անգամ էլ զսպեցին ապստամբությունը մեծ դաժանությամբ. 600 000 հրեա կոտորվեց և մնացյալներին արգելվեց Երուսաղեմի մեջ բնակությունը, հրեա ժողովուրդը ամբողջապես ցրվեց աշխարհի ամեն կողմը:

Երկրորդ նշանավոր դեպքն եղավ Դակիայի թագավորության կործանումը: Այս երկիրը բռնում էր արդի Ռումինիան, Քեսարարիան և Տրանսիլվանիան: Տրատյանոս կայսրը նվաճեց այն և վերածեց հոռմեական զավառի (106 թ.). և որպեսզի իր տիրապետությունը ապահովի այնտեղ, Իտալիայի զանազան մասերից հոռմայեցի գաղթականներ բերեց և բնակեցրեց Դանուի ձախ ափին: Սրանք հաստատվելով այնտեղ, երկիրը լատինացին և այսօր կազմում են ոումինական ժողովուրդը:

54. ՀՆԴԻԿ-ՍԿՅՈՒԹԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ. ՔԱՆԻԾԿԱ

Յուե-չի բուրքական բարբարոս ցեղը, որ Կենտրոնական Ասիայում կազմակերպվելով, հույն-բակտրիական թագավորությունը կործանել և գրավել էր նրա տեղը, կարծ ժամանակավա ընթացքում ձևացրեց մի զորավոր պետություն: Այս բուրքերը նախ ընդունեցին բուդդայական կրոնը: Տեր դառնալով հույն-բակ-

տրիական թագավորության և Հնդկաստանի մեկ մասին, ընդգրկեցին նաև հույն-իրանական քաղաքակրթությունը: Իրենց պետությունը, որ ծանօթ է հնդիկ-սկյութական անվանք, շոտով մեծացավ և ընդարձակվեց: Իրենց ամենանշանավոր թագավորն եղավ Քանիշկան (78 թ.), որ տիրում էր Փենջավին, Քաշմիրին, Գանդարային, Ջապո-լիխին, Ջաշկարին և Խորանին: Իր մայրաքաղաքն էր Փեշտվարը, որ քաղաքակրթության կենտրոն էր դարձել: Այստեղ էին նստում իին բժշկության նշանավոր ներկայացուցիչ Զարաքան և բուդյայական գրվածքների նշանավոր հեղինակ Ասվագոշան: Քանիշկան խառնվում էր նաև հնդիկ կրոնական գործերի մեջ. նա մասնակցեց բուդյայական համագումարին, որ այն ժամանակ կայացավ Հնդկաստանում:

Հնդիկ-սկյութացիների այս պետությունը տևեց մինչև 4-րդ դարի կեսը և հարավից առաջացող հնդիկների ու հյուսիսից առաջացող հնների առաջ կործանվեց:

55. ՉԻՆԱՑԻՔ ՀԱՍՆՈՒՄ ԵՆ ԿԱՍՊԻՅ ԾՈՎ.

Առևտրական այն հարաբերությունները, որ սկսել էին չինացիք հյուսիսից քարարների և հարավից հնդիկների, պարսիկների և մինչև իսկ եզիպտացիների հետ, սրբեցին նրանց ախտրժակը: Չինացիք ցանկացան շատ ավելի հեռուները հասցնել իրենց տիրապետությունը: Հո-թի կայսեր ժամանակ (88-106 թթ.) Փուն-չան գորավարը բանակի գլուխն անցած, արշավեց Ջաշկարի թագավորության վրա, որ Չինաստանի դաշնակցությունից դուրս էր եկել: Նրան նվաճելուց հետո, գնաց Քուչի երկրի վրա, որ երկար պատերազմներից հետո նոյնպես նվաճեց: Այսպես իրար հետևից Կենտրոնական Ասիայի 8 թագավորություն հարկատու դարձնելուց հետո, նրանցից զորք վերցնելով Յուե-չիի թագավորության վրա գնաց, հաղթեց և նրանց թագավորին սպանեց: Միևնույն ժամանակ հյուսիսային հոները կատարյալ պարտություն կրեցին և Փուն շառն Բուխարայի երկիրը նվաճելով, հասավ մինչև Կասպից ծով: Այդ ընդարձակ տարածության մեջ 50 թագավորություն նվաճեց և նրանց գահաժառանգ իշխաններին իրքև պատաճառ ուղարկեց չինացիների կայսեր:

Չինացիք ցանկացան նաև տիրել Կասպից ծովին և այնտեղից արշավել հռոմեական պետության վրա (102 թ.): Բայց

պարսիկները, որ հռոմայեցիների հետ մետաքսի վաճառականություն ունեին, վախենալով, որ այս շահավետ առևտուրը կանչնի չինացիների ձեռքը, շատ հուսահատական տեղեկություններ տվեցին Կասպից ծովի մասին: Իբր թե այդ ծովն անցնելու համար ուժեղ քամիով 2 ամիս է հարկավոր. իսկ վերադառնալու համար, եթե քամին հարմար լինի, 2 տարի է պետք: Այնպես որ, ասացին, նավորդները սովորաբար 3 տարվա պաշար են վերցնում իրենց հետ:

Այս սխալ տեղեկությունները ետ կատարին չինացիներին իրենց ծրագրից, որոնք Կասպից ծովի առաջ կանգ առան:

56. ՀԱՅ-ՀՈՌՍԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ՄԻՆՉԵՎ ՏՐԴԱՏ

Հայաստանն Արշակունյաց հարստության ձեռքն անցնելուց հետո, թեև հռոմեական պետության վասալ, բայց ավելին հակված լինելով դեպի պարթևները, նրանց հետ միացած կովում էր Հռոմի դեմ, իր ազգային ինքնությունը պահպանելու համար: Իսկ Հռոմը, չբավականանալով տեսնել նրան վասալ դրության մեջ, փորձեր արեց պարզ նահանգի վերածելու:

Տրայանոս կայսրը առաջին անգամ, որ երազում էր Ալեքսանդր Մակեդոնացի դառնալ, հռոմեական բանակով մտավ Հայաստան, քշեց տեղացի քաջավորին և երկիրը հռոմեական նահանգ դարձրեց (114 թ.): Ազատ մնաց միայն երկրի հյուսիսային մասը: Այնուհետև կայսրը, շարունակելով իր արշավանքը, գրավեց հյուսիսից Խաղողիքը, Վրաստանը, Աղվանքը, Սարմատացիների աշխարհը և Կիմերյան Բոսֆորը, իսկ հարավից՝ Ատրպատականը, Սիծակետքը, առավ նոյնիսկ Սելևկիան ու Տիգրոն մայրաքաղաքը և հասավ Պարսից ծոցը: Պարթևների քաջավորը, որ կարողացել էր փախչել, կազմակերպեց մի խոշոր ապստամբություն, որին միացան նաև Սիծակետքն ու Հայաստանը: Այս միջոցին Տրայանոսը մեռավ և նրա հաջորդ Աղրիանոսը, հաշտվելով պարթևների հետ, քաղաքական դրությունն ստացավ իր նախկին վիճակը:

Հայ-հռոմեական պատերազմը երկրորդ անգամ նորոգվեց պարթևների Վաղարշ Գ քաջավորի ժամանակ: Սա երազելով հիմնել պարթևական մի մեծ կայսրություն և պատճառ բռնելով այն,

որ Հռոմը Հայաստանի թագավոր է նշանակել ոչ Արշակունի մեկին (Սոյենոսին), արշավեց Հայաստան (161 թ.): Հայերն իսկույն միացան պարքեների հետ և հռոմեական բանակը բնաջինց արին: Այսպես սկսեց ահավոր մի պատերազմ, որ տևեց 60 տարի մանր ընդհարումներով:

Հռոմայեցիք մտան Հայաստան, գրավեցին Արտաշատը, որ հիմնահատակ կործանեցին և ամրող երկիրը նվաճելուց հետո, իշան հարավ, Միջազգետքի արևմտյան մասը հռոմեական տերության միացրին և Սելևկիան ու Տիգրոնը գրավեցին: Արտաշատի փոխարեն հռոմայեցիք կառուցեցին նրա մոտիկ Վաղարշապատը (Նորաքաղաք), ուր հռոմեական պահապան գորք դրին: Հայոց Սանատրուկ Արշակունի թագավորը քաշվեց Սծրին: Այս միջոցին Հռոմում ծագեցին զահակալական կոլիզենք. պետությունը զինվորականների ձեռքում խաղալիք դարձավ. քանի չափ զորավարներ պետության զանազան կողմերը կայսր հայտարարվեցին: Զինվորական անշխանության այս շրջանում, Սանատրուկը կարողացավ չեզորություն պահելով շարունակել իր իշխանությունը Սծրինում: Երբ խորվությունը վերջացավ և հիմնվեց կանոնավոր մի կառավարություն, հռոմայեցիք նորոգեցին պատերազմը: Սրանք գրավեցին Սծրինը, որ Արևելքի կոլիզենքի համար դարձել էր մի նշանավոր կենտրոն: Հայերը նորից միացան պարքեներին և պաշարեցին Սծրինը: Կայսրը ովեմալով սիրաշահել հայերին, հռոմեական զորքը դուրս բերեց Հայաստանից, Սծրինի փոխարեն Փոքր Հայքի զանազան մասերը միացրեց Հայաստանին և հայոց թագավոր Վաղարշը հրավիրվեց իր երկիրը: Վաղարշը նատեց Նորաքաղաքում, որ իր անունով կոչեց Վաղարշապատ: Այնուհետև կայսրը հարձակվեց պարքեների վրա, գրավեց Տիգրոնը և Միջազգետքը դարձրեց հռոմեական նահանգ:

Միջազգետքի գրավմամբ Հայաստանը այլևս կորցրեց իր ռազմական կարևոր նշանակությունը հռոմեական ու պարքեական պատերազմների մեջ, որոնք փոխարրվեցին Սծրինի շուրջը: Այլևս Հայաստանը կռվի ու վեճի առարկա չէր երկու պետությունների միջև: Ուստի հռոմայեցիք թողին, որ հայերը ունենան առանձին պետություն և զորք, որի պահպանության համար նույնիսկ իրենք պետական նպաստ հատկացրին:

Հռոմայեցիների անմիտ կայսրերից մեկը՝ Կալակալլան նորոգեց պարքեական պատերազմը (215 թ.): Նրա նպատակն էր նվաճել

ամբողջ Արևելքը՝ մինչև Հնդկաստան ու Չինաստան: Այս երազով նա մտավ Ասորիք և խարեւորյամբ իր մոտ կանչելով հայոց Վաղարշ թագավորին, բանտարկեց նրան և Հայաստանը հռոմեական նահանգ հայտարարեց: Վաղարշի որդին Տրդատը փախավ Հայաստան և հայոց բանակի գլուխն անցած՝ ջարդեց հռոմեական զորքը և միացավ պարքեներին: Հռոմայեցիք գրավեցին Աղնարենը: Պարքեների Արտավան թագավորը հայ-պարթևական նոր բանակով վրա հասավ և մի քանի անգամ ջախչախեց հռոմեական զորությունը: Սրա վրա հռոմայեցիք ստիպվեցին հաշտվել՝ վճարելով դաշնակիցներին 50 000 000 ֆրանկ տուգանք և ապստամբ Հայաստանի վրա թագավոր դնելով Տրդատին:

57. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԳԵՐԻՇԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՎՐԱ

Հայաստանի Հյուսիսային կողմը, Սև և Կասպից ծովերի միջև և Կուր գետից մինչև Կովկասյան լեռները, հնագույն ժամանակներից սկսած ապրում էին բազմաթիվ ազգեր ու ժողովուրդներ, որոնց թիվն այսօր էլ 40-ի է հասնում: Այս ժողովուրդների մեջ ամենամեծ և կարևոր տեղը գրավեցին վրացիք և աղվանները, որոնք հայոց անմիջական հարևաններն էին, առաջինները արևմտյան կողմը և Կողքիս (արդի Բարումի և Սենգրելիսա), երկրորդները արևելյան կողմը, դեսպի Կասպից ծով (արդի Դերբենդից մինչև Բարու): Թե՛ Վրաստանը և թե՛ Աղվանքը հայոց նման շարունակ ենթակա եղան արևմտյան մեծ ազգերի արշավանքին. այսպես մարերի, պարսիկների, մակեդոնացիների, սելլյանների և հռոմայեցիների արշավանքներն անպակաս եղան: Եղավ մի ժամանակ, երբ վրացիք, հռոմայեցիների օգնությամբ զորացած, Հայաստանի վրա թևարկություն ունեցան, բայց ընդհանրապես, ինչպես աղվանները, նոյնպես նաև վրացիք, հայոց թագավորների թևարկության տակ էին և պատերազմի ժամանակ պարտավոր էին նրանց օգնական զորք տալ:

Կովկասյան մյուս ժողովուրդները, շատ ավելի փոքր քան վրացիներն ու աղվանները, բայց բարբարոս և ավազակ, ապրում էին շարունակ ասպատակելով իրենց հարևան երկրները: Կովկասյան շղթայի հյուսիսային կողմում ապրում էին էլ ավելի բարբարոս ցեղեր, որոնք ընդհանրապես հայտնի են պատմության

մեջ սկյուրացի անվամբ: Սրանք պատկանում էին իրանյան ճյուղին և նրանց մնացորդները այսօրվա օսերը կամ օսերիներն են: Սկյուրացիներն ել շարունակ ասպատակում էին դեպի արևելք և արևմուտք, դեպի Իրան և Ռուսաստանի հարավային տափաստանները:

Կովկասյան լեռներում երկու գլխավոր կիրճեր կամ անցքեր կան, որոնք սկյուրացիների աշխարհը միացնում էին Կովկասի հետ. առաջինն էր Դարյալի կիրճը, Վրաստանի կողմից և երկրորդը՝ Ծորայ կապանը (Դերբենդ)՝ Աղվանից երկրի կողմից: Վրացիների և աղվանների գործն էր եղել ամուր կերպով պաշտպանել այս անցքերը, արգելք հանդիսանալու համար հյուսիսային բոլոր մեծ ու փոքր բարբարոս ազգերին՝ արշավելու ինչպես Վրաստան և Աղվանք, նույնպես և ավելի հարավ, Հայաստան, Միջագետք և Պարսկաստան:

Մի կողմից այս բարբարոսների արշավանքները, մյուս կողմից վրացական բազմաթիվ ցեղերի անջատական ձգտումները (քուշ, խստուր, փշավ, սպան, իմերել, ինգելոյ, մինգել և ալլն) բույլ չտվին վրաց՝ կազմելու կոոր միություն և պատմության մեջ կարևոր դեր խաղալու: Եթե հյուսիսից անանցանելի լեռները պատճեց էին քաշել իրենց առաջ, արևմուտքից բաց էր ծովը, որ ազատ ասպարեզ էր բաց անում նրանց մինչև Եվրոպա: Բայց վրացիք նավագնացության և վաճառականության էլ հակում չունեցան: Այսպիսով նրանք մնացին միշտ ամփոփված իրենց նող սահմանների մեջ, իրենց բարձրաբերձ լեռների և գեղեցիկ հովիտների ծոցը և ապրեցին իրենց ներքին կոփիներով:

Վրաց Ամգասպ Բ թագավորի ժամանակ (184 թ.), օսերը, կովկասյան մյուս լեռնականների հետ միացած, լեռնաշղթայի կիրճերը ճնշելով, հանկարծ հարձակվեցին Վրաստան: Ամեն կողմ ավարի տալով, նրանք հասան մինչև Մծխւեթա՝ Վրաստանի մայրաքաղաքը: Ամգասպը փախավ, բայց նորից հավաքելով իր ուժերը, հարձակվեց թշնամիների վրա, զարդեց և Վրաստանից դուրս փնտեց: Այս հաջողությունից սիրտ առած, նա արշավեց Հյուսիսային Կովկաս, և բոլոր ժողովուրդները՝ ալաններից մինչև արխագները, ընկճելով իր հշխանության տակ առավ:

Այս արշավանքից վերադառնալով, Ամգասպն իր զորավարներին վարձատրած լինելու համար, արտոնություն տվեց նրանց կառավարելու իրենց երկրները՝ բոլորովին ազատ և ինքնակամ

կերպով: Այս արտոնությամբ մեծամեծ չարիքների դրու բացվեց: Զինվորական դասակարգը դարձավ ժողովրդի հարստահարիչը. Սենքելիխայի իշխանը և մյուս բոլոր նահապետները միացան, քազավորի դեմ պատրաստեցին մի ընդհանուր ապստամբություն և դիմելով հայոց Վաղարշ քազավորին, խնդրեցին, որ վաճի Ամզասպին և իր որդուն՝ Ռևին քազավոր նշանակի Վրաստանի: Վաղարշը արշավեց Վրաստան, կարծ պատերազմից հետո Ամզասպը հաղթվեց և սպանվեց. Վաղարշն իր որդուն Վրաստանի վրա քազավոր դրեց:

Ուր վերջ տվեց զինվորական դասակարգի գերիշխան իրավունքներին. այսայսով հարստահարությունները վերջացան և ժողովուրդը նեղությունից ազատվեց: Ուր հույն և հռոմեական քաղաքակրթության հակում ուներ և սկսեց արևմտյան քաղաքակրթության սերմերը տարածել Վրաստանի վրա:

58. ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.

224 քավականին Արևելքում տեղի ունեցավ պետական մի խոշոր հեղաշրջում, որ պատմության, հատկապես հայ կյանքի ընթացքին բոլորովին նոր ուղղություն տվեց: Արտաշիր Սասանյանը, որ Պարսկաստանի հարավարևմտյան կողմը գտնված Ֆարսիստան նահանգի արքայիկն էր, ապստամբելով պարքեների Արտավան քազավորի դեմ, սպանեց նրան և ինքը նրա տեղն անցնելով, հիմնեց պարսից Սասանյան պետությունը: Քաղաքական այս հեղաշրջումը կարող էր առանց ազդեցության մնալ, եթե իր հետ չբերեր նաև քաղաքականության փոփոխություն: Պարքեներն առհասարակ կրոնի մեջ ազատամիտ և հելլենականության կողմնակից էին, իսկ Սասանյանները մոգական զրադաշտական կրոնի մոլեուանդ հետևորդ լինելով, թշնամի էին հելլենական քաղաքակրթության և ոխերիմ հակառակորդ հռոմեական տիրապետության:

Սասանյանները Պարսկաստանի տերը դառնալուց հետո, արշավեցին Միջագետքի վրա. բայց այստեղ արարներից պարտություն կրելով, հարձակվեցին Հայաստանի վրա: Այն ժամանակ հայոց քազավորն էր Խոսրովը, պարքեների Արտավան քազավորի եղբայրը: Հայաստան էին ապաստանել Արտավանի որդիները և Ատրպատականի քազավորը, որ պարքենական ծագում ուներ:

Սասանյանները չարաշար հաղթվեցին հայերից և Արտաշիրը փախավ Պարսկաստանի արևելյան նահանգները (128 թ.): Առիքից օգուտ քաղելով, շարժվեց հռոմեական բանակն էլ, որին միացան նաև հայերը և ատրպատականցիք: Հայերը քաջությամբ կովեցին. բայց իրենց քագավորը Խոսրով դավաճանության զոհ գնաց: Նույնապիսի վախճան ունեցան նաև հռոմայեցինների կայսրը և բանակը, դադարեցնելով իր արշավանքը, պարսիկների կամքին քողեց Միջագետքն ու Հայաստանը: Հռոմում այս ժամանակ նորից անիշխանությունն է սկսվում, կայսերական զահը նորից զինվորականների ձեռքում խաղալիք է դառնում. ավազակներ ու մարդասպաններ զահ են բարձրանում և ընկնում իրար հետևից. գերմանական բարբարոս ցեղերը խուժում են պետության զավառները: Այս խառնակությունները լսելով պարսիկները արշավում են Հայաստան (252), զարդում են հռոմեական զորքը և հայոց Տրդատ Գ քագավորին դուրս վոնդելով, նրա տեղ իրենց կողմից դնում են Արտավագդին: Վալերիանոս կայսրը արշավում է պարսիկների վրա, բայց չարաշար հաղթվելով, ինքն էլ գերի է ընկնում (259 թ.):

Այս անլուր պարտության վրա հռոմեական պետությունը կործանման անդունդը հասավ. ամեն մի նահանգի մեջ նորելուկ մի կայսր երևան եկավ և սկսեց ինքնազլուխ իշխել: Պատմության այս շրջանը կոչվում է 30 բռնակալների շրջան: Այս ժամանակ Հռոմի վասալ իշխաններից մեկը, Պալմիրայի արար Օղենար թագավորը, արշավեց պարսիկների վրա, նրանց զորությունը խորտակեց և Միջագետքն ու Հայաստանը իր հովանավորության տակ վերցրեց (261 թ.):

59. ԴԻՈԿԼԵՏԻԱՆՈՍԻ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏՐԴԱԾ.

Կործանվող Հռոմին նոր կենդանություն տվեց Ավելիանոս կայսրը, որին հաջողվեց ընկճել բարբարոսներին ու ապստամբներին: Վերջինների մեջ էր նաև Պալմիրայի Զենորիա թագուհին, որ ինքնազլուխ իշխում էր կայսրության արևելյան նահանգների մի մասի վրա: Կայսրը հաղթեց և Զենորիան գերի տարվեց Խտալիա: Սրանով նորից Հայաստանը ենթարկվեց Հռոմին:

Հռոմեական պետությունն ամրապնդելու համար կայսրը մի նոր

հնարք ևս գործադրեց. զերմանացի բարբարոս ցեղերը գաղթեց-նելով պետության սահմանների վրա, պարտավորեցրեց նրանց վանել որիշ բարբարոսների արշավանքը: Այս միջոցառումը թեև ապագայի համար շատ վնասակար էր լինելու, բայց կարևոր էր բովեն փրկելու համար:

Կայսրության փրկության համար ավելի հարմար մի միջոց մտածեց Դիոկլետիանոս կայսրը: Տեսնելով որ հռոմեական ընդարձակ պետությունը կառավարելու համար մեկ անձը բավական չէր, պետությունը բաժանեց չորս մասի և ընտրելով բանակի ամենանշանավոր զորավարներից երեք հոգու, յուրաքանչյուրին տվեց մեկ բաժին, իրեն պահելով Արևելքի կառավարությունը և ամբողջ պետության զերիշխանությունը: Այսպես իհմնվեց քառապետությունը և հռոմեական պետությունն ունեցավ չորս ինքնավար կայսր: Հռոմը և իրեն հետ նաև ծերակույտը, դադարեցին վարչության կենտրոն լինելուց և նրա տեղ ձևացան չորս ուրիշ մայրաքաղաքներ: Այս ձևով կարելի եղավ երկիրը խաղաղեցնել, բարբարոսների արշավանքը կասեցնել և ապստամբությունները դադարեցնել: Դիոկլետիանոսը արշավեց նաև պարսիկների վրա, սուկալի կերպով ջարդեց նրանց և ստիպեց կնքել հաշտության մի նոր դաշնագիր: Այս դաշնադրությամբ Հայաստանն ու Վրաստանը մտան Հռոմի զերիշխանության տակ և հայոց վրա թագավոր նատեց Տրդատ Դ-ը, որ հռոմեական կրթություն ստացած իշխան էր (296 թ.):

Այս դաշնադրությունն անխախտ մնաց ամբողջ 40 տարի:

60. ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ.

ԱԲԳԱՐ, ՏՐԴԱՏ ԵՎ ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍ.

Օգոստոս կայսեր ժամանակ, Հրեաստանի մի աննշան գյուղում ծնվեց Հիսուսը: 30 տարեկան էր նա, երբ սկսեց քարոզել իր նոր վարդապետությունը, որի հետևորդները սկզբից շատ քիչ, հետզհետեւ բազմացան: Այս վարդապետությունը տարբերվում էր մովսիսական կրոնից նրանով, որ դուրս էր բողնում բոլոր նյութական ծեսերն ու ավելորդապաշտությունները, և ամբողջ կրոնը իհմնում էր սիրո և բարոյականի վրա: Բոլոր մարդիկ հավասար են և բոլորն ել լինելով մի Հայր Աստուծո զավակները, եղբայր են իրար հետ: Զկա ազգերի և մարդկանց դասերի միջև

Խստրություն: Նյութական հարստությունները ոչ ոքի սեփականությունն են կազմում, այլ իրքև ամենքի Հոր տուրքը, պատկանում են ամենքին: Հոգին առավել է, քան մարմինը. հետևաբար մենք են մոռանալով մարմնի պահանջները, պետք է հետևենք հոգու պահանջներին: Աստուծո քաջավորությունը կօքա այն ժամանակ, այսինքն փոխանակ պատերազմների, կոհիվների, ազգային կամ անհատական վեճերի, չոր նյութականի համար վարփած պայքարի, կտիրի խաղաղություն, սեր և ընդիանուր եղթայրություն: Ժամանակակիցները շիասկացան այս մեծ քարոզի խոսքերը և հրեաները իրքև հակառակորդ մովսիսական կրոնի, սպանեցին նրան խաչելով, իր քարոզության երրորդ տարում և հալածանք հանեցին նրա հետևորդների դեմ: Հիսուսի աշակերտները փախչելով զանազան կողմեր, շարունակեցին իրենց վարդապետի ուսմունքը քարոզել և նորանոր հետևորդներ ճարել: Այս քարոզիչների մեջ ամենից ավելի եռանդուն դեր ունեցավ Պողոս Տարտոնացի առաքյալը, որ Փոքր Ասիա, Հունաստան և Հռոմ գնաց և ամեն տեղ աշակերտներ հասցրեց: Բայց, ինչպես Բուդդայի, նույնպես և Հիսուսի վարդապետությունը չմնաց իր առաջին մաքրության մեջ. Հիսուսի զաղափարները օրեցօր փոխվեցին. մարդիկ դեռ չին հասել այն քարձրության, որ կարողանային ըմբռնել այն, ինչ որ Հիսուսն էր ասում: Նույնիսկ Հիսուսի աշակերտները ամբողջապես չին հասկանում Հիսուսի վարդապետությունը. և Պողոս առաքյալը, իրքև հունական դաստիարակության զավակ, իր ըմբռնողությունը տվեց նրան և այնպես էլ սկսեց տարածել: Ավելի հետո մարդիկ, նյութապաշտ զաղափարներով մեծացած և կռապաշտական դաստիարակությամբ սնված, ավելացրին նրա վրա նորանոր ծեսեր, ծոմեր, կրոնական դասակարգ, սրբեր ու նշխարներ, աստվածային երրորդություն և Աստվածանոր զաղափարը:

Առաջին երկիրը, որ մուտք գործեց քրիստոնեությունը, Աստիքն էր. այստեղից Միջերկրականի ափերով մտավ Փոքր Ասիա, հետո անցավ Հունաստան և տարածվեց Եվրոպայի մի քանի կողմերը: Առաջավոր Ասիայում երկու քրիստոնեական կենտրոն ձևացավ. առաջինը Եղեսիան էր, Օսրոյենի քաջավորության մայրաքաղաքը, որը առաջին դարի վերջերից սկսած քաջավորում էր Հայ Արշակունիների երկրորդական մեկ ճյուղը, որով և մեծ շփոս էր

առաջացել հայ և ասորի ժողովուրդների միջև: Երկրորդ քրիստոնեական կենտրոնն էր Կեսարիան՝ Կապաղովկիայի մայրաքաղաքը: Այս երկու կենտրոնները քրիստոնեության համար տվին բազմաթիվ քարոզիչներ: Երուսաղեմի առումը և հրեական ժողովրդի ցրումը եղավ երկրորդ պատճառ քրիստոնեությունը տարածելու աշխարհի բոլոր կողմերը:

Բայց որ էլ զնացին քրիստոնյաները, ենթարկվեցին սուլալի հալածանքների, իբրև մարդիկ, որ չին ընդունում կուրքերի պաշտամունքը և չին երկրպագում կայսրներին՝ իբր աստվածների: Այս հալածանքների նախանշանը տվեց Ներոն կայսրը, որին հետևեցին իր հաջորդներից շատերը. Խմբերով հավաքում էին քրստոնյաներին, ամեն տեսակ տանջանքներով ստիպում էին ուրանալ իրենց կրոնը, հակառակ դեպքում զիսատում էին նրանց, այրում, խաչում, առյուծների առաջ զցում, կաշեհան անում և այն: Ընդհամենը 10 հալածանք տեղի ունեցավ, որոնցից վերջինը՝ Դիոկլետիանոսի հալածանքը, եղավ ամենասուկալին ու ամենաերկարատևը՝ ամբողջ 8 տարի:

Սակայն այս բոլոր խստությունները չկարողացան ջնջել նոր կրոնը. ընդհակառակը հալածանքներից մեծ տարածում գտավ. կոապաշտները նույնիսկ սկսեցին կասկածել իրենց կրոնի ճշմարտության վրա: Հռոմեական օտարազգի կայսրները ներմուծեցին արևելյան կրոններին հատուկ աստվածություններ և ծեսեր, ինչպես եգիպտական Իսիդը, պարսկական Միհրը և աստրական Բահադրը: Եղան նույնիսկ կայսրեր, որոնք բույլատու գտնվեցին դեպի քրիստոնեությունը, մինչև որ այս նոր կրոնը եկավ հայութափելու և պետական կրոն դառնալու:

Առաջին քրիստոնյա թագավորը եղավ Եղեսիայի Արքար Թ թագավորը, որ ընդունեց քրիստոնեությունը 3-րդ դարի սկիզբը (207 թ.): Քարոզիչները Եղեսիայի շրջանից Մծբինի վրայով անցան Հայաստան և նրա հարավային կողմերը տարածեցին քրիստոնեությունը: Գ դարի սկիզբը իբրև քրիստոնեության քարոզիչ Հայաստանում հիշվում է Եղեսացի մեծ քանատեղծ և պատմաբան Բարդածանը, որ մեծ հաջողություն չի ունեցել: Նույն դարի կեսին Հայաստանում կար արդեն հայ եղիսկոպոսական թեմ: Հայ և ասորի քարոզիչներ մտան նաև Պարսկաստան, որ տարածելով քրիստոնեությունը, հիմնեցին Սելևկիայի և Տիգրոնի Եկեղեցական համայնքը:

Քրիստոնեությունը հաղբանակեց և պետական կրոն դարձավ Հայաստանում Դ դարի սկզբին: Գրիգոր ամունով եռանդուն միքարողիչ, որ պարբեական ազնվական ցեղից սերված և Կապադովկիայում հունական դաստիարակությամբ էր մեծացել, եկավ Հայաստան, մտավ Տրդատի պալատը և կարողացավ քաջափրին և նրա հետ ամբողջ արքունիքը քրիստոնյա դարձնել: Մրանից հետո Տրդատը և Գրիգորը, բանակի գլուխն անցած, զենքի գորությամբ տապալեցին կրապաշտությունը, մեհյանները կործանեցին և քրիստոնեությունը տարածեցին ամբողջ Հայաստանում: Նոր կրոնի հաջողության և քարգավաճման համար ինքը բաց արեց դպրոցներ, ուր հոյն և ասորի քարոզիչներ հունական և ասորական դաստիարակությամբ կրթում էին բազմաթիվ հայ պատանիների՝ նոր կրոնի քարոզության համար:

Քրիստոնեության վերջնական հաղբանակը տեղի ունեցավ հոռմեական կայսրության մեջ, Կոստանդիանոսի օրով:

Դիմկետիանու կայսրը և իր ընկերը իրաժարվելով քառապետությունից, ընտրվեց մի նոր քառապետություն, որին հետևելով Հռոմը, նույնապես ընտրեց երկու կայսր: Այսպիսով ձևացավ 6 անկախ կայսր: Շուտով կրիվ սկսվեց սրանց միջև և տևեց 17 տարի. յուրաքանչյուր կայսր ուզում էր նվաճել մյուսներին և ամբողջ պետության միահեծան տեր դառնալ:

Կայսրերի մեջ ամենաբախտավորը գտնվեց Գալլիայի կայսր Կոստանդիանոսը, որ իր ընկերներին հաղբահարելու համար մտածեց տարրեր մի քաղաքականություն: Տեսնելով իր և թշնամի բանակների մեջ քրիստոնյա գրնչորների քազմությունը, նրանց իր կողմը շահելու համար դարձավ քրիստոնեության կողմնակից և հրամայեց որ բանակն ու զինվորները ունենան խաչանիշ դրոշակներ: Քրիստոնյա զինվորները սրանից նոր ոզի առան և քաջությամբ կովեցին: Կոստանդիանոսը հետզհետե նվաճելով և սպանելով մյուս կայսրերին, տեր դարձավ Հռոմի և ամբողջ Արևմտաքաղաքականությունը կայսր, որի հետ դաշնակցելով Կոստանդիանոսը, իրապարակեցին Սիլանի հրովարտակը, որով քրիստոնեությունն ազատ հայտարարվեց, եկեղեցիները բացվեցին և քրիստոնյաների դեմ կատարված ամեն բռնություն վերացվեց (313 թ.):

61. ՍԱՆԻՆ ԵՎ ՍԱՆԻՔԵԱԿԱՆ ԿՐՈՆԸ

Երբ քրիստոնեական վարդապետությունն սկսեց տարածվել Արևելքում, բնականաբար իր մեծագույն բախումը պիտի կատարեր զրադաշտական կրոնի հետ, որ Պարսկաստանում տարածված և պետական պաշտպանությամբ զորացած կրոնն էր: Քրիստոնեական պատմության առաջին շրջանը լի է այն սուլալի ջարդերով ու նահատակություններով, որոնց զրադաշտականները ենթարկեցին իրենց հայրենակից քրիստոնյաներին:

Գտնվեցին անշուշտ խոհուն անձեր, որոնք մտածեցին երկու կրոնների մեջ գտնել հաշտության եզր: Այս կարգի մարդկանց մեջ ամենամեծը եղավ Մանին, որ հիմնեց մի նոր կրոն՝ մանիքեական անվամբ: Շապուհ Ա թագավորի օրով և նույնիսկ արքայական հրամանով նա դուրս եկավ քարոզելու այս նոր կրոնը Պարսկաստանում (242 թ.): Նա լնդունում էր բոլոր նախսին կրոնական մեծ քարոզիչներին՝ Մովսեսին, Զրադաշտին, Բուդդային և Հիսուսին. բայց նրանց վարդապետությունը համարում էր անկատար և ինքը եկել էր լրացնելու այդ բոլորը: Քրիստոնեական կրոնն ու զրադաշտականը հաշտեցնելու համար իրար հետ, նա քարոզում էր, թե պարսկական Որմիզդը քրիստոնյաների Հայր Աստվածն է, իսկ Ահրիմանը՝ սատանան: Մանին իր կրոնը տարածելու համար անձամբ մաս եկավ ամրող Պարսկաստանը, Թուրքեստանը, Հնդկաստանն ու Չինաստանը, հասցրեց քազմաքիվ աշակերտներ, ասորերենի վրայից հորինվեցին մի քանի տեսակ այրութեներ և սկսեցին տեղական լեզուներով մանիքեական ճոխ զրականություն, որի մի մասը հասել է մեզ: Վերջապես մանիքեականությունը թե՛ Արևելքում և թե՛ Արևմուտքում այնպես տարածվեց, որ մինչև անգամ քրիստոնեության հավասար մրցակից դարձավ և քրիստոնյաներից շատերին էլ իր ծոցը քաշեց: Քրիստոնեություն և զրադաշտականություն հավասարապես զինվեցին նրա դեմ և վերջապես պարսիկների թագավորը շարժումից վախենալով, մորթազերծ անելով սպանել տվեց Մանիին, իր քարոզչությունից վերադառնալիս (274 թ.): Բայց նրա մահով այդ կրոնը չկերջացավ և դեռ մի քանի դար շարունակեց իր գոյությունը Արևելքում:

62. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՏՐԴԱՏԻ ԴԱԾՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՒՄ ՀԵՏ

Լիկինիոսի հետ մի քանի տարի հաշտ ապրելուց հետո, Կոստանդիանոսը պատերազմ բաց արեց նրա դիմ, նվաճեց և այսպիսով ամբողջ հռոմեական կայսրության տեր եղավ: Բայց Կոստանդիանոսը Հռոմ չդարձավ, այլ ընտրեց իրեն համար բոլորովին նոր մի կենտրոն: Արևելքի և Արևմուտքի միջև, իին Բյուզանդիոնի ավերակների վրա, Բյուֆորի ափին հիմնեց մի նոր քաղաք, որ կոչեց Կոստանդնուպոլիս և իր մայրաքաղաքը դարձրեց:

Այս ընտրությունը հարմար էր շատ տեսակետներով. նախ, որ Հռոմն իրեւ հանրապետական ու ժողովրդական գաղափարների կենտրոն, անհարմար էր Կոստանդիանոսի միապետական գաղափարներին և կարող էր ներքին կողմների տեղիք տալ: Երկրորդ՝ Հռոմը լինելով մեխանների և աստվածների քաղաքը, անհարմար էր նույնակես քրիստոնեության պաշտպան կայսեր քաղաքականության: Երրորդ՝ Հռոմը կտրված լինելով կայսրության զանազան մասերից, մինչդեռ նոր քաղաքը գտնվելով Արևելքի և Արևմուտքի մեջտեղը, հրաշալի մի վայրում, ավելի մոտիկ Ասիային, Իլլյուրիային և Թրակիային, ավելի մոտից պիտի կարողանար հսկել այդ նահանգների վրա, մանավանդ որ կայսրության կարևոր ռազմական ուժերը նրանցից էին հանվում: Վերջապես, Կոստանդնուպոլիսը այնպիսի ապահով դիրք ուներ, որ կարող էր զերծ մնալ քարբարոսների սպառնացող արշավաճրներից, ինչ որ իրոք էլ տեղի ունեցավ: Մինչդեռ Հռոմը շուտով լինակավ քարբարոսների լծի տակ, Կոստանդնուպոլիսը դեռ հազար տարի դիմացավ մինչև տաճիկների արշավաճրը:

329 թվականին հիմնվեց Պոլիսը և դարձավ նշանավոր համաշխարհային քաղաք, կենտրոն քրիստոնեության: Հռոմն այնուհետև ընկավ և հռոմեական կայսրության տեղ քարձրացավ հունական կամ արևելյան կայսրությունը, հույն լեզվով և հունական քրիստոնեական քաղաքակրթությամբ: Արևելքի բոլոր քրիստոնյա ազգերը, հատկապես Պարսկաստանի քրիստոնյա հպատակները իրենց աչքը դարձրին Պոլիս ու հոգով հարեցին հույներին, նույնիսկ պատերազմի ժամանակ բռնում էին նրանց կողմը. այսպիսով

կրոնական հարակցությունը վերածվեց քաղաքականի և պարսկիների թագավորները իրենց դրությունը պաշտպանելու համար թշնամի դրւու եկան քրիստոնեության և տարիներ շարունակ սուկալի հալածանք հանեցին իրենց հպատակ քրիստոնյաների դեմ:

Պոլսի մոտիկությունը առանձին նշանակություն ունեցավ նաև մեզ համար: Մի կողմից Պարսկաստանի օահր բարձրացող նոր հարստության՝ Սասանյան տոհմի ցեղական թշնամությունը հայ Արշակունյաց տոհմի հետ և մյուս կողմից գրադաշտական կրոնի ակնհայտ թշնամությունը կրոնի հետ՝ պատճառ դարձան, որ այլևս հայերը կտրեն իրենց հարաբերությունը Արևելքի հետ, որին կապվել էին Հայաստանում հաստատված օրից, և միանային Արևմուտքին, հանձին հունական քաղաքակրթության և Կոստանդնուպոլսի կայսրության: Շուտով Տրդատ թագավորը գնաց Պոլիս և Կոստանդիանոս կայսեր հետ կնքեց մի դաշինք, որ նվիրագործում էր հայոց նոր քաղաքականությունը:

63. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայոց նոր կրոնի հետ ստեղծված նոր քաղաքականությունը հառաջ թերեց Հայաստանում երեք նոր կուսակցություն: Առաջին կուսակցությունը կազմում էր կրոնական դասակարգը, կարողիկոսի գլխավորությամբ, որ ժառանգաբար մնացել էր Լուսավորչի ցեղին և Տրդատի ու նրա հաջորդների ժամանակ ձեռք թերած մեծամեծ կալվածներով հարստացել էր ու զորացել: Այս կուսակցությունն ամբողջապես հակվել էր հույների կողմը: Նրա մրցակիցն էր Աղրիանոսի ցեղը, որ առաջին աստրի քարոզիչների դպրոցն էր ներկայացնում և ինքն էլ երենմն վայելելով թագավորների համակրանքը, հասել էր մինչև կարողիկոսական բարձրագույն աստիճանին: Երրորդն էր իին հայկական հեթանոսական կրոնին կողմնակից իշխանական դասակարգը, որ կարող ենք կոչել ազգային կուսակցություն և որ տարվել էր հակաքրիստոնեական և հակակրեական զաղափարներով, թշնամի էր թեև, առաջին և թե՛ երկրորդ կուսակցության:

Կրոնական կուսակցությունն աշխատեց իր հովանու տակ առնել նաև Վրաստանն ու Աղվանքը, որոնց կարողիկոսները շատ անգամ հայերից էին ընտրվում և հաստատվում: Այսպիսով այս

կուսակցությունը ավելի գորացած ու մեծացած, կարողացավ շատ անգամ իրավունքներ բանեցնել քաղավորի և իշխանական դասակարգի վրա:

Զրադաշտական կրոնին կուսակից Սասանյաններն իրենց դիրքը գորացնելու համար ստիպված էին նախ կովել Պարսկաստանում ճարակող քրիստոնեության և երկրորդ՝ հայ քրիստոնեության դեմ, որպեսզի սրանով կարենային հեռացնել հայերին հունական քաղաքականությունից և Հայաստանն իրենց ազդեցության տակ առնել:

Շահերու մոտիկությունը առաջ բերեց մի տեսակ գործակցություն հայ ազգային կուսակցության և սասանյանների միջև: Առաջինը հաջողությամբ դիմադրելու համար հայ, վրացի և աղվան կրոնական կուսակցության և հույն քաղաքականության, ստիպված էր դիմել պարսիկներին և պարսիկներն էլ իրենց ծրագրի հաջողության համար պիտի հիմնվեին այս կուսակցության վրա և նրա միջոցով կոչիվ մղեին Հայաստանում:

Դիոկեսիանոսի դաշնադրությունը շատ ստորացուցիչ էր Սասանյանների համար: Շապուհ Բ գոռող քաղավորն ուզում էր փոխել դեպքերի ընթացքը, բայց դաշինքի պայմանաժամը դեռ չէր լրացել: Ուստի անհամբեր սպասելով հանդերձ պայմանաժամի լրանալուն, սկսեց իր պատրաստությունները տեսնել: Իր գրգոնմամբ հայոց պարսկասեր կուսակցությունը կարողացավ թունավորելով սպանել Տրդատ թագավորին և հետո Արքատակես կարողիկոսին: 336 թվականին լրացավ դաշնագրի պայմանը և Շապուհ մտավ Միջագետք: Հայաստանում ապստամբեցին Փայտակարանը, Աղձնիքը և Ծոփքը, Հյուսիսային լեռնական վայրերի ցեղերը միահանու արշավեցին Հայաստան, որոնց հետևեցին հետո պարսիկները: Հունասեր կուսակցությունը լարեց իր ուժերը. Վաչե Մամիկոնյան սպարապետը և Վրբանես կարողիկոսը պետության հոգին դարձան: Առանց հոյների օգնության, նրանք կարողացան հաջողությամբ վանել բոլոր արշավանքները և ապստամբությունները դադարեցնել: Բայց այս կրիվների մեջ Վաչեն զոհ գնաց. մեռավ նաև Վրբանեսը: Այն ժամանակ պարսկասեր կուսակցությունն իրեն ազատ զզաց: Իր կողմը հակվեց նաև Տիրան թագավորը, որ անձնական թշնամություն ուներ Հուսիկ կարողիկոսի հետ: Կարողիկոսը, ինչպես նաև իր հաջորդը, սպանվեցին թագավորի ձեռքով և կարողիկոսական արողը Լուսավորչի ցեղից

Խլվելով՝ անցավ Աղքիանոսի ցեղին: Սրա վրա Մամիկոնյանները գժտվեցին թագավորի հետ և հունական կուսակցությունը ձեռնբափ եղավ:

Ասպարեզը բացվել էր պարսիկների համար, որոնք ազատ մտան Հայաստան և գերի բռնեցին Տիրան թագավորին: Հայերը դիմեցին հույներին և հայ-հունական միացյալ բանակն արշավելով Հայաստան՝ պարսիկներին վտարեց երկրից: Սրամք արևելյան վայրենի ցեղերի հետ պատերազմի բռնված լինելով, չկարողացան ավելի մեծ արշավանքների ձեռնարկել, հաշտվեցին հույների հետ և հայոց վրա թագավոր դրին Արշակին:

64. ԱՐԾԱԿ ԵՎ ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԵՍ. ԿՈՒՎ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Սեծն Կոստանդիանոսի մահից հետո հռոմեական պետությունը նրա երեք որդիների միջև զահակալական կրիվների ասպարեզ դարձավ: Այդ կրիվները տևեցին ավելի քան 20 տարի: Բարբարոսներն անցան Հռենոսն ու Դանուբը և կայսրության գավառները ասպատակեցին: Այդ միջոցին Պարսկաստանի վիճակն էլ հանգիստ չէր: Թարարական վայրենի ցեղեր խուժում էին արևելյան սահմաններից ներս և Սասանյան թագավորներն զրադվել էին այս ասպատակությունները վանելով: Այսպես ուրեմն թե՛ հույները և թե՛ պարսիկները ներքին ու արտաքին կրիվներով զրադված, ժամանակ չունեին միմյանց հետ չափվելու և Միջազգեստը կրիվները ժամանակավորապես դադարեցին:

Օգտվելով իր երկու հարեւան երկրների խառնակ վիճակից և զինադադարից, Արշակը մտածեց բարեկարգել Հայաստանը: Նախ պաշտոնի կանչեց Մամիկոնյաններին, որոնք պետության հետ գժտված, քաղաքական գործերի մասնակցությունից հրաժարվել էին: Վասակ Մամիկոնյան նախարարը ստանալով հայ բանակի հրամանատարությունը, կարողացավ երկարյա կարգապահությամբ իշխանության հնազանդության մեջ պահել բոլոր նախարարական տոհմերը: Զաղաքացիական վարչությունը հանձնվեց Գնունիների ցեղին և սրամք կարողացան երկրի տնտեսական դրությունը բարեկարգելով, հարստացնել պետական գանձարանը: Մամիկոնյանների հետ առաջ անցան նաև Լուսավորչի տոհմը և կաթողիկոսական իշխանությունը Աղքիա-

նոսի ցեղից խլվելով, նորից իրենց վերադարձավ: Ներսեսը՝ Լուսավորչի տոհմից նշանավոր ժառանգորդ և եռանդուն գործիչ, կաթողիկոս ընտրվեց: Սա գումարեց հայոց առաջին Եկեղեցական ժողովը, ուր միջոցներ որոշվեցին Եկեղեցական իշխանությունը զորացնելու և կազմակերպելու համար: Հիմնվեցին վաճքեր ու կուսանոցներ, որոնց շուրջը հավաքվեց խոշոր երկսեռ միաբանություն և կազմվեց կրոնականների ստվար բանակը: Այս վաճքերն ստացան մեծաքանակ հողեր, որով հոգևորական դասակարգի հարատությունը շատ մեծացավ:

Հոգևորական դասակարգը ձեռք վերցրեց նաև կրթական գործը. վաճքերուն բացվեցին դպրոցներ, որոնցում, հոնական կրթություն ստացած հայ կրոնավորներ կրթում էին մատադ սերունդը իրենց գաղափարներով: Մրանից բացի հիմնվեցին բարեգործական հաստատություններ, արդի եվրոպական մտքով, անկելանոցներ, աղքատանցներ, ծերանցներ, որբանոցներ և հիվանդանոցներ: Մուրալու արիեստը վերացավ և խեղճերն ու հիվանդները սկսեցին խնամվել նրանցում: Արևելքում դեռ նման բաներ չէին տեսնվել: Մրանք քրիստոնեության բերած բարիքներն էին, որ քառորդ դար առաջ մուտք էին գործել հռոմեական աշխարհում և որոնց օրինակը Ներսես հոյներից ստացավ: Վերջապես կրոնական դասակարգը մշակեց նաև մի շարք Եկեղեցական օրենքներ հավատացյալների կենցաղային հարաբերությունների մասին, որով մի տեսակ օրենսդրական իշխանությունն էլ ձեռք բերեց: Այս բոլորը այնպիսի մեծ ազդեցություն ունեցավ ժողովրդի վրա, որ նրա ամբողջ համակրանքը դեպի իրեն գրավեց:

Կղերական դասակարգի գորացումը բնականաբար բնավ հաճելի չպիտի լիներ ազգային կուսակցության և սրանք միջոցներ էին մտածում նրա առաջը առնելու համար. բայց ժամանակը հաջող չէր. Ներսեսը դյուրությամբ ընկճվող մարդկանցից չէր, մանավանի որ իրեն հետ ուներ նաև Արշակի գործակցությունը:

Կղերական դասակարգի գորացումն անշուշտ Արշակի համար էլ հաճելի չպիտի լիներ, բայց նա առժամապես ստիպվել էր չհակառակվել Ներսեսին և թույլ տալ Եկեղեցական դասակարգի գորացումը՝ ի վեճա ազգային կուսակցության, բոլորովին հեռավոր նապատակով: Արշակի նպատակն էր ջնջել Հայաստանից նախարարական կազմակերպությունը և ամբողջ ժողովրդին ազատելով նրանց հպատակությունից, հավաքել ուղղակի իր

իշխանության տակ, ուրիշ խոսքով ճորտերի ազատությամբ ստեղծել միահեծան ինքնիշխան կառավարություն: Այս բանը լինելու էր սկիզբը Հայաստանի մեծության և փառքի: Այս պատճառով ահա Արշակի համար օգտակար էր, որ կրոնական և ազգային կուսակցությունը անհաջող մնային միմյանց հետ, որով ընդդիմադիր ուժերը բաժանված պիտի մնային:

Էր նպատակի գործադրության առաջին փորձն արեց Արշակը կառուցելով Արշակավան քաղաքը, որ իրավունք տվեց գաղթելու և ձրի հողեր ստանալու բոլոր այն գյուղացիներին, որոնք նախարարական կալվածների մեջ հողային և հարկային դժվարությունների էին հանդիպել: Բայց նախարարները շուտով տեսան վտանգը, իսկույն դաշնակցեցին միմյանց հետ և իրենց միացնելով նաև հոգլուրական դասակարգը, միահանուու ուժերով դեմ ելան Արշակին: Սրանք պաշարեցին և ավերեցին Արշակավանը: Արշակ անցավ Վրաստան և վրաց գորքի գլուխն անցած՝ եկավ կրվելու ապստամբ նախարարության դեմ: Ներսեսը տեսավ, թե ինչպիսի վտանգի պիտի ենթարկվի երկիրը այս ազգամիջյան պատերազմների պատճառով, ուստի հաշտարար դիրք բռնեց և կարողացավ երկու կողմերը համաձայնության բերել: Այսպիսով Արշակի խոշոր և գեղեցիկ ծրագիրը ջուրն ընկավ:

65. ՀՈՒԼԻԱՆՈՍԻ ԱՐԾԱՎԱՆՔԸ ՀՈՎԻԱՆՈՍԻ ԴԱՇՆԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐՈՒԺԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԸ

355 թվականին պարսիկները նորոգեցին պատերազմը հույների հետ: Չապուիր պահանջում էր ամբողջ Միջագետքն ու Հայաստանը: Հաշտվելով արևելյան բարբարոս ցեղերի հետ և նրանցից օգնական գորք ստանալով, Չապուիր մտավ Միջագետք: Նա ուզում էր իր կողմը գրավել նաև Արշակին և սրա համար առանձին աշխատանք բափեց հայոց պարսկասեր կուսակցությունը: Վերջապես Արշակը համաձայնվեց գնալ Պարսկաստան, ուր երդումով ընդունեց Չապուիր դաշնակցությունը. բայց կասկածելով պարսիկների անկեղծության վրա, փախավ Հայաստան և չեզոքություն պահեց:

Չապուիր մեծ հաջողություն ունեցավ Միջագետքում. առավ Ամիդը, թեև մեծ զոհերով, և հիմնահատակ կործանեց: Այս

Աշանավոր քաղաքի ավերը լսելով կայսրը արշավեց Արևելք և աշխատեց նախ իր կողմը գրավել հայերին ու վրացիներին: Արշակը զնաց կայսեր մոտ և խոստացավ մնալ նրա դաշնակիցը: Այս դաշնադրությունը սրբազործեցին խնամությամբ: Արշակն ամուսնացավ մի կայսերական իշխանութու հետ: Պարսիկները ետք քաշեցին և կայսրը իր գործը կիսկատար բռնեց ու դիմեց Արևոտք, ուր նշանավոր մի հակառակորդ՝ Հովհանոսը, խլում էր կայսերական զահը:

Հովհանոսը պատմության մեջ հայտնի է **Ուրացող** տիտղոսով: Հարելով միքրայական դավանանքին, որ Պարսկաստանից սկսելով սպառնալի կերպով տարածվում էր արևոտքում, նա քրիստոնեության հակառակ կանգնեց ու թեև նյութական հալածանք չհանեց քրիստոնյաների դեմ, բայց խլեց նրանց ձեռքից դպրոցական գործը և պետական պաշտոնները. նորից բաց արեց մեհյանները և կրապաշտությունը պետական կրոն դարձրեց:

363 թվականին Հովհանոսը արշավեց Միջագետք: Նա այնքան գոռող էր, որ երբ տեղական իշխանները եկան իրենց օգնությունն առաջարկելու, մերժեց ասելով, թե «Հռոմեական պետությունը բավական գորեղ է իր սեփական ուժերով վարելու պատերազմը»: Հովհանոսն ընդունեց միայն Արշակի աջակցությունը, որին հրաման ուղարկեց արշավելու Մարաստանի վրա, ինքը հասավ մինչև Տիգրոն և մոտ էր մայրաքաղաքը գրավելուն: Բայց այստեղ հոռմայեցիների բանակը չարաշար պարտվեց, և նույնիսկ կայսրը մահ գտավ: Արշակը հաջողությամբ առաջ էր տանում կրիվը Մարաստանի կողմները: Բայց նորընտիր կայսր Հովհանոսը, թույլ ու վախկուտ մեկը, չկարենալով շարունակել պատերազմը, ամորալի դաշնք կնքեց պարսից հետ, որով Հայաստանի բոլոր հարավային նահանգները՝ Աղճնիքը, Մոկքը, Ծավիտքը, Կորդուքը, ինչպես նաև Միջագետքի մեկ մասը Մծբին մայրաքաղաքով անցավ պարսիկներին: Կայսրը ձեռք պիտի քաշեր Հայաստանից և չպիտի օգներ հայերին, եթե պարսիկները պատերազմ սկսեին նրանց դեմ:

Այս ամորալի դաշնադրությունը, որով Հռոմի հավատարիմ դաշնակից Հայաստանը այսպես լրված էր մնում, կոչվում է Հովհանոսի դաշնադրություն (363 թ.):

Շապուհը մեկ անգամից շարշավեց Հայաստան, այլ գործ որեց իր դիվանագիտական խաղերը: Հայաստանի հյուսիսային նահանգները՝ Գուգարքը, Ուտին, Արցախը և Փայտակարանը

ապստամբեցին Արշակի դեմ և անցան պարսիկների կողմը, Ծոփքը մտավ հույսների իշխանության տակ, վերջապես հայտնի կերպով ապստամբեց պարսկասեր կուսակցությունը իր երկու պարագլուխների՝ Մերուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի առաջնորդությամբ: Սրանք գնալով Պարսկաստան, դաշինք կապեցին Շապուիի հետ. իրենց ծրագիրն էր քրիստոնեությունը զննելով Հայաստանից, տարածել գրադաշտական կրոնը և քաջավորական իշխանությունը խլելով Արշակունյաց տոհմից, հանձնել Մերուժան Արծրունուն: Սրանով Սասանյաններն էլ հասած պիտի լինեին իրենց նպատակին, այն է ստեղծել գրադաշտական մի Հայաստան, բուն հայկական (ոչ Արշակունյի) քաջավորությամբ:

Մերուժանը և Վահանը, գրադաշտական դարձած, հայ և պարսիկ զորքով մտան Հայաստան՝ իրենց ծրագիրը գենքով գործադրելու: Քրիստոնեական կուսակցության պարագլուխը՝ Վասակ Մամիկոնյանը դուրս եկավ պաշտպանելու օրինական իշխանությունը: Քազմաքիլ ճակատամարտների մեջ նա գրեթե միշտ անպարտելի մնաց. բայց երբ ապստամբությունը տարածվեց ամեն կողմ և այլևս դիմադրել անկարելի էր, հավատալով Շապուիի երդումին, Արշակն ու Վասակը գնացին Պարսկաստան, ուր և գտան իրենց մահը:

66. ԶԻՐԱՎԻ ԹԱԿԱՏԱՍԱՐՏԸ

Արշակի և Վասակի կորստից հետո Արշակի տեղ իր որդի Պապը և Վասակի տեղ իր որդի Մուշեղ Մամիկոնյանը կուսակցության գլուխն անցան: Սրանք դիմեցին Հունաստան և կայսեր օգնությունը խնդրեցին: Միևնույն ժամանակ հայոց Փառանձեմ քագուիին, փակված Արտագերս բերդում, դիմադրում էր պարսիկների հարձակումներին: Պարսիկները շատ երկար պաշարեցին այս անառիկ բերդը, բայց չկարողացան գրավել: Դավադրական խաղով հայերը վերջապես դուրս եկան բերդից և ցիրուցան արին պարսկական բանակը: Նոյն ժամանակ հոռնայեցիների կայսրն էր Վալենտիանոսը, որ Արևելյան կայսրությունը հանձնել էր Վաղեսին: Բարբարոսներն անցել էին Դանուբն ու Հռենոսը և արշավում էին կայսրության գավառների վրա. մաքրիտանացիք ապստամբել էին Աֆրիկայում: Վաղես կայսրը ցանկանում էր դուրս

գալ հայոց օգնության, բայց Հովհանոսի դաշնադրությամբ իր թևերը կապվել էին: Երբ Վալենտիանոսի խիզախս արշավանքները ետ քշեցին բարբարոսներին ամեն կողմից և Աֆրիկայի ապստամբությունը սանձեցին, մյուս կողմից երբ Արտագերսի հաղթական արձակումը լսվեց, Վաղեսն էլ որոշեց դուրս գալ: Պապը և Մուշեղը հովանական զորքով մտան Հայաստան:

Շապուհը կատաղեց, երբ լսեց Պապի արշավանքը և անձամբ առաջնորդելով բանակը, մտավ Հայաստան: Գրավեց և կործանեց Արտագերսը, հետո արշավեց Արևելյան Հայաստանի բոլոր քաղաքների վրա: Իրար հետևից առավ ու կործանեց Արտաշատ, Վաղարշապատ, Երվանդաշատ, Զարեհավան, Զարիշատ, Վաճ և Նախիջևան քաղաքները և մեծարիվ ժողովուրդ, հատկապես հրեաների, Փառանձեմ քաղուհու հետ գերի վարեց Պարսկաստան: Այստեղ անթիվ մարդիկ փղերին ոտնատակ զնալով կոտորվեցին, իսկ Փառանձեմ քաղուհուն հրապարակային լուսանքի ենթարկելով սպանեց:

Շապուհի ավերիչ գործը շարունակեցին Սերուժան Արծրունին և Վահան Մամիկոնյանը, որոնք սրով սկսեցին տարածել մողական* կրոնը Հայաստանում: Սրանք իրենց խժդժությունների մեջ այնքան առաջ գնացին, որ վերջապես Վահանի հարազատ որդի Սամվելը չփմանալով, սպանեց նրան ու փախսավ Հունաստան:

Պապը և Մուշեղը մտան Հայաստան. իսկույն իրենց միացավ Ներսես կաթողիկոսը և իրեն հետ ամբողջ հոգևորական կուսակցությունը: Ակսեցին հարձակվել պարսկական բանակների վրա և իրար հետևից հետ խլել հայկական բերդերը: Հույները մտան Վրաստան և այնտեղ նոր քագավոր նշանակելով, երկիրն առան իրենց հովանավորության տակ:

Շապուհը մեծ բանակ կազմակերպեց և արշավեց Հայաստան՝ հայ-հովանական բանակի դեմ կովելու: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Զիրավի դաշտում, Նպատ լեռան ստորոտում: Շապուհը շարաչար հաղթվեց և ստիպվեց հաշտություն խնդրել, Հայաստանը թողնելով հույների գերիշխանության տակ (371 թ.):

* մողական - զրադաշտական (խմբ.):

67. ՊԱՊԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանի վերակազմության առաջին պայմանն էր ձեռք բերել երկրի ամբողջությունը: Սրա համար Պապը և Մուշեղը կարգի բերին նախ հայկական քանակը: Քիչ ժամանակից արդեն կազմակերպվել էր 90000 զորք, որի գլուխն անցած Մուշեղը, արշավեց այն զավառների վրա, որոնք Հովհանոսի դաշնադրությամբ կամ Մերուժանի ապստամբության ժամանակ պարսիկների ձեռքն էին անցել: Իրար հետևից նվաճվեցին Ատրպատականի հայկական մասը, Նորշիրականը, Կորդիքը, Տմորիքը, Մարաց երկիրը, Արցախը, Ուտիքը, Փայտակարանը, Գուգարքը, Աղճիքը, Ծոփքը, Անգեղտունը և Անձիտը:

Հայաստանի ամբողջությունը ձեռք բերելուց հետո, Պապը մտածեց սանձել Եկեղեցական իշխանությունը, որ նախկին քաջավորների շնորհներով և հատկապես Ներսես Սեծի ջանքերով այնքան էր մեծացել ու հարստացել, որ քաղաքական իշխանության մրցակից էր հանդիսանում և տերության մեջ տերություն էր դարձել: Պապը այս նպատակով խլեց վանքապատ- կան շատ հողեր, վանականների թիվը սահմանափակեց, կույսերի միաբանությունները ցրեց և առհասարակ ձրիակերությունը վերացրեց: Այս գործի մեջ իր անհաղթելի հակառակորդն էր Ներսեսը, որի գոյությունը Պապ աշխատեց մեջտեղից վերացնել: Երբ Ներսեսը մեռավ, Պապը կարողիկոսական արողը հանձնեց Աղքիանոսի տոհմին, որ Լուսավորչի ժառանգների նման գերիշխանական ձգուուններ չուներ և միշտ ավելի համակերպվող էր եղել քաղաքական իշխանության:

Այստեղ Պապը կատարեց հայ ազգի և Եկեղեցու պատմության մեջ դարագլուխ կազմող մի գործ. ստեղծեց հայ Եկեղեցու անկախությունը:

Լուսավորչից սկսյալ հայոց կաթողիկոսները իրենց օծումը Կեսարիայի հոլյու մետրապոլիտից էին գնում ստանալու. և այս հայ Եկեղեցին դնում էր մի տեսակ հպատակության մեջ: Պապը վերացրեց այս հնավանդ սովորությունը և կարգադրեց, որ այնուհետև հայ կաթողիկոսները Հայաստանում և հայ Եպիսկոպոսներից ստանան իրենց օծումը: Այսպիսով հայ Եկեղեցին

ազատվեց հույների անվանական թևարկությունից էլ և դարձավ բոլորովին անկախ, ինչպես շարունակում է մնալ մինչև այսօր:

Պապի այս գործերը կասկած զարթեցրին հույների մեջ, որոնք մտածեցին, թե Պապը որոշել է վերջապես նաև հույների հովանակորությունը քորափել և հայ երկիրը բոլորովին անկախ հայտարարել: Կայսրը խորամանկությամբ կանչեց նրան Տարսոն, իրը թե կարևոր խորհրդակցության համար և հրամայեց կալանավորել: Պապը դիմադրեց հույների գործին և փախավ: Կայսրը նրա դեմ բանակ ուղարկեց, բայց Պապը ջարդեց նրանց և անցավ Հայաստան: Այստեղ հույների գորավարը խնջույք կազմեց և նենգությամբ վերջ տվեց նրա կյանքին (374 թ.):

Այսպես ընդհատվեց այս վարչագետ քաջավորի արդյունավետ գործունեությունը:

68. ՀՆԴԻԿՆԵՐԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՒՓԹԱՆԵՐԻ ՀԱՐՍԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հնդիկ-սկյութական պետության կազմությամբ, Հնդկաստանի հյուսիսային մասը նվաճվել և մնացյալ մասերի մեջ մանր-մունր իշխանություններ էին ձևացել: 4-րդ և 5-րդ դարերի հնդկական ազգային կյանքը նոր կենդանություն է ստանում և Յուե-չի թուրքական տիրապետության դեմ հաղթական պատերազմներ է մղում: Հիմնվում է հնդկական մի նոր հարստություն, որ կրում է Կուփրաս անունը: Իր առաջին քաջավորներից Զանտրակուփրան 319-ին նոր թվական է սկսում և Հնդկաստանի համար նոր ու մեծ վերածնություն է ստեղծվում (350 թ.):

Կուփրաների հնդկական հարստությունը իր մեծության գագաթնակետին է հասնում Սամուրրակուփրա քաջավորի ժամանակ, որ ոչ միայն ամրող Հյուսիսային Հնդկաստանին տեր է լինում, այլև Գանգեսի հովտի և Արևելյան, Արևմտյան ու Հարավային Հնդկաստանի զանազան քաջավորություններն իրեն հարկատու է դարձնում (Դեկան, Ասսան, Օրիսա և այլն): Սրանով Աստրայի քաջավորության սահմանները վերականգնում է: Իր որդի Զանտրակուփրա Բ-ի ժամանակ (4-րդ դարի վերջում) երկիրն ավելի է մեծանում, այնպես որ Կուփրաների պետությունը Գանգեսից մինչև Արարական ծովն է հասնում:

Կուփրաների հարստությունը երկարատև խաղաղություն է քերում երկրին և նրա կրոնական կյանքին ու քաղաքակրթության առաջացմանը զարկ է տալիս: Բուդդայականությունը բազմաթիվ աղանդների վերածվելով քայլայվել ու իր ազդեցությունը կորցրել էր: Մրա փոխարեն նորից փայլ է տալիս բրահմանականությունը, և հնդկական ժողովրդական կրոնը վերականգնվում է: Իրենք Կուփրաները հարում են Վիշնուի կրոնին, որը մեծարում են ու քաջալերում: Նորոգվում է սանսկրիտ գրականությունը, գեղարվեստը, գիտությունները, արհեստներն ու վաճառականությունը ծաղկում են:

Կուփրաների հարստությունը մինչև 500 թվականը տիրում է և հնների արշավանքով կործանվում:

69. ԲԱՐԲԱՐՈՍՆԵՐԻ ԱՐԾԱՎԱՆՔԸ

Հռոմեական պետության ամբողջ հյուսիսային կողմը, Ատլանտյան օվկիանոսից սկսած մինչև Ուրալ լեռները, անհիշատակ ժամանակներից իր վեր ապրում էին հնդեվրոպական երեք մեծ ցեղեր՝ կելտերը, գերմանները և պլավները: Մրանք դեռ բարբարոս վիճակի մեջ էին: Պատմության մեջ առաջին անգամ երևան եկան կելտերը, որոնք մեր թվարկությունից վեց դար առաջ, Ալպյան լեռներն անցնելով, հաստատվեցին հռոմեական պետության հարավային գավառները: 390 թվականին սրանք համարձակվեցին մինչև անգամ Ապենինյան շղթան անցնել և Հռոմը գրավել: Հռոմայեցիք մեծ դժվարությամբ հետ քշեցին նրանց, որից հետո կամաց-կամաց նրանց երկրներն էլ նվաճեցին:

Կելտերից հետո ասպարեզ եկան գերման ցեղերը: Բալթիկ ծովի հեղեղման պատճառով, մեր թվարկությունից առաջ 116-ին, վայրենի և մարդակեր կիմբրները և տևտոնները քողին գերմանական հողերը և արշավեցին Ելբայի ու Դանուրի հովիտները, հետո Զվիցերիա, Իտալիա և Իսպանիա: Մեր թվարկությունից կես դար առաջ ասպարեզ եկան սվեները, որոնց առջևից շարժվեցին հելվետացիք, բելգիացիք, որոնց նվաճեց կամ քշեց Կեսարը: Այս բոլոր ցեղերը հաստատվեցին Հռենոսից ու Դանուրից այն կողմ եղած երկրներում՝ Գերմանիայում, Զվիցերիայում, Ավստրիայում, Հարավային Ռուսիայում, Շվեյցարիայում:

Գերմաններից հետո երևան եկան սլավները, որոնք մեր

թվարկությունից մի քանի տարի առաջ, գրավելով Բալթիկ ծովի հարավարևելյան կողմերը, քշեցին գերմանական ցեղերին և տարածվեցին մինչև Ելբա գետը, Ռուսիայի ներքին մասերը և մի մասն էլ անցնելով Դանուրը, մտավ Բալկանյան թերակղզին:

Հռոմեական քաղաքակրթության ազդեցության տակ, կելտական ու գերմանական ցեղերը շուտով քաղաքակրթության համն առան: 341 թվականին Ուլֆիլաս անվամբ գործացի եպիսկոպոսը «Աստվածաշունչը» գորերնի թարգմանեց և քրիստոնեական կրոնը տարածեց գորերի մեջ, որոնք այն ժամանակները բնակվում էին Դոն, Դնեստր և Դնեպր գետերի հովիտները՝ մինչև Դանուր և բաժանվել էին երկու մեծ ցեղերի՝ օստրոգոր (արևելյան գորեր) և վիսիգոր (արևմտյան գորեր):

Սլավները դեռ երկար ժամանակ վայրենի մնացին:

Այս երեք հնդեվրոպական ցեղերից դուրս կային նաև ուրիշ վայրենի ցեղեր, որոնք բնակվում էին Ուրալ լեռներից այն կողմ՝ Միջին Ասիայի ընդարձակ տարածության մեջ: Սրանք ուգր-ֆիննական և ուրալ-ալբայական ժողովուրդներն էին, որոնք լավագույն հողեր գտնելու նպատակով սկսեցին արշավել դեպի արևելք և արևմուտք: Արևելյան արշավանքներն ուղղված էին Չինաստանի դեմ և չինացիք շարունակ կռվի մեջ էին նրանց դեմ: Այս բարբարոս վաշկատուներից ազատվելու համար էր, որ չինացիք կառուցեցին չինական պարիսպը: Այնուհետև Միջին Ասիայում տեղի ունեցած մի մեծ հեղեղ նորից ստիպեց վաշկատուներին շարժվել դեպի արևելք և արևմուտք. չինացիք հետ մղեցին այս արշավանքները և հասան մինչև Յարքանդ (122 մ. ք. ա.): Ավելի հաջող եղավ վաշկատուների արշավանքը դեպի Եվրոպա. բազմաթիվ փորձներից հետո նրանք վերջապես Ուրալ լեռներն անցան և Ռուսիայի դաշտերով դեպի արևմուտք առաջացան, իրենց առջևից քշելով կամ իրենց հետ խառնելով գերման և սլավ ժողովուրդները:

375 թվականին տեղի ունեցավ հոմերի առաջին արշավանքը. ուրալ-ալբայական գազանաբարո այս ժողովուրդը անցնելով Ուրալյան լեռները և Վոլգա գետը և նվաճելով ալաններին, հասավ գորերի բազավորության սահմանը: Օստրոգորները ամբողջապես նվաճվեցին, իսկ վիսիգորները Դանուրն անցնելով մտան Արևելյան կայսրության գավառները և բնակություն հաստատելու համար տեղ խնդրեցին, Վաղես կայսրը ընդունեց նրանց և 1 000 000

Վիսիգորք բնակեցրեց Դանուիի հարավային երկրներում, որպեսզի նրանց միջոցով պաշտպանի իր սահմանները արշավող մյուս բարբարոս ցեղերից:

Այնուամենայնիվ վիսիգորքների այս բազմությունը վտանգավոր էր կայսրության համար, ուստի Վաղեսն ուզեց սովոր ոչնչացնել նրանց:

Վիսիգորքներն ապստամբեցին կայսրության դեմ և արշավեցին Թրակիա: Վաղես կայսրը անձամբ գնաց նրանց վրա, բայց իր բանակները ջարդուփշուր եղան և ինքն էլ զոհ գնաց (378 թ.): Վիսիգորքներն առաջացան մինչև Աղրիանուպոլիս, բայց չկարողացան արշավել Պոլսի վրա: Թեոդոս զորավարը հաղթեց նրանց և ինքը կայսր դարձավ:

70. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺՄՆՈՒՄԸ

Գորական արշավանքների պատճառով հույներն ստիպված էին իրենց ամբողջ ուշադրությունը դարձնել մայրաքաղաքի վրա, որ կործանման անդրւնդին էր հասել: Այս պատճառով ո՛չ միայն մոռացան նրանք Հայաստանը, այլև իրենց բանակները դուրս հանելով երկրից, տարան արևմուտք կրվելու: Առիրից օգուտ քաղելով, Մանվել Մամիկոնյան նախարարը քշեց հույների նշանակած Վարազդատ թագավորին էլ և հայոց վրա անվանական թագավոր դնելով Պապի երկու անշափահաս որդիներին, իրապես երկրի կառավարությունն իր ձեռքն առավ: Եվ որպեսզի կարող լիներ դիմադրել հույներին, եթե նրանց կողմից որևէ հարձակում տեղի ունենար, դիմեց պարսկների պետության և ստացավ նրանցից զինվորական նշանակալի ուժ:

Մանվելն այսպես երկրի դրությունն ապահովելուց հետո, երբ արդեն բավական զորավոր զգաց իրեն, հանկարծ զինվորական հետափոխություն բարձրացնելով, ջարդեց ոչ միայն պարսկների զինվորական ուժը, որ երկրի պաշտպանության համար էր խնդրել, այլև նրանց ուղարկած նորանոր բանակները, որոնց առաջնորդ Սերուժանին էլ սպանեց:

Այսպիսով մի կողմից խեղելով հայոց պարսկասեր կուսակցությունը և մյուս կողմից պարսկական ոտնձգությունները, երկիրը բոլորովին անկախ հայտարարեց:

Այս ժամանակները Պարսկաստանում կրոնական և քաղա-

քական իշխանության միջև կոիվ էր սկսվել: Թագավորներն ուզում էին իրենց իշխանության մեջ անկախ լինել, իսկ մոգերն ուզում էին աշխարհական իշխանության վրա գերիշխանություն ունենալ: Այս կոիվը տևեց 20 տարի պարսիկների մեջ և սրա հանար էր, որ նրանք չկարողացան ավելի մեծ ուշադրությամբ հետևել Հայաստանում իրենց շահերին:

Գորական արշավանքը վանելուց հետո, երբ Թեղոս Մեծն իր պետության արևմտյան նահանգները խաղաղացրեց, ուշադրություն դարձրեց նաև Արևելքի վրա: Պարսիկներն առաջարկեցին հույներին, կովախնճորը մեջտեղից վերացնելու համար, Հայաստանը քաժանել երկու տերությունների միջև: Թեղոս կայսրը համաձայնվեց: Հայաստանի արևելյան մասը, որ ամբողջ երկրի 4/5 մասն էր կազմում, անցավ պարսիկներին, Մծրին քաղաքի հետ. իսկ արևմտյան մասը, որ 1/5 մասն էր կազմում, Կարին քաղաքի հետ, անցավ հույներին: Երկու մասերն էլ իրենց վրա ունեցան հայ քագավոր (384):

Չիչ ժամանակ հետո հույներն իրենց քաֆնի հայոց թագավորությունն էլ ջնջելով, Արևմտյան Հայաստանը վերածեցին պարզ հունական մի նահանգի, որ կառավարում էին հույն իշխաններով: Այս քանը շատ վշտացրեց հայերին, որոնք տեսան իրենց երկրի ջևատումն ու կորուստը: Երկիրը փրկելու համար այս կորստից և նորից մի ամբողջության վերածելու համար, Արևմտյան Հայաստանի իշխաններն անցան Արևելյան Հայաստան, և խմբվելով խոսրով թագավորի շուրջը, նախ վերականգնեցին Լուսավորչի տոհմի կարողիկոսությունը, ընտրելով արժանավոր մի անձի՝ Սահակին, որ ազգի մեջ գոնե կրոնական միությունը պիտի պահպաներ: Հետո որոշեցին դիմել հույների կայսեր և ստանալով նաև Արևմտյան Հայաստանը, ամբողջը դնել հույների հովանավորության տակ: Պարսիկները չսեցին այս խնդրանքը, թագավորին ու կարողիկոսին գահազուրկ արին և հայոց վրա նոր թագավոր դրին Վուանշապուիին:

71. ՀՈՇՍԵԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ՎԵՐՋ ՀԻՆ ՊԱՏՍՈՒԹՅԱՆ

Թեղոս Մեծը հոռմեական պետությունը կառավարեց մինչև 395 թվականը, ըստ հնարավորին դեմ դնելով թարբարուսների

հարձակման, զսպելով ներքին ապստամբությունները և հողմնական պետությունը պահելով մեկ ամրողջության մեջ: Իր մահից հետո պետությունը բաժանվեց իր երկու որդիների միջև. Արկադիոսն ստացավ Արևելքը և Հոնորիոսն ստացավ Արևմուտքը:

Այս բաժանումը պատահական չէր, այլ համապատասխան իրականության:

Արևելքը դարձել էր հույն լեզվի և քաղաքակրթության աշխարհը, իսկ արևմուտքը՝ նորալատին ռոմանացած ազգերի աշխարհը:

Այս բաժանումը եղավ վերջնական:

Այս բաժանումով դադարում է հին ազգերի պատմության շրջանը և թևակոխում ենք միջին դարը:

Մեր ազգային պատմության մեջ կատարվում է նույնպես հայ կյանքի ամենամեծ երևույթը՝ հիմն է դրվում հայ գրականության և հայն էլ, նորալատին ազգերի հետ, սկսում է մտնել քաղաքակրթ ազգերի շարքը:

ՄԻ ԶԻՆ ԴԱՌ

72. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՉՏՈՅ. ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

Միջին դարը թեև Եվրոպայում բարբարոսների ահեղ արշավաճներով է սկսվում, բայց մեր մեջ գրականության Ոսկեդարն է որ սկսում է:

Մենք զիտենք, որ այն ժամանակ, երբ հայերը արշավեցին Հայաստան, երկրի նախարարները (խալիքները) ունեին զիր և գրականություն. բայց հայերը, իբրև կիսավայրենի ժողովուրդ, չկարողացան օգտվել նրանցից, փոխ առնելով խալյան գրությունը: Մինչև 5-րդ դարի սկիզբը հայերն ապրեցին առանց գրականության, իրենց ամենահզոր ժամանակն անգամ (Տիգրան Մեծ), հայոց լեզուն պետական լեզու շղարձավ, հունարենը կամ պարսկերենն էր, որ իբր դիվանական լեզու գործ էր ածվում: Քրիստոնեության ժամանակ ավելացավ նաև ասորերենը: Լուսավորչի և Ներսես Մեծի ժամանակ Հայաստանում բացվեցին բազմաթիվ կրոնական դպրոցներ, բայց այս բոլորի մեջ դասավանդությունը, ինչպես նաև եկեղեցիներում ժամերգությունը կատարվում էին հունարեն կամ ասորերեն լեզուներով, որոնցից ոչինչ չէր հասկանում հայ ժողովուրդը:

Այս վիճակը շատ դառն էր սակավաթիվ հայ ուսումնականների համար:

4-րդ դարի վերջերին Հայաստանը մատնվեց քաղաքական ծանր կացության. արևմտյան մասն արդեն խլել էին հույները և աշխատում էին հունացնել. Արևելյան Հայաստանի քաջավորությունն էլ պարսկերի ձեռքում անվանական բան էր դարձել, որ նույնպես շուտով պիտի տապալվեր: Եվ հայ ազգն ամբողջությամբ պիտի գտնվեր օտարների լծի տակ, ենթակա նրանց քաղաքական և ազգային ամեն տեսակի ճնշումներին: Հայությունն արդյո՞ք բավական բարոյական ուժ ուներ, որպեսզի կարենար դիմադրել զալիք հարվածներին և իր գոյությունը պահպաներ: Միակ ուժը քրիստոնեությունն էր, որ պարսկական մոգականության առաջ

խսիր կամ պատճեց պիտի հանդիսանար. բայց արդյո՞ք այս ուժն էլ պիտի կարողանար երկար դիմանալ և նորանոր փորձեր, ինչպես արեց Սերուժան Արծրունին, չպիտի գային հարվածելու և տապալելու այն էլ:

Այս մտածնունքներով տարվեց 5-րդ դարի սկիզբը հայության նշանավոր զավակը Մեսրոպ, տարոնացի կրոնավորը: Նա գտավ, որ հայ ազգը, լեզուն ու կրոնը փրկելու զիխավոր միջոցն է հայերեն գրականությունը, և որոշեց հնարել հայերեն տառերը: Իր այս միտքը նա հայտնեց ժամանակի քազավոր Վռամշապուհին և կաթողիկոս Սահակին, որոնք ուսումնասեր մարդիկ լինելով, մեծ համակրությամբ վերաբերվեցին նրա զաղափարին: Վռամշապուհը հայտնեց, որ Միջագետքի Դանիել ասորի եպիսկոպոսի մոտ կան հայերեն գրեր. Մեսրոպի առաջարկությամբ իսկույն այս գրերը բերվեցին և բանալով հայոց առաջին դպրոցը, Մեսրոպ փորձեր արեց այդ գրերով հայ գրականություն ստեղծելու: Բայց փորձերը ցույց տվին, որ նրանք հարմար չեն մեր լեզվին, որովհետև շատ պակաս տառեր կային: Մեսրոպ անձամբ գնաց Միջագետք, Եղեսիայի գրադարանում խուզարկություններ կատարեց և վերջապես համոզվելով, որ դրանք հայերեն տառեր չեն, մի կողմ դրեց և ինքը, օգտվելով հունարեն, պահլավերեն և ասորերեն այրութենածերից, հնարեց հայերեն այրութենը:

Սկսվեց այնպիսի եռանդուն մի գործունեություն, որի նմանը ուրիշ անգամ չտեսավ Հայաստանը: 35 տարի ամբողջ, այս անխոնջ վարդապետը պտտվեց Հայաստանի ամեն կողմերը և ամեն տեղ դպրոցներ բաց անելով, սովորեցրեց ու տարածեց հայ գիրը: Մյուս կողմից Սահակ կաթողիկոսը հայերենի էր բարգմանում Աստվածաշունչը և հույն ու ասորի եկեղեցական գրականության բոլոր նշանավոր գործերը ուշիմ աշակերտներն ուղարկվում էին Եղեսիա, Պոլիս և Արենք՝ ուսման մեջ կատարելագործվելու և հայ նորածիլ գրականությունը նոր երկերով ու բարգմանություններով ճոխացնելու: Կարծ ժամանակվա ընթացքում հայ գրականությունը այնպես մեծացավ ու տարածվեց, որ այս շրջանը կոչվեց հայ գրականության Ոսկեդարը:

Մեսրոպ անցավ նաև Վրաստան և Աղվանք ու նրանց համար էլ հնարելով առանձին այրութեն, իիմք դրեց այդ երկու հարևան ազգերի գրականության:

73. ՎԻՍԻԳՈԹՆԵՐԻ ԱՐՉԱՎԱՆՔԸ. ԱԼԱՐԻԿ.

Արկադիոսը և Հոնորիոսը, տեսնելով որ իրենց ուժերով անկարող պիտի լինեն բարբարոսների ահարկու արշավաճքներին դեմ դնելու, մտածեցին բարբարոսների դեմ նույնիսկ բարբարոսներ գործածել. Արկադիոսը օգնական առավ զալիացի Ռուֆինոսին, իսկ Հոնորիոսը՝ Ստիլիկոն անվաճք մի վանդալի: Այս երկուոր կազմակերպեցին բարբարոսներից վարձված մի բանակ և իրենք էլ այս բանակների գլուխն անցան:

Բարբարոսների մեջ նշանավոր եղավ Վիսիգոթների առաջնորդ Ալարիկը, որ իր ամբոխի գլուխն անցած երկու արշավաճք գործեց՝ նախ դեպի Մթակիա և Հունաստան (396) և հետո դեպի Իտալիա (403): Ստիլիկոն վանդալը դուրս եկավ նրանց դեմ և երկու անգամ էլ կարողացավ քշել նրանց Իլլիրիա, ուր նրանք հույնների կայսրից իրավունք ստացան բնակվելու:

406 թվականին սվեները Բալթիկի եզերքներից հարավ արշավելով և իրենց հետ առնելով նաև գերմանական զանազան ցեղեր, ալաններին, ֆրանկներին, վանդալներին, բուրգոններին, բավիկներին Իտալիա, բայց այստեղից դուրս քշվելով, խուժեցին Գալիա և Իսպանիա: Շուտով նորից եկավ Ալարիկը և այս անգամ գրավեց Հռոմը, ուր ամեն ինչ ավերեց ու կործանեց (410 թ.): Վիսիգոթները Իտալիայից անցան Գալիա և Իսպանիա, ուր ոչնչացնելով ալաններին, իսկ սվեներին ու վանդալներին քերակղու հեռավոր ծայրերը քշելով, հիմնեցին Իսպանիայի վիսիգոթական թագավորությունը, ուր շուտով ամբողջ Իսպանիային տեր դարձավ: Բուրգոնները քաշվեցին Գալիայի արևելյան կողմը և Հելվետիայի սահմանի վրա հիմնեցին մի փոքր թագավորություն. իսկ վանդալները մի ժամանակ Հարավային Իսպանիային տիրելուց հետո, անցան Աֆրիկա և քշելով հռոմայնեցիներին, հիմնեցին մի նոր թագավորություն, որի մայրաքաղաքն եղավ Կարբագենը (430 թ.):

74. ԱՐՉԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Վոամշապուիի թագավորության շրջանը Հայաստանի համար խաղաղ գործունեության մի շրջան եղավ: Պարսկաստանն այն

ժամանակ զբաղվել էր ներքին կրիվներով. թագավորական իշխանությունը դուրս էր եկել զրադաշտական հոգևորականության և ազնվականության դեմ, իր գերիշխանության իրավունքները պաշտպանելու համար: Այս պատճառով ահա նրանք ոչ միայն դադարեցրել էին արտաքին պատերազմները, այլև Պարսկաստանի քրիստոնեության դեմ ներքին հալածանքը վերջացրել էին. ցույց տալով կրոնական լայն համբերողություն: Երեսնամյա այդ խաղաղ շրջանին հայությունը կարողացավ ստեղծել իր գրական Ուսկեղարք և բարոյապես պատրաստվել գալիք աղետները դիմագրավելու:

Վռամշապուիի մահից անմիջապես հետո, պարսիկները երևան հանեցին իրենց բուն քաղաքականությունը, որ պարզապես հայոց թագավորության ջնջումն էր: Պարսիկների թագավորը իբրև հայոց գահակալ դրավ իր որդի Շապուիին, որպեսզի այսպիսով գահի ժառանգությունը անցնի Սասանյան ցեղին: Բայց հայերը չընդունեցին և շատ վատ վարվեցին հետոք: Երբ պարսից թագավորը մեռավ և Շապուիը շտապեց Պարսկաստան, իր հոր գահը ժառանգելու, հայերը ապստամբության դրոշը բարձրացրին պետության դեմ: Ներսես Ցիծրակացին հալածեց պարսիկների գորքը, հարկերը դադարեցրեց և երկրի իշխանությունը ձեռք առավ: Սրա վրա պարսիկների թագավորը, տեսնելով որ դեռ ժամանակը չէ ներգործական քայլեր առնելու, մեղմացավ և հայոց հաճությամբ թագավոր դրավ Հայաստանի գահի միակ ժառանգորդ Արտաշեսին, որ Վռամշապուիի որդին էր:

Արտաշեսը թույլ մարդ էր. նա չկարողացավ զսպել պարսկասեր կուսակցությունը, որ նորից բարձրացրեց իր գլուխը և այս անգամ ավելի վճռական կերպով: Նրանք դիմեցին Պարսկաստան և բողոքելով թե՛ Արտաշեսի և թե՛ Սահակ կարողիկոսի դեմ, պահանջեցին, որ զահազուրկ անի նրանց: Թագավորը սիրով կատարեց նրանց խնդիրքը և վերջ տվեց հայոց Արշակունի թագավորության և Լուսավորչի տոհմի կաթողիկոսության: Հայաստանը դարձավ պետության մեկ նահանգը և կառավարվում էր պարսիկների թագավորի կողմից նշանակված մարզպանով, որ շատ անգամ պարսիկ և երբեմն էլ հայ էր լինում (428 թ.):

Այսպես հասան պարսիկները այն նպատակին, որին հետևում էին 200 տարուց ի վեր:

75. ՀՈՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐԾԱՎԱՆՔԸ. ԱՍՏԻԼԱ (ԱԹԻԼԱ)
ՀՈՌՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Հոները, որ իրենց առաջին արշավանքի ժամանակ հասնելով մինչև Պաննոնիա (Հռոմաբիա), այնտեղ կանգ էին առել, 5-րդ դարի կեսին նորից շարժվեցին: Նրանց առաջնորդն եղավ Աստիլան, որ իր իշխանության տակ միացնելով բոլոր հոներին, գերմանական ցեղերին և սլավոններին, սկսեց մի ահարկու արշավանք արևելքից արևմուտք՝ Ասիա և Եվրոպա: Իր գունդերից այլևայլ բարբարոս խմբեր անցան Կովկասյան լեռնաշղթան և մտան Պարսկաստան. իսկ ինքն արշավեց Պոլսի վրա և միայն ահազին փրկանք առնելուց հետո, ետ քաշվեց: 451 թվականին Աստիլան ոսքի հանելով իր 600 000-անոց բանակը, արշավեց Գալիա և մինչև Օղեան հասավ, ավերելով իր ճանապարհի վրա փոված քաղաքներն ու գյուղերը: Իր անունն այնպես սարսափելի էր, որ մյուս բոլոր բարբարոս ցեղերը, ֆրանկները, բուրգոնները, վիսիգոթները, ինչպես նաև հռոմայեցիք, իսկույն միություն կազմեցին և միացյալ ուժով դեմ ելան, վանելու համար այս «Աստվածային պատուհասը»: Մասն գետի վրա տեղի ունեցավ համաշխարհային նշանակություն ունեցող այս ճակատամարտը. 160 000 հոգի ընկավ այնտեղ. հոները հաղթվեցին և իրենց հավաքած ավարով միասին նորից քաշվեցին Պաննոնիա:

Մի տարի դադար առնելուց հետո, Աստիլան նորից ճանապարհ ընկավ և այս անգամ ուղղակի արշավեց Խոտալիա, Հյուսիսային Խոտալիայի բոլոր քաղաքները կործանեց և պատրաստվում էր արդեն Հռոմի վրա արշավելու, երբ ժամանակակից իր բանակի մեջ, զորքերն սկսեցին կոտորվել: Աստիլան կանգ առավ և առանց Հռոմին դիպաշնելու, նորից ետ դարձավ Պաննոնիա, ուր ինքն էլ մեռավ և իր տերությունն էլ հետը քայլավեց (453 թ.):

Հոների երկրորդ արշավանքին ժամանակակից է անգլո-սաքսոնների արշավանքը Բրիտանիայի վրա:

Բրիտանիան հռոմեական մի նահանգ էր դարձել Կեսարի ժամանակից սկսած. երբ հռոմեական զորքերը հեռացան այնտեղից, Կալեղոնիայի (Սկովոնիայի) վայրենիներն արշավելով այս երկրի վրա, սկսեցին կողոպտել և ավերել. բրիտանացիք անզոր գտնվեցին դիմադրելու նրանց, ուստի հրավիրեցին սաքսոն ծովահեններին, որոնք թափվեցին Բրիտանիա, ասպատակեցին

Քրիտանիա, ասպատակներին քշեցին և իրենց երկրին տեր դառնալով, հիմնեցին սաքտնական չորս թագավորությունները (453 թ.):

Հոների արշավանքից մի քանի տարի հետո սկսվում է վանդալների արշավանքը դեպի Խոտալիա:

Վանդալները, ինչպես զիտենք, Խոպանիայից անցել էին Աֆրիկա և այնտեղ, մավրիտանացիների հետ միացած, հիմնել էին առանձին թագավորություն, Կարկեղոնի պետության ավերակների վրա: Վերանորոգելով Կարկեղոնը և այն դարձնելով նոր թագավորության մայրաքաղաքը, վանդալները պատրաստեցին գրավոր մի նավատորմիդ, որ քիչ ժամանակից Սիցերկրականի սարսափը դարձավ: Վանդալների թագավոր Գենգերիկը տիրեց Սիկիլիային և Սիցերկրականի մյուս կղզիներին. այնտեղից անցավ Խոտալիա և առավ Հռոմը, որ 15 օր անխնա ավերեց և կործանեց այնպիսի մեծ խժդությամբ, որ այնուհետև վանդալություն բառը դարձավ խժդության հոմանիշ (455):

Վանդալների արշավանքով հոռմեական պետության վերջին մնացորդներն ել անցան բարբարոսների ձեռքը. Խոտալիայում կազմվեց գերմանական Հերուլ ցեղի թագավորությունը, որ Հռոմի վերջին անվանական կայսրին (6-ամյա երեխա) գահազուրկ անելով, վերջ տվեց Հռոմեական կայսրության (476 թ.):

76. ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋԻՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.

Սասանյաններն իրենց առաջին նպատակին հասնելուց հետո, որոշեցին անցնել երկրորդ նպատակին, այն է զրադաշտական կրոնը տարածել Հայաստանում:

Արևելքում չորս քրիստոնյա ազգ կար՝ հայերը, վրացիք, աղվաններն ու ասորիները: Սրանց մեջ թէ՝ թվով և թէ՝ ազդեցությամբ ամենազլիսավորը հայերն էին, և եթե հայերն ընդունեին զրադաշտական կրոնը, մյուսներն էլ դյուրությամբ պիտի հետևեին նրանց և այսպիսով պիտի կտրվեր ամեն կապ, որ արևելյան քրիստոնեական աշխարհը կապում էր Արևմուտքի հետ: Այս պատճառով ահա պարսիկներն էլ իրենց առաջին և զիսավոր աշխատանքը թափեցին Հայաստանի վրա:

Այս նպատակի իրագործման գլուխ կանգնեց Հազկերտ Բ-ը, որ կրոնամոլ քագավոր էր և ամեն բանի մեջ մոգերի խորհրդին համամիտ ու հպատակ:

Վարպետ քաղաքականությամբ Հազկերտն աշխատեց նախ ջնջել այն բոլոր արգելվները, որ կարող էին խանգարել գործը:

Առաջին և զիսավոր արգելը հույներն էին, որոնք կարող էին իրենց բանակով օգնության գալ հայերին, մանավանդ այսպիսի կրոնական նպատակի համար: Հազկերտը հարձակվեց հույների վրա, հասավ մինչև Սծրին և ստիպեց նրանց կնքել մի ամորալի դաշինք, որի համաձայն բոլոր այն պարսիկները, որոնք քրիստոնեություն ընդունելու պատճառով փախել ապաստանել էին հույների պետության մեջ, պիտի բռնվեին և հանձնվեին պարսիկներին:

Երկրորդ արգելը կարող էին հանդիսանալ հոները, որոնք, բարբարոս ցեղ, մասամբ դարձած քրիստոնյա, կարող էին արշավել Պարսկաստան կամ հայոց օգնության գալ: Հազկերտն սկսեց ահազին մի արշավանք հոների դեմ, որ տարիներ տևեց և վերջացավ հոների նահանջով: Այս երկու արգելվները հեռացնելուց հետո դարձավ Հայաստան, որտեղ սկսվելու էր երրորդ արգելը:

Հայաստանը, թեև զրկված քագավորական իշխանությունից և հարկատու ու հպատակ պարսից, բայց անխախտ էր պահում դեռ ներքին ինքնավարությունը, կար առանձին հայկական բանակ՝ հայ սպարապետի առաջնորդության տակ, նախարարները մնում էին իրենց իշխանության մեջ, հարկերը հավաքվում էին հայոց ձեռքով և ապա ուղարկվում Պարսկաստան, դատական վարչությունն ամբողջապես հայոց ձեռքումն էր: Հազկերտն աշխատեց ջնջել այս ներքին ինքնավարությունն էլ. դատական և եկամտական վարչությունը խեց հայոց ձեռքից և հանձնեց պարսիկ պաշտոնյաների. բայց չկարողացավ ձեռք տալ նախարարության և բանակին: Երբ այսպես ամեն կողմից ապահով զգաց իրեն, ժամանակը եկած հանարեց անցնելու բուժ նպատակին:

Բնականաբար մեկ անգամից կարելի չէր պահանջել, որ բոլոր հայերը բողնեին քրիստոնեությունը և հետևեին մոգական կրոնին. ուստի պարսիկները նախ պահանջեցին, որ Հայաստանում, ուր քրիստոնեությունը միակ դավանված կրոնն էր, զրադաշտական կրոնն էլ ազատ պաշտվի և ազատորեն իիմնվեն ատրուշաններ, որոնք արգելված էին Հայաստանում (այս այն էր, ինչ որ արդի

բառով կարող ենք կոչել կրոնների ազատություն): Այս իմաստով Հազկերտը հրովարտակ ուղարկեց Հայաստան: Եկեղեցական դասակարգը և ժողովուրդը հոգվեցին. նախարարները հակառակվեցին հրովարտակին. Հազկերտը կանչեց նրանց պալատ, հետացնելու համար հոգլորականության ազդեցությունը. հաջողվեց կրակապաշտ դարձնել նրանց և մոգերի մի խմբով ուղարկել Հայաստան: Մոգերը զանազան վայրերում ատրուշաններ կանգնեցին և սկսեցին գրադաշտական կրոնը քարոզել երկրում. բայց այդ քարոզությունն անօգուտ էր. բացի շատ սակավաբիւ հետևորդներից, ուրիշ լսող չկար: Կրոնական դասակարգը, Ալոնդ երեցի առաջնորդությամբ, ուորի կանգնեց. իրենց միացան նաև նախարարները և հայոց բանակի սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը. հարձակվեցին մոգերի վրա, կոտորեցին նրանց և ատրուշաններն էլ քանդեցին: Վարդանն անցավ Աղվանք, այնտեղ գտնվող պարսկական բանակն էլ ջարդեց և ատրուշանները կործանեց:

Այս առաջին հաջողությունից սիրտ առած, հայերը որոշեցին ընդիհանուր ապստամբություն բարձրացնել պարսիկների դեմ. ուստի դիմեցին հոյներին, հոներին և հունահայերին ու նրանցից օգնություն խնդրեցին: Հոյների կայսրը մերժեց օգնել. անօգուտ անցավ նաև հոների դիմումը. մինչև անցամ հունահայերը չկարողացան օգնության հասնել իրենց ազգակիցներին: Այս տեսնելով, Հայոց մարզպան Վասակ Սյունին, որ մինչև այս ժամանակ ապստամբության կողմնակից էր, հուսահատվեց և գտավ, որ ապստամբությունը անխորհուրդ է: Եթե հոյները և հոները, որոնք ահազին պետություն ունեին, չէին կարողացել դիմադրել սասանյաններին, ինչպե՞ս պիտի կարողանային հայերը, առանց դրսի օգնության, դեմ դնել նրանց ահավոր զորության: Վասակի խորհրդին համամիտ գտնվեցին նախարարներից շատերը և այսպիսով ձևացրին առանձին մի կուսակցություն, որի ծրագիրն էր ապստամբության շիփուլ և ժամանակավորապես այժմ համակերպվել պարսիկներին: Իսկ կերական կուսակցությունը, որի գլուխն էր Վարդանը, իր հոյսը իր սեփական ուժի վրա դնելով, քարոզեց ընդիհանուր ապստամբություն, որ Հայաստանի շատ զավառներում տարածվեց: Հազկերտը որոշեց գենքի ուժով ճնշել ապստամբությունը:

Ավարայրի դաշտում տեղի ունեցավ պատերազմ, ուր 60 000

հայեր, իրենցից եռապատիկ ավելի պարսկական գորքի դեմ ճակատեցին: Վարդանը գործեց մեծամեծ քաջություններ, բայց անխոհեմությամբ մտնելով պարսից բանակի սիրտը, ընկավ իրենների հետ: Մրա վրա բանակը ցրվեց և քայրայվեց (451 թ.):

Այնուհետև պարսիկները հարձակվեցին Հայաստանի նյուս ապստամք իշխանների վրա, որոնց մեջ նշանավոր էր Վարդանի եղբայր՝ Հմայակ Մամիկոնյանը, Տայոց նահանգում: Պարսիկները մեկ առ մեկ նվաճեցին այս ապստամքներին էլ և բովանդակ երկիրը իրենց ձեռքն առան: Հետո բռնեցին ապստամքության գլխավորներին, կարողիկոսին, կրոնավորներին (որոնց մեջ նշանավոր էր Ղևոնդ Երեցը), նախարարներին, ինչպես նաև Վասակ մարզպանին և տարան Պարսկաստան: Այնտեղ կրոնավորները, իրքն ատրուշան քանդող, մահվան դատապարտվեցին, նախարարներն աքսորվեցին, իսկ Վասակը բանտարկվելով Պարսկաստանում, Հայաստան ուղարկվեց մի պարսիկ մարզպան:

Այսպես ընկճվեց հայոց առաջին ապստամքությունը պարսից դեմ:

77. ԹԵՌԴՈՐԻԿ. ԳՈԹԱԿԱՆ ԿԱՅՍԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հոների առաջին արշավանքի ժամանակ, օստրոգորները նվաճվելով, մտել էին նրանց իշխանության տակ: Մեկ դարի շահ նրանց լուծը կրելուց հետո, երբ Աստիլայի մահով հոների պետությունը քայրայվեց, օստրոգորներն էլ ազատվելով, տեր դարձան Պաննոնիայի: Նրանցից մի մասը հույնների կայսրության կողմից վարձվելով, բանակի ծառայության մեջ մտավ: Գրգովելով հույնների կայսրերից, նրանց բազավոր Թեոդորիկը, իր ամբողջ ցեղով (200 000 հոգի) դրուս եկավ Պաննոնիայից և արշավելով Խոտալիա, զնշեց հերուլների բազավորությունը և կարճ ժամանակից տեր դարձավ ամբողջ Խոտալիային և Սիկիլիային (493 թ.):

Թեոդորիկը Խոտալիայում հաստատվելուց հետո ուշադրություն դարձրեց շրջակա երկրների վրա. գրեթե առանց կովի գրավեց Իլլյուրիան, Պաննոնիան, Նորիկան (Ավստրիան). կռվելով բոլորների հետ, խլեց Մարտելի գավառը, բավարացիք, ալամանները և վիսիգորները կամովին հպատակվեցին նրան: Այսպիսով Թեոդորիկը մի ձեռքի տակ միացնելով օստրոգորներին ու վիսիգորներին, որոնք հոների արշավանքի պատճառով միմյանցից բաժանվել էին ու հեռացել, իիմնեց գորական մի մեծ

պետություն, որ սկսելով իսպանիայից, տարածվում էր Գալիայի և Իտալիայի վրայով մինչև Դանուրի ակունքները և դարձել էր հռոմեական պետության ժառանգը: Նրա մեջ միացել էին գերմանական զանազան ինքնավար ցեղերը: Օստրոգործները, ընդունելով հռոմեական քաղաքակրթությունը, իրենց պետությունը կազմակերպեցին հռոմեական պետական կարգերի համաձայն: Քիչ ժամանակից պետությունն այնպես կանոնավորվեց և քաղաքակրթվեց, որ մինչև իսկ խոճի և կրոնի ազատությունը հարգվեց և տեղացի հռոմեական ժողովուրդը տիրող օստրոգործների հետ հավասար քաղաքացի դարձավ:

78. ՀԱՅՈՑ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՎԱՀԱՆ ՍԱՍԻԿՈՆՅԱՆ.

Վարդանանց անհաջող ապստամբությունից հետո, Հայաստանի վրա ավելի ժանրացավ պարսկական լուծը: Պարսիկները, հավատարիմ իրենց քաղաքականության, քարոզում էին իրենց կրոնը, տեղ-տեղ կառուցում էին ատրուշաններ, և որպեսզի ավելի շատ հետևորդներ ունենան, աշխատում էին պատիվ ու պաշտոն տալ միայն այն հայերին, որոնք ուրանում էին իրենց հավատը, առանց նկատի ունենալու արժանիքը: Այսպես, մի կողմից շատանում էր երկրում զրադաշտական-ուրացող հայ նախարարների կուսակցությունը, մյուս կողմից նրա հետ զուգընթացաբար ընկնում էր երկրի վարչական մարմնի բարոյականը: Բայց քրիստոնեական-հունասեր կուսակցությունը երբեք չէր հուսահատվել. սրանք իրենց հույսը դրած հույների վրա, շարունակ սպասում էին, թե ե՞րբ կզա հարմար ժամանակը, մի նոր ապստամբությամբ պարսկական լուծը բռթափելու համար:

Հարմար առիթը տվին վրացիք: Այս ժամանակները Վրաստանի գահը բարձրացավ Վախթանգը, նրանց նշանավոր քաջավորներից մեկը, որ ուզեց երկիրն ազատել թշնամիների ձեռքից: Նախ հարձակվեց օսերի վրա, որոնք Դարյալի կիրճը բռնած, շարունակական ասպատակություններով նեղում էին Հյուսիսային Վրաստանը, հաղթեց և օսերին երկրից դուրս քշեց: Այնուհետև քարեկամացավ հույների կայսեր հետ և նրա հետ դաշինք կապելով, ստացավ Արխազիան և Մինքրելիան: Այս նախապատրաստությունները տեսնելուց հետո, հոների հետ բարեկամական

դաշինք կնքեց, նրանց հետ միանալով ապստամբեցին պարսկիների դեմ, հարձակվեցին պարսկական բանակի վրա, պարսկական զորքը երկրից դուրս քշեցին. Վրաստանը անկախ հայտարարվեց: Հայ իշխանները հարմար առիթ համարելով այս, իրենք էլ միացան և Վահան Մամիկոնյանի առաջնորդությամբ ապստամբության դրոշը բարձրացնելով, պարսկերի մարզպանին դուրս քշեցին և հիմնեցին ժամանակավոր անկախ կառավարություն: Մարզպանը նոր գորք առած շտապեց գալ Հայաստան, իր բույնի մեջ խեղդելու համար ապստամբությունը, քանի դեռ ամբողջ երկրում չեր ծավալվել և քանի դեռ հույները կամ հոները հայոց օգնության չին եկել: Բայց մարզպանը հաղթվեց և սպանվեց: Այս հաղթության վրա Վահանը կոչ կարդաց բոլոր հայ նախարարներին՝ միանալու ապստամբության, դաշնակցեց վրացիների և հոների հետ, որպեսզի միացյալ ուժով տապալեն պարսկական լուծը: Բայց իր կոչին շատ քշերը միայն արձագանք տվին և Վահանն իր հույսը իր վրա միայն դրած, որոշեց կովել մինչև վերջ:

Պարսկեները մեծ ուժերով եկան Վահանի դեմ. Վահանն անձամբ զնաց նրանց դեմ և Ներսեհապատում, Ավարայրի դաշտի մոտ, ջախջախեց պարսկեների բանակը (481 թ.): Սիենույն ժամանակ պարսկեները մտել էին Վրաստան, Վահանը զնաց նաև նրանց դեմ, որպեսզի վրացիների ու հոների հետ միացած, Վրաստանն էլ մաքրի պարսկեներից: Բայց հոները չեկան, վրացիք էլ փախան պատերազմի դաշտից, և Վահանը շատ կորուստներ տալով՝ քաշվեց Հայաստան:

Այդ օրվանից Վահանն սկսում է հայդուկային կռիվներ մղել պարսկեների դեմ. իր սակավաբիկ զինվորներով, որոնց թիվը հետզհետեւ պակասելով մինչև 40-ի հջավ, քափառում էր սարից սար և հանդուգն հարձակումներով խորտակում պարսիկ զորապետների ուժը, որոնք իրար հետևից գալիս էին Հայաստան Վահանին բռնելու համար: Եվ Վահանը մինչև վերջ անպարտելի մնաց:

Այս միջոցին Պարսկաստանում տեղի է ունենում Հեփթաղների (հոնական ցեղ) մեծ արշավանքը: Պարսկեների Պերող քազավորը զնում է նրանց դեմ, բայց իր ամբողջ բանակով միասին ջարդվում և ինքն էլ անհետ կորչում. հաղթողները ողողում են ամբողջ Պարսկաստանը և երկիրը մատնվում է սուլայի անշխանության.

թագավոր չկար, վերջապես պարսիկներն սթափվում են. կարողանում են կաշառքի միջոցով ասպատակող պազակ ցեղերը երկրից դուրս հանել, ներքին ապստամբությունները ջնջել և Վաղարշին գահ բարձրացնելով (484 թ.)՝ պարսկական թագավորությունը վերականգնել: Սրա վրա Պարսկաստանի պետական քաղաքականության մեջ նշանավոր մի փոփոխություն է տեղի ունենում. որոշում են հաշտվել բոլոր քշնամի տարրերի հետ և ներքին ապստամբություններին վերջ տա: Դիմում են նաև Վահանին և կարճատև բանակցությունից հետո ընդունելով նրա բոլոր պայմանները, Նվարսակի դաշնագրով հաշտություն են կնքում հայոց հետ:

Այս հաշտությամբ պարսիկները Հայաստանի պետական կրոն են ճանաչում քրիստոնեությունը, հանում են ատրուշանները և մոգական քարոզությունը և դադարեցնում հավատորության աշխատանքները: Կարծ ժամանակից պարսկական պետությունը Վահանին շնորհում է հայոց բանակի ընդհանուր սպարապետությունը և Հայաստանի մարզպանության պաշտոնը:

Այսպես գլուխ է զայիս Վահանի ապստամբությունը և հայերը հասնում են իրենց ցանկալի նպատակին:

79. ՄԱԶԴԱԿՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Պարսիկների արքունիքն այնուամենայնիվ չկարողացավ երկրում հիմնական խաղաղություն հաստատել. Վաղարշը հակառակ էր մոգերին, ուստի կրոնական դասակարգն իրանից հեռու մնաց. այս պարագային արքունիքի միակ հույսը ավագանին և զինվորական դասակարգը պիտի լինեին. բայց որովհետև պատերազմների պատճառով զանձարանը դատարկ էր, ուստի կարելի չեղավ բանակը գրանցնել: Երկու դժգոհ դասերը՝ մոգերն ու զինվորականները միացած, տապալեցին Վաղարշին և զահը հանձնեցին Կավատին (488 թ.), հուսալով որ նա, իբրև իրենց բարերարյալը, իլու գործիք կդառնա իրենց ձեռքում: Բայց Կավատը, հենց որ գահի վրա հաստատվեց, չուզեց մի այդպիսի անարդ դեր ստանձնել և ազնվականների ու մոգերի միացյալ ուժը խորտակելու համար մի նոր միջոց ընտրեց:

Այս ժամանակ դուրս էր եկել Իրանի խորհրդավոր քարոզի-

Աերից մեկը, Մազդակ անվանք մի եռանդուն հոգևորական, որ ժողովրդի հավասարության և արդարության սկզբունքի անվանք, քարոզում էր մի նոր սոցիալական վարդապետություն: Նա պահանջում էր, որ բոլոր հարուստներն իրենց հարստության ավելորդ մասը և իրենց ոչ իմնական կանանց բաժանեն չուներ դասակարգին: Կավատն անցավ Մազդակի կողմը և սկսեց պաշտպանել նրան: Այս միջոցով հույս ուներ նա մեծամեծներին և բարձր հոգևորականության ընկեր: Նոր վարդապետությունը վայելելով պետական պաշտպանություն, տեսականից անցավ գործնականի: Ժողովուրդն սկսեց զանազան վայրերում հարձակումներ գործել և հարուստների ինչքն ու կանանց խլել: Այս խոռվությանց վրա լեռնական վայրենի ցեղերը նորից ապստամբեցին և Պարսկաստան արշավեցին: Ազնվականները և հոգևորականները կարողացան Մազդակի շարժումը զապել, Կավատին զահազորկ արին և արռող նրա եղբորն հանձնեցին: Սակայն Կավատը փախսավ հեփքաղների մոտ և փեսայանալով նրանց քազավորին, զորք առավ և մտավ Պարսկաստան, իր զահին տեր դարձավ, ազնվականներին հաղթեց, Մազդակի կողմնակիցներին սանձեց և խաղաղությունը վերահաստատեց երկրում: Այս Կավատն էր, որ քառորդ դար հետո Մազդակի կողմնակիցների մի նոր սպառնական շարժման ժամանակ, երբ նրանք ոչ միայն հասարակական ընդունված կարգերը, այլև պետականությունն էլ կործանելու փորձեր էին անում, ընկավ նրանց վրա և մի ահոելի կոտորածով այդ շարժման վերջ տվեց:

80. ՀՈՒՍԻՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍՐԸ.

Հին աշխարհի այն ժամանակվան ամենանշանավոր պետությունը Արևելյան կայսրությունն էր: Սա իր մեջ պարունակում էր Եվրոպայում՝ Հռոմաստանը, Թրակիան, Եպիրոսը և Արշապեկագոսի կղզիները՝ Ասիայում՝ Փոքր Ասիան, Միջազգետքը, Ասորիքը, Փյունիկեն և Պաղեստինը, Աֆրիկայում՝ Եգիպտոսը և Կյուրենահիկեն: Իր մայրաքաղաքը՝ Պոլիսը, հոչակավոր իր պերճությամբ, շքեղությամբ և հարստությամբ, աշխարհի մայրաքաղաքն էր:

Բայց հակառակ իր մեծության և շքեղության, արևելյան կայսրությունը ներքուստ տևար և խախուտ էր: Իր տկարության

պատճառը բարոյական ապականությունն էր, որին ենթարկվել էին մի կողմից պալատականներն ու իշխանավորները և մյուս կողմից ժողովուրդը: Պալատը սիրային դավաճանությունների և ոճիրների բատերաբեմ էր եղել. կայսրերը, սովորաբար կամազորկ և բախտախնդիր մարդիկ, խաղալիք էին դարձել կայսրուհիների և սիրեկանների ձեռքում: Ժողովուրդը, հայրենասիրական զգացմունքից և եռանդից զուրկ, սիրում էր հաճույքի, զվարճությունների և բատրոնի մեջ անցկացնել իր ժամանակը: Ամենից ավելի զարգացած էին կրոնական անմիտ վեճերը. շուտ-շուտ երևան էին գալիս նորանոր աղանդապետներ, որոնք քրիստոնեության մեջ հերձվածներ էին առաջացնում և սկսում էին ընդարձակ վեճերը Աստվածաշնչի այս կամ այն բառի կամ տառի շուրջը. կայսրերն անգամ մասնակցում էին այս վեճերին. վեճը շատ անգամ տեղիք էր տալիս կոփեների, հալածանքի, աքսորի և ներքին պատերազմների:

Երերի այս դրության մեջ, բյուզանդական պետության երկարատև գոյությունը զարմանալի է. բայց այս բանը պետք է բացատրել Պոլսի աշխարհագրական դիրքով և կայսրերի դիվանագիտական նենգությամբ: Մի կողմից Դամուրը և դժվարանցանելի Բալկանները, մյուս կողմից Բոսֆորի նեղուցը և Պոլսի ամուր պարիսպները անառիկ էին դարձնում այն: Կայսրերը շատ անգամ կարողացան դրանով կամ խարուսիկ միջոցներով ազատվել բարբարոսների արշավանքից և նրանց դարձնել դեպի Արևմուտք, դեպի հին աշխարհի փառքը կազմող Հռոմը: Այսպես, Ատտիլայի արշավանքը դրանով վանեցին, օստրոգորները խարդախ դրդումներով անցան Խոտալիա, եթե ոչ այս երկու աշխարհակալ ուժերն էլ բավական էին հարվածելու Արևելյան կայսրությունը:

Արևելյան կայսրության ամենափառավոր շրջանը եղավ Հուստինիանոսի շրջանը: Այս կայսրը, թեև իր բոլոր նախորդների նման ողորմելի մտքի տեր մեկը, բայց կարողացավ իրը օժանդակ գտնել մի քանի այնպիսի կարող անձնավորություններ, որոնք կարծ ժամանակվա մեջ տերության թե՛ քաղաքական և թե՛ մտավոր ուժը բարձրացրին: Իր ժամանակ կատարված գործերի մեջ ամենաառաջինն ու ամենանշանավորը եղավ Օրինագործի հրատարակությունը, որ կատարեց Տրիբոնիան իրավագետը: Շատ ժամանակ էր, որ հռոմեական ինքնակալները ձեռնարկել էին այդպիսի կատարյալ մի օրինագործի հրատարակությանը, բայց

փորձերը միշտ էլ անհաջող էին անցել՝ աշխատանքի հսկայական մեծության պատճառով: Հուստինիանոսը կազմեց իրավագետների մի հանձնաժողով, որի գլուխն անցավ Տրիբոնիան: Հինգ տարի աշխատելով, հանձնաժողովը հավաքեց ու միացրեց մինչև այն ժամանակ իրատարակված 2000 իրավագիտական աշխատություն և կազմեց մի հսկա գործ: Այս օրինագիրը (Corpus iuris), որ իրատարակվեց 528 թվականին, այնուհետև դարձավ կայսրության նոր օրենքը. նրա վրա են հիմնվում այսօր էլ եվրոպական բոլոր օրենսդրությունները:

Օրինագրի իրատարակությունից պակաս նշանավոր չեղան Հուստինիանոսի շինարարական գործերը, որոնց թագն ու պակր եղավ Ս. Սոֆիայի տաճարը: ճարտարապետության այս իրաշալիքը կերտելու համար կայսրը վատնեց ահագին հարստություն, կողոպտեց գրեթե ամեն տաճար կամ մեհյան իր ամենանշանավոր զարդերից, սյուներից ու քանդակներից, որոնք փոխադրեց ու դրավ նոր տաճարում: Տաճարի օծումը կատարվեց 537 թվականին և մինչև այսօր էլ մնում է կանգուն իր հոյակապ զմբերով, իր իրաշակերտ սյուներով ու քանդակներով: Թուրքերն այն վերածել են մզկիթի:

Հուստինիանոսի աշխարհակալական կոիվները, որ մղեցին Բելիսարիոս և Ներսես գորավարները, տարածվում են չորս կողմի վրա. հարավարևմտյան կողմը վանդալների դեմ, արևմտյան կողմը գորերի դեմ, հյուսիսային կողմը բուլղարների դեմ և արևելյան կողմը պարսից դեմ:

Առաջին պատերազմը Բելիսարիոսը մղեց վանդալների դեմ. սրանք նախապես լինելով քաջ ու պատերազմիկ ցեղ, կոիվների մեջ շատ մարդ կորցնելով պակասել էին թվով. միանգամից հասնելով մեծ հարստության իրենց պատերազմական ուժը նվազել էր. աֆրիկյան ջերմ կլիմայի տակ նրանց բարքերը թուլացել և մեղկացել էին: Մյուս կողմից իրենց և տեղական ժողովրդի մեջ տիրում էր անհաշու թշնամություն. սրա պատճառը դավանանքի տարրերությունն էր: Վանդալները, հետևելով արիոսական դավանանքին, չկարողացան միանալ տեղացիների հետ, որոնք ուղարկած դավանանքին էին պատկանում: Այս պատճառով ահա վանդալները չկարողացան երկար դիմադրել հույներին, երեք ամիս կովելուց հետո, սովոր նեղված, իրենց թագավորն ստիպվեց անձնատուր լինել. վանդալների պետությունը ջնջվեց և Աֆրիկան,

Սարդենիան ու Բալեարյան կղզիները միացան հույների կայսրության (534 թ.):

Այստեղից Բելիսարիոսն անցավ օստրոգորների պետության վրա, որոնց կենտրոնը Իտալիան էր: Սրանք էլ գտնվում էին վանդալներին գրեթե նման վիճակի մեջ: Թեև քաղաքակրթված, թեև հռոմեական ժողովրդի հետ հավասար իրավունքով կապված, բայց այստեղ էլ ձուլումը և միությունը կատարյալ չէին եղել: Սրա պատճառը նախ դարձյալ կրոնական տարրերությունն էր, որովհետև օստրոգորները արիստական, մինչդեռ տեղացի ժողովուրդն ուղղափառ էր. իսկ երկրորդ պատճառը հռոմեական ժողովրդի վերաբերմունքն էր դեպի նորեկները. Հռոմայեցիք, իբրև հին քաղաքակիրք ժողովուրդ, հպարտ իրենց անցյալով, շատ բարձրից էին նայում եկվորների վրա, որոնց համարում էին միշտ բարբարոսներ, ինչքան էլ որ սրանք բարեկարգված ու քաղաքակիրք լինեին: Քաղաքական կացությունն ավելի տագնապալի էին դարձրել զահակալական այն կրիվները, որ այդ ժամանակ տիրում էին օստրոգորների մեջ: Այնուամենայնիվ հաջողությունը հույների համար այնքան հեշտ չեղավ, ինչքան Աֆրիկայում: Պատերազմը տևեց մոտ 20 տարի: Բելիսարիոսը նվաճեց նախ Սիրիայի հանուն և մասնաւոր կարգությունը հաստատեց: Պատերազմը տևեց մոտ 20 տարի: Բելիսարիոսը նվաճեց նախ Սիրիայի հաջորդ Ներսեսը կարողացավ վերջապես խորտակել նրանց ուժը և Իտալիան դարձրեց Արևելյան կայսրության նահանգ: Այսպես վերջացավ Օստրոգորների կայսրությունը (553 թ.):

Օստրոգորների անկման հետ գրեթե միաժամանակ հարված ստացան նաև վիսիգորները Իսպանիայում: Սրանց տիրապետությունն էլ Իսպանիայում ճիշտ այն կացությունն ուներ, ինչ որ օստրոգորների պետությունը Իտալիայում: Վիսիգորներն էլ թեև ընդունել էին հռոմեական կարգերը, բայց իբր արիստական, չէին կարողացել միանալ տեղական ուղղափառ ժողովրդի հետ: Եթք իրենց մեջ սկսեցին զահակալական կրիվները, իսկույն հույների հարվածը հասավ և գրավեց Իսպանիայի հարավային մասը՝ Զիբրալթարի նեղուցի հետ (552 թ.): Այսպիսով Արևելյան կայսրությունը Սիցիլիականի ավազանին գրեթե ամբողջապես տեր դարձավ:

Արևմուտքի տիրապետությունից քիչ հետո, Արևելյան կայսության հյուսիսային սահմանների վրա երևան եկան բոլղարները: Մրանք թուրքական վայրենի մի ցեղ էին, որոնք հոների ետևից Վոլգան անցնելով մի ժամանակ թափառական կյանք էին վարել Ռուսաստանի տափաստանների մեջ և հետո ավելի արևմուտք դիմելով, եկել հասել էին Դանուրի ափերը: Այստեղից շարունակ նրանք արշավում էին Պոլսի վրա: 559 թվականին սրանք, հոնական ու սլավական ցեղերի հետ դաշնակցելով, անցան սառած Դանուրի վրայից, արշավեցին Թրակիա և առաջացան մինչև Պոլսի պատերի տակ: Բելիսարիոսը զնաց նրանց դեմ և հազիվ կարողացավ նորից Դանուրի մյուս ափը քշել նրանց. և որպեսզի մի նոր արշավանքի առաջն առնեին, հույներն ամբողջ Դանուրի երկարությամբ կառուցեցին 80 քերդ և ամրոցներ:

Հույների համար ամենադժվարն եղավ արևելյան պատերազմը, որի մասին կիսունենք ստորև:

81. ՀՈՒՅՆ - ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ԽՈՍՐՈՎ ՆՈՒՇԻՐՎԱՆ

Հույն-պարսկական այն սոսկալի և երկարատև պատերազմը, որ հավասարապես երկու կողմերին էլ թուլացնելով դուռ բաց արեց արաբական աշխարհակալության, իսկապես իին հռոմեական պատերազմների շարունակությունն է կազմում: Մազղակյան շարժումը զսպելուց հետո, արդեն Կավատն առաջին անգամ սկսել էր հարձակումը Հայաստանի կողմից և գրավել Կարինը, որ Հունահայաստանի մայրաքաղաքն էր (502 թ.): Շուտով ընկավ նաև Ամինը՝ Սիրակետքի այդ նշանավոր քերդաքաղաքը և սոսկալի կերպով պատժվեց. բյուրավոր բնակիչները կոտորվեցին. Սիրակետքը ավերակ դարձավ: Պարսիկները հոնական մի նոր արշավանքից նեղված, ստիպվեցին հաշտություն կնքել հույների հետ՝ նախկին սահմանները պահելով (506 թ.):

Երկրորդ անգամ սկսվեց կոփիվ Հուստինիանոսի ժամանակ:

Պատերազմների պատճառ եղան լազերը. նրանք Կողքիսում բնակվող փոքր ժողովուրդ էին, որոնք նախապես պարսիկներին հպատակ և գրադաշտական էին, բայց այս ժամանակ լազերի քագավոր Ծատը Պոլս զնաց, ամուսնացավ մի իշխանութուն հետ և

ընդունելով քրիստոնեությունը, Հուստինիանոս կայսեր պաշտպանության տակ մտավ: Պարսիկները զենքով դուրս եկան պաշտպանելու իրենց նախկին հպատակներին. պատերազմն սկսվեց երկու պետությունների միջև. կռապաշտ արարեները ազատ գործելու հրաման ստացան պարսիկներից և մինչև Ասորիք առաջանալով անլուր խժդություններ գործեցին. մի քանի անգամ Բելեսարիոսը հաղթեց, բայց իր զինվորների ապստամքության պատճառով մի սոսկաի պարտություն կրելով, քիչ մնաց որ կայսրությունը ահեղ վտանգի ենթարկվեր, երբ պարսիկների մեջ գահակալական կոհիվ ծագելով, երկու կողմերն ստիպվեցին հաշտություն կնքել, այն պայմանով, որ լազերը նորից մնային պարսիկների ձեռքի տակ և հույները վճարեին պատերազմական տուգանքը:

Պարսիկների նոր քաջավորն եղավ Խոսրով Նուշիրվանը, որի անունը Սասանյան պատմության մեջ փառավոր մի էջ է կազմում: Նա թշնամի չեղավ հույն քաղաքակրթութան. ընդհակառակը հավասարապես սիրող արևելյան և արևմտյան արվեստի, ջանաց Պարսկաստան մտցնել այդ երկու քաղաքակրթությունների գլուխգործոցները, քարգմանել տալով թե՛ իհն հունական և թե՛ հնդկական փիլիսոփայական գործերը: Պարսկաստան հրավիրեց այն կռապաշտ հույն փիլիսոփաներին, որոնց Հուստինիանոսն արգելել էր ուսուցանել Արենքում: Սրանից բացի, Նուշիրվանը ճարպիկ քաղաքականությամբ մտածեց հարվածել հունական պետությունը նոյնիսկ իր մեջ, կրոնական հողի վրա:

Մենք զիտենք, որ Արևելքն այն ժամանակ քաժանվել էր երկու կրոնի և հետևարար երկու քաղաքականություն կար. մեկը հունականն էր, որին հարել էին բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները, իսկ մյուսը զրադաշտական աշխարհը: Բայց հույներն էլ իրենց մեջ զանազան կրոնական քաժանումներ ստեղծել էին, որ քրիստոնեության ուժը ջլատում էին: Սրանցից առաջինն ու ամենանշանավորն եղել էր արիոսական վարդապետությունը, որ թեև 325 թվականին Նիկիայի տիեզերական ժողովում դատապարտվել էր, բայց շուտով տարածվել ու մեծ ծավալ էր գտել. բոլոր քարքարոսները, որոնք քրիստոնեությունն ընդունել էին, հետևում էին այս դավանանքին. այսպես ալանները, օստրոգորները, վիսիգորները, բուրգոնդները և վանդալները: Ինչպես տեսանք, արիոսական դավանանքն եղավ պատճառ, որ այս ազգերը

Հկարողացան միանալ իրենց հպատակ ցեղերի հետ, որով որտեղ էլ հաստատվեցին, օտար և չփրված մի տարր դարձան և շուտով կորցրին իրենց իշխանությունը:

Բայց այս ժողովուրդները բոլորն էլ Արևոտուքի մեջ էին և հետևաբար անմիջական դեր չունեին Արևելքում:

Արևելքում նշանավոր դեր կատարեցին նեստորական դավանանքը և «մի բնության» վարդապետությունը: Նեստորական դավանանքը, որ դատապարտվեց Եփեսոսի տիեզերական ժողովում 431 թվականին, ծավալվեց գլխավորապես Ասորիքում: Իսկ մի բնության վարդապետությունը, որ 451 թվականին մերժեցին Քաղկեդոնի ժողովում հավարված արևմտյան հայրերը, տարածվեց ամբողջ Արևելքում: Այս վարդապետության հետևեցին հայերը, վրացիք, աղվանները, ասորիները, եզիպտացիք, ինչպես նաև հույների եկեղեցական հայրերից շատերը: Հայերը շմանակցեցին 451 թվականի եկեղեցական ժողովին և հետո էլ նրա դավանած վարդապետության համամիտ չգտնվեցին: 506 և 508 թվականներին Քարկեն կարողիկոսը Դվինում գումարելով ընդհանուր հայ եկեղեցական ժողով, ուր ներկա էին նաև վրաց և աղվանից կարողիկոսները, պաշտոնապես մերժեց Քաղկեդոնի ժողովը, որով հայ և հույն եկեղեցիները անջատվեցին միմյանցից: Հայ եկեղեցու թևարկության տակ մտան Արևելքի մյուս երեք քրիստոնյա ժողովուրդները, այն է վրացիք, աղվանները և ասորիները: Հույներն աշխատեցին զրչով և սրով տարածել իրենց դավանանքը և օգուտ քաղելով հայ ազգի անիշխան դրությունից, կարողացան 551 թվականին վրացիներին խել ու բաժանել հայ եկեղեցուց. բայց չկարողացան աճշատել ո՛չ աղվաններին և ո՛չ էլ ուղղափառ ասորիներին, որոնք հայ եկեղեցուն բարեկամ և հավատարիմ մնացին միշտ:

Նուշիրվանը տեսնելով քրիստոնեության մեջ ծագած այս պառակտումը, օգտագործեց այն քաղաքական շահերի համար, քանի որ արդեն փորձերը ցույց էին տվել, թե կարեի չէր ո՛չ սրով և ո՛չ խոսքով Արևելքի քրիստոնյաներին զրադաշտական դարձնել: Նուշիրվանը քաջալերեց թե՛ նեստորական դավանությունը և թե՛ միաբնակ վարդապետությունը: Ասորիքում հալածված բոլոր նեստորական ասորիները հրավիրվեցին Պարսկաստան և նրանք անցնելով Եփրատը, տարածվեցին Պարսկաստանի զանազան կողմերը, հաստատեցին առանձին պատրիարքական մի արոռ

Պարսկաստանի մայրաքաղաք Տիգրոնում և մինչև անգամ քրիստոնեական առաքելություններ հիմնեցին հեռու տեղեր, Հնդկաստան, Չինաստան և Թաքարիստան: Այսպիսով Արևելքի քրիստոնեության կապը կտրվեց Արևմուտքի հետ, որիշ խոսքով հոյն քաղաքականությունը մեծ հարված ստացավ Արևելքում:

Եթե հոյներն զբաղվել էին Խտալիայի օստրոգործների հետ, սրանց քաջապահը զգուեց Նուշիրվանին արշավելու հոյների վրա: Նուշիրվանը, որին շահավետ չէր հոյների պետության այշչափ զորանալը, իսկույն քանդեց խաղաղության դաշինքը և արշավեց Ասորիք, գրավեց Անտիոքը և ապա քայլեց Երուաղեմի վրա: Բելխարիտոսը վազեց Արևելք. հոյները պարտվեցին և Նուշիրվանը գնաց պաշարեց Եղեսիա քաղաքը: Բայց այստեղ զորեղ դիմադրության հանդիպելով, նորից ստիպվեց հաշտվել Հուստինիանոսի հետ, ստանալով պատերազմական մեծ տուգանք:

Մի քանի տարի հետո պատերազմը նորոգվեց: Նուշիրվանն ուզում էր Կողքիսի լազերին տեղահանելով ցրել Պարսկաստանի զանազան կողմերը, իսկ նրանց երկիրը պարսիկ գաղթականներով բնակեցնել: Լազերը դիմեցին Հուստինիանոսի օգնության. այս անգամ հոյն քանակները հաղթեցին պարսիկներին և Նուշիրվանն ստիպվեց նորից հաշտվել հոյների հետ՝ Լազիստանն ու ամբողջ Կողքիսը թողնելով հոյներին և Պարսկաստանի քրիստոնյաներին խոճի ազատություն շնորհելով (562 թ.): Հուստինիանոսը բոլոր լազերին քրիստոնյա մկրտել տվեց և երկիրը հաստատապես իր իշխանության միացրեց:

Գրեթե նոյն ժամանակ է ընկնում նաև արխազների դարձը: Հոյն-պարսկական կողմների ժամանակ արխազներն էլ ապստամբեցին և երկու անկախ քագավորություն հաստատեցին. Հուստինիանոսը նվաճեց նրանց և հիմք դրեց քրիստոնեության (551 թ.):

82. ՀԵՓԹԱՂՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԽԱԶԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հնները Միջին Ասիայում բնակվող մի ցեղ էին: 4-րդ դարում սրանք մեծ արշավանքի ձեռնարկեցին: Արևմտյան կամ սև հոները, ինչպես զիտենք, Ուրալն ու Վոլգան անցան և Եվրոպա արշավելով, տեղի տվին բարբարոսների արշավանքին: Արևելյան հոները,

որոնք սպիտակ հոներ կամ հեփթաղ անունն էին կրում, Օքոս գետի երկարությամբ տարածվեցին, Սասանյան պետության հետ կովի բռնվեցին և նրա սպառնալիքը դարձան: Քարուրում հաստատված քուշանների պետությունը կործանեցին 468 թվականին և այնպես որ քուշանները այլև անհետացան պատմության թեմից. նրանց հայրենիքն անցավ հեփթաղներին և այնուհետև հեփթաղներն են, որ Պարսկաստանի քշնամիներն էին: Հեփթաղները քուշանների պետությունը կործանեցին և ապա արշավեցին Հնդկաստան: Այստեղ կուփթանների պետության հետ բախվեցին, նվաճեցին և նրանց թագավորության տեր դարձան: Մրանից հետո հեփթաղները Փենջարի վրայով ամրող Կենտրոնական Հնդկաստանը ողողեցին և իրենց իշխանության տակ առան: 6-րդ դարի սկզբում հույնների Սիհիրագուլա թագավորը Հնդկաստանի գերիշխան տերն էր և իր արոռը հաստատել էր Փենջարի Սաքալա քաղաքում: Հեփթաղները կազմել էին ասիական մի մեծ պետություն, որ Պարսկաստանից մինչև Չինաստան էր տարածվում և որի մեկ մասը կազմում էր միայն Հնդկաստանը: Հերաքը և Բահլը այս պետության գլխավոր քաղաքներն էին: Քաշկարը, Յարքանդը, Խորենը իրենց էին պատկանում: Կուփթանների թագավորը փորձեց ապստամբել հեփթաղների դեմ, բայց չարաշար հաղթվեց նրանց ժորաման թագավորից: Փանուկուփթա թագավորի մահով կուփթանների տիրապետությունը վերջացավ (510 թ.): Մնացին միայն մի քանի հնդկական իշխանություններ, որոնք հեփթաղներին հարկատու էին:

Հեփթաղները բուդդայական էին և աշխատեցին տարածել այս կրոնը Թիբեթում և Չինաստանում, որոնց հետ բանուկ հարաբերություն ունեին:

Հեփթաղների այս պետությունը գրեթե կես դար տևեց: Ժորքերը, որոնք Ասիայի ներսերը բնակվող բարբարոս մի ցեղ էին, դեպի Արևմտյան առաջացան և հեփթաղների հետ պատերազմի բռնվեցին: Հեփթաղներն ստիպված էին երկու կողմի վրա կոիվ մղելու, հյուսիսից բուրքերի և հարավից հնդիկների դեմ: Սրանց Յաստիարմա թագավորը, իրեն հետ միացնելով հնդկական բոլոր փոքր իշխանությունները, հեփթաղների դեմ ելավ: 533 թվականին Մողքանի մեջ հեփթաղները չարաշար պարտվեցին և գրեթե ոչնչացան: Յաստիարման հնդկական պետությունը վերականգնեց: Մյուս կողմից բուրքերը հեփթաղների հյուսիսային կողմի

հողերը խլեցին և Օքսո գետի աջ ափը հաստատվեցին: Տագնապալի վայրկյանին անակնկալ կերպով մեջ մտավ պարսիկների Խոսրով Նուշիրվան թագավորը, որ մի անգամ ընդմիշտ ազատվելու համար ավազակ հեփթաղներից, որոնք իրենց ահարկու արշավաճքներով Պարսկաստանի փորձանքն էին դարձել, դաշնակցեց բուրքերի նորակազմ զորավոր պետության հետ և ինքն էլ հարձակվելով հեփթաղների արևմտյան հողերի վրա, գրավեց Բակտրիան և մինչև Օքսո գետի ծախ ափը առաջացավ (560 թ.): Հեփթաղներն ամեն բան կորցնելով անհետացան պատմությունից և հետո իբրև կրոնակից հնդկական ցեղերի հետ խառնվելով արագործն զնշվեցին: Բայց Յաստիհրմայից հետո Հնդկաստանն էլ չկարողացավ մեծ միություն կազմել և մնաց միշտ բազմաթիվ մանր իշխանությունների ձեռքը, որոնք միմյանց դեմ շարունակական կռվի մեջ էին մինչև իսլամական տիրապետությունը:

83. ԵՄԵՆԸ ԵՎ ՀԱԲԵՇԻՍԱՆԸ.

Թուրքերի առաջացումը դեպի Օքսո և Խոսրովի հետ դաշնակցությունը, որ տեղի ունեցավ հույն-պարսկական պատերազմի վերջին տարիներին, մի այնպիսի մեծ փոփոխություն էր Արևելքում, որ պատմության ապագա ընթացքի համար շատ մեծ նշանակություն պիտի ունենար: Այսպիսով պարսիկների պետությունը հարևան դարձավ բուրքական խաքանության հետ, բուրքերն առաջին անգամ լինելով ծանոթացան Արևմտութիւնի հետ, և այդ օրվանից սկսեց այն սերտ հարաբերությունը պարսիկների և բուրքերի միջև, որ մինչև այսօր էլ շարունակվում է:

Գրեթե նոյն ժամանակ ծագեց Եմենի հարցը. հարեշները, որ Աֆրիկայի ներսում անկախ քրիստոնյա պետություն էին կազմում, Կարմիր ծովից անցնելով հարձակվեցին արաբների վրա և Եմենին տեր դարձան (525 թ.): Եմենի իշխանը չուզեց հպատակվել այս սևամորքներին և դիմելով պարսիկներին, խնդրեց որ օգնեն իրեն՝ ազատելու համար երկիրը օտար լծից: Խոսրովը մեծ նավատորմիդ չուներ այսպիսի հեռավոր ծովային աշխարհակալության ձեռնարկելու համար, բայց Արարիայի հարուստ վաճառականությունը հույներից խլելու փափագից տարված, մանավանդ որ Հարեշիստանը մի շատ բույլ պետություն էր, անկարող չափվելու

պարսիկների հետ, պատրաստեց մի փոքր նավատորմ, որ մտավ արաբական ջրերը, հարենիներին հեշտությամբ երկրից դուրս վնանից և երկիրը պարսիկների պետության միացրեց (570 թ.):

Մի կողմից բուրքերի դաշնակցությունը և մյուս կողմից Եմենի տիրապետությունը հակառակ էին հույների շահերին, որովհետև զորացնում էին պարսից դիրքը Արևելքում: Այս պատճառով հույները նույնպես հարաբերության մեջ մտան խաքանի հետ և նրա հետ դաշնակցություն կնքեցին պարսիկների դեմ: Պարսիկները դժգոհությամբ տեսան, որ իրենց դաշնակիցը այժմ դարձել էր իրենց թշնամու բարեկամը և մի ավելի վտանգավոր թշնամի էր ստեղծվել իրենց համար: Նրանք աշխատեցին խանգարել այս բարեկամությունը, իսկ խաքանը երկու հակառակամարտ կողմերի մեջ զորացնում էր իր դիրքը: Այս ուժն էր, որ ավելի հետո Պարսկաստանից ներս պիտի խուժեր և ամբողջ Սերծավոր Արևելքը գրավելով, հույների կայսրության տեր պիտի դառնար:

84. ՀԱՅՈՅ ԵՐՐՈՐԴ ԱՊԱՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՎԱՐԴԱՆ ՍԱՍԻԿՈՆՅԱՆ

Նուշիրվանի ժամանակ պարսիկների քաղաքականությունը դարձյալ փոխվեց դեպի հայերը: Վատահելով այն հաջողությունների վրա, որ ունեցան նրանք արևելյան պատերազմների մեջ, նորից սկսեցին կրոնական հալածանքները. Դվին մայրաքաղաքում Նուշիրվանն սկսեց կառուցել մի մեծ ատրուշան. իրաք հետևից Հայաստան ուղարկվեցին մի խումբ դաժանարարու պարսիկ մարզպաններ, որոնց վերջինը՝ Սուրեն, անօրենության չափն անցկացրեց. չարչարում ու կեղեքում էր ժողովրդին, նախարարների կանանց հետ շնանում էր և վերջապես սպանեց Մանվել Մամիկոնյան նախարարին: Արա վրա հայերն ապստամբեցին, Մանվելի եղբայր Վահան Մամիկոնյանը ապստամբության գլուխն անցավ և դիմելով հույների կայսեր ու նրանից օգնության խոստում ստանալով, միացավ մյուս նախարարների հետ, հարձակվեց պարսիկների վրա, Սուրենին սպանեց, զորքը ջարդեց, մոգերին կոտորեց և Հայաստանից դուրս քշեց: Հայոց օրինակին հետևեց նաև Վրաստանը: Այսպիսով երկու երկրները մտան հույների հովանավորության տակ և

հույն-պարսկական նոր պատերազմն սկսվեց: Նուշիրվանն ուղարկեց մի նոր բանակ, որ հայոց միարան զորության առաջ ջարդվեց ու խորտակվեց: Միևնույն ժամանակ պատերազմը ծավալվեց Միջագետքում և պարսիկները մինչև Ասորիք առաջացան: Նուշիրվանն անձամբ մտավ Հայաստան. այս ժամանակ հայ նախարարների մեջ երկպառակություն ընկալվ. Վարդանը չկարողացավ դեմ դնել պարսիկներին, ուստի գնաց Պոլիս և կայսրից օգնություն խնդրեց: Այդ միջոցին Խոսրովն ամբողջ Հայաստանը նվաճելով. Փոքր-Ասիա մտել և մինչև Կեսարիա առաջացել էր: Կայսրը զորք ուղարկեց Արևելք. հույները քշեցին պարսիկներին. Խոսրով այրելով Փոքր-Ասիան, քաշվեց իր երկիրը. հույները մտան Հայաստան, բայց երկար ժամանակ ապարդյուն կերպով կռվելուց հետո, ստիպվեցին հաշտվել պարսիկների հետ նախկին պայմաններով և Հայաստանն ու Վրաստանը մնացին պարսիկների ձեռքում: Նուշիրվանը հայոց վրա նշանակեց նոր պարսիկ մի մարզպան, պատվիրելով որ ժողովրդի հետ քաղցրությամբ վարվի (578 թ.): Իրենից հետո նատում են հայ մարզպաններ և հայերը խաղաղ ապրում են մինչև պարսկական տիրապետության վերջը:

85. ԼՈՆԳՈԲԱՐԴԱՑԻՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՊԱԿԱՆ ԻՇԽԱՎՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հուստինիանոսի մահից հետո Արևելյան կայսրության փառքը հետզհետեւ ավելի է ընկնում: Նախ կորչում է Խտալիան: Ներսես զորավարը իրեն դեմ եղած մի անարգանքի ի վրեժ, իրավիրում է լոմբարդացիներին՝ զալ Խտալիան գրավելու: Սրանք գերմանական բարբարոս մի ցեղ էին, որ բնակվում էին Միջին Դանուբի հովտում՝ Պաննոնիայում: Ներսեսի իրավերի վրա, դուրս գալով իրենց հայրենիքից, արշավեցին Խտալիա, ջարուցին բյուզանդական բանակը և հիմնեցին Հյուսիսային Խտալիայում մի նոր բագավորություն, որի մայրաքաղաքն եղավ Պավիան (568 թ.): Հռոմը և նրա շրջակա վայրերը դեռ մնում էին հույների ձեռքում: Լոնգորարդացիք ավելի առաջ անցան, Խտալիայի զանազան մասերում կազմեցին 30-ի չափ մասն իշխանություններ և ձգում էին ամբողջ երկրին տեր դառնալու:

Լոնգորարդացիների արշավանքը և նրանց տիրապետություն-

Աերը տարօրինակ մի դրություն ստեղծեցին Խտալիայում, երկրի զանազան կողմերը ցրվել էին կայսերական շատ կալվածներ, որոնք դեռ հպատակ չէին լոնգորարդացիներին. բայց նրանք չէին կարող միանալ ո՛չ միմյանց և ո՛չ էլ կենտրոնական կառավարության հետ կապ պահպանել, քանի որ լոնգորարդական այլայլ իշխանություններով անջատված էին միմյանցից: Այս պատճառով յուրաքանչյուրն ստիպված էր ուրույն կառավարություն դառնալ: Բայց ընդհանուր միության և հաղորդակցության կարիքը պահանջում էր ստեղծել հասարակաց իշխանություն, որ բոլորի միջնորդը դառնար:

Բնական կացությունից բխած այս դերը իր վրա առավ եկեղեցական իշխանությունը, որի կենտրոնը Հռոմի պապն էր: Պապերը գիտակից էին իրենց այս դերին և աշխատեցին շահագործել այն: Հռոմեական մեծ պետության անկումից հետո պապերը մնալով միշտ Հռոմում, իրենք իրենց մի տեսակ տերն էին համարում Հռոմի: Թեև Հռոմն ընկած, բայց Խտալիայի բոլոր ժողովուրդների մեջ կենացն էր միշտ նրա հմայքը, որ այժմ բնականաբար պապերուն վրա պիտի անդրադառնար: Բացի այդ, պապերը հնարել էին մի նոր փաստաբանություն, որով իրենց Քրիստոսի փոխանորդն էին համարում և մյուս բոլոր պատրիարքությունների գլուխը: Ահա այսպես ստեղծվեց Հռոմի պապերի եկեղեցական ու քաղաքական իշխանությունը, որի գլխավոր իիմնադիրն եղավ Գրիգոր Մեծ պապը (590-604 թթ.):

Եթե լոմբարդացիների արշավանքի պատճառով Հռոմի դրությունը վտանգվել էր, քաղաքին հաց և ջուր մատակարարելու, պարիսպները նորոգելու և պաշտպանելու, տուրքերը գանձելու և զինվորների թոշակը վճարելու, վերջապես արտաքին հարաբերությունները պահպանելու պետքը կար, Գրիգոր պապն էր, որ այս բոլոր գործերն իր վրա առավ և կատարեց պապական եկեղեցու դրամական միջոցներով:

Նույն պապն եղավ դարձյալ, որ ձեռք զարնելով կրոնական քարոզության, ուղղափառ դավանության դարձրեց արիոսական վիսիգործներին, որով Խսպանիան սերտորեն միացավ Պապի աթոռին, արիոսական լոնգորարդացիներին, որով Խտալիայի բոլոր ժողովուրդների վրա իր իշխանությունը տարածվեց և վերջապես հեռավոր բրիտանացիներին, որոնց քարոզիչն եղավ Օգոստինոսը: Այստեղ 453 թվականից կազմվել էին սաքտոնական 4 քազա-

Վորությունները. 547 թվականին արշավեցին նաև սաքտնների ցեղակից անգլերը և հիմնեցին ևս 3 թագավորություն, որոնք միանալով նախորդների հետ, կազմեցին անգլ-սաքտնական յոթնպետությունը (584 թ.):

Քրիտանիայի դարձով ամբողջ Արևմտյան Եվրոպան մտավ պապի կրոնական գերիշխանության տակ:

86. ԽՈՍՌՈՎ Բ ԵՎ ՀԵՐԱԿԼ

Իտալիայի կորուստն այնքան խոշոր նշանակություն չուներ Արևելյան կայսրության համար, որչափ ավարների արշավաճրը, որոնք իրար հետևից շարունակ արշավում էին Պոլսի վրա և մեծամեծ ավարներով ու փրկանքով միայն ետ էին դառնում: Մյուս կողմից պարսիկներն սպառնում էին Արևելքից և արդեն Ասորիք էին մտել: Այս վտանգավոր կացության մեջ ստեղծվեց մի հաջող բռնկ հայազգի Սորիկ կայսեր ժամանակ: Վահրամ Չորբինի սուլալի ապստամբության ժամանակ, պարսիկների Խոսրով Բ թագավորը գահից զրկվելով, կայսեր օգնությունը խնդրեց: Կայսրը զորավոր մի բանակ հանձնեց հայ իշխաններին, որոնք մտան Պարսկաստան, ապստամբությունը ճնշեցին և Խոսրովին նորից իր գահի վրա բազմեցրին: Խոսրովն ի նշան շնորհակալության, Սորիկին հանձնեց Հայաստանի հարավային մասը և նրա հետ բարեկամական դաշինք կապեց: Իսկ իր օգնական հայ իշխաններին էլ վարձատրելով, նրան ամենաանվանիին՝ Մմբատ Բագրատունի Բազմահաղթին պարսկական բանակի ընդհանուր սպարապետ և Հայաստանի ու Վրկանաց աշխարհի (Գիլանի) մարզպան նշանակեց:

Բայց շուտով այս բարեկամությունը դեպի շարը դարձավ: Զինվորական մի ապստամբության ընթացքում Սորիկ կայսրն սպանվելով, Խոսրովը ահարկու բանակով դուրս եկավ հոյսների դեմ, իր բարեկամի մահվան վրեժը լուծելու: Նա զրավեց Ասորիքը, Պաղեստինը իր Երուսաղեմ մայրաքաղաքով, և պատրիարքի հետ Քրիստոսի Ս. Խաչը գերի տարավ. ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը սարսափով լսեց այս գոյաժը. Խոսրովն այնուհետև նվաճեց Եգիպտոսը, հետո դաձավ Փոքր-Ասիա և հասնելով Քաղկեդոն, նատեղ Պոլսի դիմացը: Մյուս կողմից բարբարոս ավարները Դանուբն անցնելով արշավել էին հարավ և մինչև Պոլսի դոները

հասնելով, նրա արվարձաններն էին կողոպտում: Տերությունը կործանվել էր և մնում էր միայն մայրաքաղաքը: Արդեն Հերակլ կայսրը որոշել էր փախչել Կարկեղոն:

Այս վտանգավոր կացության մեջ պետության փրկիչ հանդիսացավ Պոլսի Սերգիոս պատրիարքը, որ ամբողջ վանքերի և եկեղեցիների հարստությունը ի սպաս դնելով կայսեր, հորդորեց նրան նոր արշավանքի պատրաստություն տեսնել: Հերակլը քողմելով Պոլիսը «Աստուծո, Ս. Կոյսի և Սերգիոսի» պաշտպանության, մտավ Փոքր Ասիա և Կիլիկիայում մեծ հաղթություն տարավ պարսիկների դեմ: Հետո գնաց Պոնտոս և Տրավիզոնի մոտ տարավ երկրորդ մեծ հաղթանակը: Այնուհետև դաշնակցելով կովկասյան ազգերի հետ և ավազակ խազարներին Պարսկաստան արձակելով, մտավ Հայաստան: Հայերը սիրով ընդունեցին նրան և նոր օժանդակ գործով նրա բանակը ստվարացրին: Հերակլը արշավեց Մարաստան, առավ ու կործանեց Ուրմիա քաղաքը, որ Զրադաշտի հայրենիքն էր համարվում:

Իրենց ետևում կատարված այս սարսափելի պարտությունների լուրս առնելով Խոսրովը շփորթեց. իսկույն նա միացավ ավարների հետ, բայց նավատորմիդ չունենալով, չկարողացավ կարևոր օգնություն հասցնել. ավարները Պոլսի առաջ նոր պարտություն կրելով ետ փախան: Հերակլը Մարաստանից մտավ Ասորեստան և մինչև Տիգրոն՝ պարսիկների մայրաքաղաքը հասավ: Այն ժամանակ պարսիկները, որ արդեն զգվել էին Խոսրովի բռնակալ վարմունքից, քրիստոնյաների հետ միացած, ապստամբեցին իրենց բազավորի դեմ, սպանեցին նրան և հաշտություն խնդրելով Հերակլից, քաշվեցին նախկին սահմանները (628 թ.):

87. ՄՈՒՀԱՍՄԵԴ. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐԾԱՎԱՆՔԸ

Եզիդոսի և Պարսկաստանի միջև փոված ընդարձակ անապատային երկիր է Արարիան, ուր բնակվում էին միմյանց թշնամի բազմաթիվ արարական կիսավայրենի ցեղեր: Այն մեծ աշխարհակալները, որ անցան Արևելի Վրայով, չկարողացան քոլորովին տիրապետել նրանց, երկրի անմատչելիության պատճառով, այնպես որ արաբները մնացին միշտ կիսանկախ դրության մեջ:

7-րդ դարի սկզբում երևան եկավ նրանց մեջ կրոնական ու

քաղաքական մի նոր գործիչ՝ Մուհամմեդը: Սա աղքատ ընտանիքի զավակ, նախապես հասարակ ուղղապահն, հետո վաճառական, շատ անգամ ճամփորդելով դեպի Պաղեստին և Ասորիք, առիր էր ունեցել ծանոթանալու հնդկական կրոնին, քրիստոնեության և նրա զանազան աղանձներին: Ազդվելով այս կրոններից նա մտածեց իր հայրենակիցներին էլ, որոնք կուապաշտ էին, միաստվածության դարձնել: Նա քաղեց այս բոլորից ինչ որ ավելի բնական ու հարմար էր գտնում արարական բարքերին, իորինեց մի նոր կրոն Խալան անվանք, որ ամփոփեց Ղուրանում և սկսեց քարոզել իրեն շրջապատողներին (611 թ.): Նրա առաջին հետևորդները չափազանց քիչ էին, բայց շուտով նրանց թիվն ավելացավ: Մուհամմեդն ապաստանելով Սեղինե քաղաքը, արշավեց Սեքքայի վրա, որ կուապաշտության կենտրոնն էր, գրավեց և կուռքերը կործանեց: Սեքքայի գրավումը մեծ նշանակություն ունեցավ նոր կրոնի քարոզության համար: Սի քանի տարվա ընթացքում Արարիայի մեծ մասն արդեն Մուհամմեդի ձեռքի տակ նվաճվել և նոր կրոնին հպատակվել էր:

Բաժան-բաժան եղած արար ցեղերը կրոնի միությանը կազմեցին մի ամբողջություն և մարգարեի պատվերի համաձայն դուրս եկան աշխարհներ նվաճելու (632 թ.): Ժամանակը չափազանց բարեպատեհ էր. հույներն ու պարսիկները միմյանց ջարդելով երկուսն էլ լրվել ու հոգնել էին. քրիստոնեության մեջ երկպառակություն էր տիրում. արաբների նոր ու բարմ ուժերի դեմ դնելու համար ոչ ոք չկար. ուստի կարծվածից էլ ավելի արագ կատարվեցին նվաճումները:

Արաբները բաժանվեցին երեք խմբի. առաջին խումբը քայլեց Արարիայի ներսերը, դեռ չպատակված ցեղերը նվաճելու. երկրորդը արշավեց դեպի Ասորիք և երրորդը դեպի Պարսկաստան: Վեց տարի տևեց Ասորիի նվաճումը, Հերակլ կայսեր ուղարկած բանակները ջարդություր եղան: Դամասկոսը և Երուսաղեմը գրավվեցին, և Ասորիին ու Պաղեստինը մտան արարական իշխանության տակ (638 թ.): Երկար չեւեց Պարսկաստանի նվաճումը. արաբները գրավեցին Տիգրոնը, Նեհավենտի դաշտում (Եկրատանի հարավը) ջարդեցին պարսիկների վերջին բազավոր Հազկերտի բանակը (642 թ.), որ փախավ մինչև Զինաստան՝ օգնություն խնդրելու: Արաբները տիրեցին Պարսկաստանին և իսկույն սկսեցին քարոզել մահմեդական կրոնը. գրադաշտական

կրոնը տեղի տվեց. պարսիկներն ընդունեցին իսլամը և այնպիսի մոլեուանդությամբ, որ իրենք իրենց ձեռքով ոչնչացրին հին պարսկական կրոնի գրականության մնացորդները, այրեցին բոլոր պահլավերեն գրերը, իրենց գրերն անզամ թողին և ընդունեցին արարական գրերը: Զրադաշտական կրոնին հավատարիմ մի փոքր խումբ միայն ավելի լավ համարեց թողենել երկիրը, քան թողենել կրոնը և Պարսից ծոցի եզերքով երկար քափառելուց հետո, Գուգարադի հնովիկ հշխանից հրավեր ստացավ այդ երկիրը գաղթելու. զրադաշտականներն անցան Հնդկաստան և այնտեղ պահում են իրենց գոյությունը մինչև այսօր: Դրանք կոչվում են փարսի կամ գերը և թվով շուրջ 60 000 են:

Պարսկաստանից ավելի արագ եղավ Եգիպտոսի նվաճումը. միարենակ քրիստոնյանները և դպտինները, որոնք երկարենակ հույններից շարունակ հալածված, միջոց էին փնտրում ազատվելու նրանց զգվելի լուծից, իսկույն անցան թշնամու կողմը և Եգիպտոսը առանց կռվի գրավվեց (640 թ.):

Այս երկրների նվաճումից հետո կարգը եկավ Հայաստանին, և հետո Վրաստանին, որոնք այն ժամանակ ամբողջապես հույնների իշխանության տակ էին գտնվում: Արաբները Հայաստանի նվաճման համար 50 տարի մոտավորապես կորիվ մղեցին հույնների և հայերի դեմ: Առաջին արարական բանակը ոտք դրեց Հայաստան 640 թվականին Ասորեստանի վրայով և առանց արգելքի մինչև Տարոն առաջացավ: Այստեղ նրանց դեմ դրւու եկավ Տարոնի իշխան Տիրան Մամիկոնյանը, որ ընդամենը 8 000 կռվող ուներ 18 000 արաբների դեմ: Մամիկոնյաններին հասուկ քաջությամբ այս փոքրաթիվ բանակը կռվեց ու ջարդվեց և նրանց դիակների վրայից արաբներն առաջ արշավելով, հասան մինչև Դվին մայրաքաղաքը, որ գրավեցին և գերինների ահազին բանակով վերադարձան:

Արաբների հետ քաշվելուց հետո հույնները նորից եկան և իրենց կորած իշխանության տեր դարձան. արաբներն ստիպվեցին երկու նոր արշավանքի ձեռնարկել և մեծ անգրություններ գործելով տիրեցին Հայաստանին, ժողովրդի վրա ծանր հարկեր դրին և հետ դարձան: Այս հարկերին չդիմանալով հայերը բռափեցին արարական լուծը և նորից հնազանդվեցին հոյւններին: Արաբները պատրաստվեցին ավելի մեծ արշավանք կատարելու, բայց իրենց միջև քաղաքացիական պատերազմ ծագելով արշավանքը հետաձգվեց:

88. ԴԱՍԱՍԿՈՍԻ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արաբների մեջ իշխանության համար ժառանգական օրենք չգտնվելով, երբ Օսման ամիրապետը մեռավ, նրան հաջորդ ընտրելու համար արաբները երկուսի բաժանվեցին, մի մասը պահանջում էր, որ Մուհամմեդի փեսան Ալին լինի ամիրապետ, մյուսները Մուավիեի կողմն էին, որ Ասորիքի կառավարիչն էր: Հինգ տարվա արյունահեղ կրիզներից հետո, վերջապես հաղթեց Մուավիեն: Ալի ամիրապետին և նրա որդուն Հասանին սպանեց և հիմնեց մի նոր ամիրապետություն, որ իր անվամբ կոչվեց Ումեյյան (661 թ.):

Քաղաքական բաժանումը մահմեդականության մեջ առաջ բերավ կրոնական երկու մեծ հերձված, որ մինչև ներկայումս էլ շարունակվում է. առաջինը կոչվում է **սուլթանի**, որոնք Մուավիեի հետևորդներն են և կրոնի մեջ ընդունում են Ղուրանի հետ նաև չորս ամիրապետների ժամանակ գրված ավանդությունները, իսկ երկրորդը կոչվում է **շիա**, որոնք Ալիի հետևորդներն են և մերժում են ավանդությունները, իբր սրբազն գիրք ընդունելով միայն Ղուրանը:

Ումեյյան խալիֆաները թողին Սեքքան և իբր մայրաքաղաք ընտրեցին Դամասկոսը Ասորիքում: Արաբական նախկին պարզ բարերը փոխվեցին և կազմակերպվեց ասիական հին միապետական ոճով բռնակալ մի պետություն: Աշխարհակալական պատերազմները, որոնք ներքին կրիզների պատճառով մի ժամանակ կանգ էին առել, նորից սկսեցին: Այս անզամ արաբները իրենց զիխավոր ուշադրությունը դարձրին հույների կայսրության վրա, որի շատ նահանգներ դեռ չէին նվաճվել: Հայերը լսելով արաբների նոր պատրաստությունը, մանավանդ որ իրենք էլ զգել էին հույների կրոնական վեճերից ու ունձգություններից, կամովին ընդունեցին հպատակությունը: Արաբները Հայաստանի կառավարությունը հանձնեցին մի հայ նախարարի:

(Թեոդորոս Ռշտունի, մանրամասն տե՛ս և ա՛ռ Արմֆանի Գիտական ժողովածու, 1941 թ., էջ 60-90 և այլն):

672 թվականին արաբները արշավեցին Պոլսի վրա. մի ասորի հնարել էր մի տեսակ նոր նյութ, որ ջրի մեջ էլ վառվելու հատկություն ուներ. այս նյութը, որ ծանոթ է պատմության մեջ

հունական հուր անվամբ, փրկեց Արևելյան կայսրությունը. հույները նրանով էին վառում իրենց մոտեցող քշնամի նավերը: Արարեները յոթը տարի պաշարեցին Պոլիսը, բայց չկարողացան գրավել և հետ քաշվեցին:

Աֆրիկայի բնիկները հույների ծանր հարկերից նեղված, հրավեր կարդացին արաբներին՝ զալ տիրել իրենց երկրներին: Արարեները արշավեցին Աֆրիկա և մինչև Օվկիանոսը տիրեցին: Հույները մի նոր փորձ կատարեցին Հայաստանն ազատելու արարեների ձեռքից, բայց այս փորձն էլ զոր անցավ. արաբները դուրս քշեցին հունական զորքը Հայաստանից և վերջնականապես տիրեցին երկրին (693 թ.): Այստեղից անցավ Կովկաս և Վրաստանին ու Աղվանքին տիրելով մինչև Կովկասյան լեռնաշղթան հասան: Արևելյում արշավեցին Թուրքեստան, Աֆղանստան, Բելուջիստան, Հնդկաստան և Կասպից ու Արալի ծովերից մինչև Ինդոս գետը տարածված ընդարձակ երկրներին տեր դարձան: Այստեղից իրենց աշքը դարձրին դեսպի Չինաստան: Հնդկաստանը դիմելով չինացիներին, արաբների դեմ կովելու համար օգնական զորք ուզեց. արաբները խորտակեցին այս բանակը, բայց այնուամենայնիվ Չինաստան մտան և նրա հետ բարեկամական հարաբերություն պահեցին:

Կրետե կղզուն տիրելուց հետո, արաբները Մավրիտանիայի վրայով մտան Իսպանիա և Վիսիգոթների բազավորության վերջ տալով, տիրեցին գրեթե ամրող երկրին (711 թ.):

Արաբները երկրորդ և ավելի ահավոր մի արշավանք փորձեցին Պոլսի վրա. անցան Փոքր Ասիան և Հելլեսպոնտոսի նեղուցը և 1800 նավերի տորմիղով Պոլիսը ծովից ու ցամաքից պաշարեցին (717 թ.): Այս սուկալի պաշարումը տևեց մի տարի. Լևոն Իսավրացի կայսրը քաջուրյանք պաշտպանեց քաղաքը. հունական հուրը վառեց արաբական նավատորմը. քաղաքի բուլղարները օգնության հասնելով, 22 000 արար ջարդեցին Պոլսի պատերի տակ, արաբները սուկալի կորուստներով հետ դարձան ու թեև ուրիշ շատ անգամներ հարձակվեցին Փոքր Ասիայի վրա, բայց այլևս բնավ Պոլիս արշավելու համարձակությունը չունեցան:

Այսպիս արաբները հասան այնպիսի մեծ ծավալի, որին ո՞չ մի հին աշխարհակալ չէր հասել աշխարհի սկզբից ի վեր. Ինդոս գետից սկսած մինչև Պիրենյան լեռները արաբական իշխանության տակ էին. Ասիայի և Աֆրիկայի մեջ չկար այլևս մի ազգ կամ

տերություն, որ արաբական հարվածը ստացած չլիներ կամ համարձակվեր նրանց դեմ դուրս գալու: Կարգը եկել էր Եվրոպային:

Իսպանիային տիրելուց հետո, արաբները Պիրենյան լեռներն անցան և իրենց առաջ բացվեցին Գաղիայի ընդարձակ դաշտերը. իրենց ձիավորներն արդեն ասպատակում էին մինչև Լուար գետը, մինչև Գաղիայի կեսերը: Այստեղ դեմ դեմի ելան արաբներն ու ֆրանկները ու նրանց բախումից պիտի վճռվեր Եվրոպայի, հռոմեական քաղաքակրթության և քրիստոնեության ճակատագիրը:

89. ՖՐԱՆԿՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՇԱՐԼ ՄԱՐԹԵԼ

Ֆրանկները գերմանական փոքր մի ցեղ էին, որ 406 թվականին սվլեների հետ միասին Խտալիա արշավելուց և այնտեղից դուրս քշվելուց հետո, անցել էին Գաղիա, որի հյուսիսային կողմը մի փոքր նահանգում բնակություն էին հաստատել: Երկար ժամանակ նրանք այդ փոքր տարածության մեջ մնացին, առանց անկախ և զորավոր պետություն կազմելու: Գաղիայի մնացյալ մասերը այն ժամանակ երեք ավելի մեծ իշխանությունների էին պատկանում: Փարիզի շրջանում կար հռոմեական մի իշխանություն, այնտեղից հարավ, մինչև Պիրենյան լեռները, վիսիգոթների ձեռքումն էր, իսկ արևելյան լեռնային մասը բուրգոններին էր պատկանում:

Ֆրանկների մեջ նշանավոր եղավ Կլովիսը, որ աշխատեց կամաց-կամաց տիրել Գաղիայի մյուս մասերին: Նախ հաղթեց հռոմայնեցիներին և Փարիզը գրավելով իրեն մայրաքաղաք դարձեց (486 թ.). հետո հաղթեց վիսիգոթներին և նրանց Պիրենյան լեռների հյուսիսային անկյունը քշելով, երկրի մեծագույն մասին տեր դարձավ: Ալամանները, որ այն ժամանակ արշավում էին նրա վրա Գաղիան ձեռքից խլելու համար, հաղթվելով Հռենոսից այն կողմ քշվեցին, որով Գերմանիայի կեսը մտավ ֆրանկների իշխանության տակ: Այնուհետև Կլովիսը դարձավ քրիստոնյա, որով կարողիկ հոգևորականության էլ պաշտպանությունը շահեց:

Իրենից հետո տերությունը բաժանվեց իր չորս որդիների միջև, որոնցից յուրաքանչյուրը նոր աշխարհակալություններ մղելով, ֆրանկների պետությունը ավելի հեռուները տարածեցին և մինչև անգամ Իսպանիա և Իտալիա մտան:

Արյունահեռ ֆրանկների չորս թագավորությունների միջև

սկսվեց արյունալի մի կոիվ, որ տևեց 70 տարի. քագավորները միջյանց սպանելով, վերջապես մնաց միայն Կլոտերը, որի ձեռքի տակ միացավ ամբողջ Գալիան: Նրա որդին Դակորեոր (628 թ.) կազմեց զորավոր մի պետություն, որ արևմտյան Եվրոպայում ամենաշահավորը դարձավ. իրեն հարկատու կամ հպատակ եղան շրջակա բոլոր ժողովուրդները. Բտալիայի լոնգորադացիք, Իսպանիայի վիսիգորները և մինչև իսկ Բյուզանդիայի կայսրերը նրա բարեկամությունն էին փնտրում:

Դակորեորից հետո գալիս է ֆրանկ քագավորների մի շարք, որոնց գոյությունն անվանական էր միայն. սրանք իրենց ամբողջ իշխանությունը հանձնել էին պալատական մի իշխանի (maire), իսկ իրենք կերուիտում և զվարծության մեջ էին անցկացնում իրենց ժամանակը: Այս քագավորները կոչվում են դատարկապոտ քագավորներ (rois faineants): Մրանց ժամանակ ֆրանկների պետությունը շատ վտանգվեց. Արևելյան Եվրոպայից Գերմանիա խուժեցին բարբարոսների ուշ մնացած խմբերը, կռապաշտ սաքսոնները և սլավոնները. Ֆրանկների հպատակ այլևայլ զավատներ ապստամբեցին և վերջապես հարավից բարձրացան արաբները, որոնք եկել էին քրիստոնեության հետ հոռմեական քաղաքակրթությունը ոչնչացնելու:

Ֆրանկների այս ժամանակվա մերճ* էր Շարլ Մարքելը. այս կտրիծ մարդը դուրս եկավ կացությունը փրկելու. նվաճեց ապրստամբներին, բարբարոսներին սահման և գնաց արաբների դեմ: Պուատիեի դաշտում տեղի ունեցավ կոհիվը. Շարլը հաղթեց և արաբներին Պիրենյաններից այն կողմ նետեց (732 թ.). Եվրոպան փրկվեց:

90. ՄԵԾ ԶԻՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԹԱՅ-ՑՈՒՆ

Այն միջոցին, երբ հույններն ու պարսիկները կռվում էին Արևելքի տիրապետության համար, հեռավոր Արևելքում և նույնիսկ Պարսկաստանի սահմանների վրա կազմվում է Մեծ չինական կայսրությունը:

Շատ վաղուց չինացիներն ընդհարման մեջ էին բարար և մոնղոլ վաշկատուն ցեղերի հետ: Դրանցից շատերն ել խաղաղ ճանապարհով մտել էին Չինաստան և իրենց քաջությամբ զանազան

* մեր - քաղաքագլուխ (խմբ.):

պաշտոնների հասել: 4-րդ դարի վերջում Զինաստանի հյուսիսային մասերում պետության գլուխն են անցնում քարարական ծագումով կայսրեր, որոնք շարունակում են կոփսն իրենց վաշկատուն ցեղակիցների հետ: Ավելի հետո հարաբերությունները բարեկամական են դառնում և չինացիք սկսում են վաճառականություն անել քարարների հետ. նրանք հյուսիս ու արևմուտք առաջանալով, հասնում են մինչև Բայկալ լիճը և Սիբիրի Օրի գետը: Այս բոլորը սրում է չինացիների ախորժակը: 609 թվականին Յունկ-թի կայսրն անձամբ բուրքերի դեմ է արշավում, որոնք հրաժարվել էին հարկը վճարել և մինչև ույղուրների երկիրն է առաջանում ու չինացիների գերիշխանությունը վերահստատում է Սիցին Ասիայում: 7-րդ դարում Զինաստանի զանազան պետությունները միանալով մի ամբողջություն են կազմում. Թայ-ցուն նշանավոր կայսրը (627-649 թթ.) նվաճում է այդ բոլորին իր ձեռքի տակ և դրս է զալիս աշխարհակալության: Նվաճում է Զինական Թուրքեստանը և վերածում 4 փոխարքայության. Քաշգարը ճանաչում է չինացիների կայսեր իշխանությունը: Զինացիների ազդեցությունը հասնում է մինչև Սոգդիանիա, Թոխարստան և Խորասան. նրա սահմանները արևմուտքից հասնում են Կասպից ծովը և կցում է Պարսկաստանին. հյուսիսից Ալբայան լեռները. հարավից անցնելով Տիբերը, մտնում են Հնիկաստան և գրավում Նեպալը. իշնում է Ամման. հյուսիսից արշավում են Կորեա և այդ երկիրն էլ միացնում չինական պետության: Այսպես կազմվում է միահեծան մի կայսրություն, որ մինչև անգամ Արևմուտքի հետ հարաբերություն է սկսում:

Արաբների մարզարեն Մուհամմեդ Եմենից ուղարկված մի նավով դեսպաններ է ուղարկում Թայ-ցուն կայսեր և իր կյունն առաջարկում նրան: Կայսրը սիրով է լսում քարոզիչներին և քոյլ է տալիս նրանց հիմնելու Զինաստանում առաջին մզկիրը (628 թ.): Դրանից հետո ասորի նեստորական քարոզիչների միսիններական մի խումք է զալիս Զինաստան. Թայ-ցունը լսում է նրանց քարոզությունը, հրամայում է չինարեն քարզմանել Ս. Գիրը և գտնելով արժանավոր, բույլատրում է քարոզել Զինաստանում, ինչպես և հիմնել քրիստոնեական եկեղեցի (628 թ.): Վերջապես հոյսների Թեոդոս կայսրը լսելով այս բոլորը, ինքն էլ ուղարկում է մի դեսպան՝ բարեկամական կապեր հաստատելու համար:

Կայսեր այս վարմունքը ցույց էր տալիս, թե ինչքան նա հանդուրժող էր դեսպանի բոլոր կրոնները: Հասկանալի է, թե այսպիսի

մի անձ ինչքան ուշադիր պիտի լինի դեպի արվեստներն ու գրականությունը: Այդ շրջանին Զինաստանը հասնում է քաղաքակրթական մեծ աստիճանի. արվեստները, հատկապես նկարչությունը, մետաքսագործությունը, հախճապակի ստանալու արվեստը և այլն ծաղկում են. գրականությունը զարգանում է. ասում են, թե պալատական գրադարանում 54 000 հատոր գիրք է եղել այդ ժամանակ: Կայսրը պալատում հիմնում է ժողովրդական լսարան դասախոսությունների համար, որոնք ինքն էլ աշակերտում եր. հիմնում է դպրոց 10 000 աշակերտով, գրական ակադեմիա և զինվորական վարժարան, ուր զինվորներն էին մարզվելու: Նա գտնում է թեյը, որի գործածությունը տարածվում է շուտով բոլոր ասիական երկրներում: Զինաստանը խաղում է խոշոր դեր Արևելյան և Կենտրոնական Ասիայի վրա և շինական քաղաքակրթությունը տարածվում է այդ բոլոր երկրներում: Այդ ժամանակ է տեղի ունենում մի նշանավոր ճանապարհորդություն, որ գիտական մեծ նշանակություն ունի. շինացի աշխարհագրագետ Յուան-Չուանկը դուրս է գալիս իր երկրից (629 թ.) և 16 տարի շարունակ մաս գալով Տիբեթ, Թուրքեստան, Աֆրանիստան, Հնդկաստան և Ցեյլոն, դառնում է Զինաստան, բերելով իր հետ հարյուրավոր գրքեր բուդյայական գրականության վերաբերյալ: Թագավորը հրամայում է բարգմանել դրանք սանսկրիտից շինարեն, միևնույն ժամանակ գրել այդ բոլոր երկրների աշխարհագրությունը:

Զինական այս մեծ պետությունը տևում է 9-րդ դարի վերջը և 10-րդ դարի հետ սկսում է քայբայվել և վերածվում է զանազան մասերի:

91. ՀԱՅԵՐՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ.

693 թվականից սկսած Հայաստանը պաշտոնապես արաբների հպատակության տակ ընկավ: Արաբները կառավարում էին երկիրը մահմեդական մի լրադասուր կառավարիչով, որ մեր պատմության մեջ սովորաբար ուստիկան (ամիրա) է կոչվում: Սրա ռեզիդենցիան Դվինն էր: Նրա պարտականությունն էր նախ հարկերը հավաքելով ուղարկել ամիրապետի և երկրորդ՝ երկիրը հնազանդության մեջ պահել: Հարկահավաքությունը սովորաբար շատ խիստ էր. իսկ երկիրը հնազանդության մեջ պահելու համար արար ուստիկանները

հեշտ միջոց էին մտածել. զանազան պատճառներով սպանել նախարարներին կամ Հայաստանից վտարել. այսպիսով ժողովորդն անգուխ մնալով, չպիտի կարողանար ապստամբության դիմել:

Արարական տիրապետությունը պարսկականից տարբերվում էր գլխավորապես նրանով, որ մինչդեռ պարսիկները նպատակ էին դրել հայերին գրադաշտականության դարձնել և սրա համար միքանի անգամ ընդհանուր հալածանք հանեցին քրիստոնեության դեմ, ընդհակառակն արաքները այդպիսի խոշոր քայլերի չփմնեցին: Ծշմարիտ է, որ արաքները մահմեղական կրոնը սուրի ուժով տարածեցին ամեն կողմ, բայց այդ տեղի ունեցավ և հաջողվեց կոապաշտ ու կրակապաշտ երկրներում: Այսպէս Պարսկաստանը, Աֆղանստանը, Բելուջիստանը, Հնդկաստանը, Թուրքեստանը, Կովկասի լեռնականները և Աֆրիկայի վայրենիներն ընդունեցին խալամությունը և խալամության հետ արաբական գրականությունն ու քաղաքակրթությունը: Իսկ քրիստոնյա երկրները շատ ավելի զերծ մնացին կրոնական հալածանքից. սրանց մեջ կրոնական հալածանքը կրում էր մասնակի բնույթ: Այս պատճառով Հայաստանն էլ կարողացավ պահել իր կրոնը, լեզուն և գրականությունը: Հայերը ո՛չ միայն չճուղվեցին արաքների հետ կամ մահմեղական շղարձան, այլև մի քանի անգամ ապստամբեցին նրանց լուծը թոթափելու համար, թեև իրենց բոլոր փորձերն էլ անհաջող անցան:

Առաջին ապստամբությունը տեղի ունեցավ նույնիսկ առաջին ոստիկանի (Աբդուլլայի) դեմ: Այս ապստամբության գլուխ կանգնեց Սմբատ Բագրատունի իշխանը, որ Դամասկոս գերի քշված նախարարներից մեկն էր: Գերությունից փախուստ տալով դիմեց հույսներին և նրանցից զորք ստանալով եկավ Հայաստան: Վարդանակերտի նշանավոր ճակատամարտում արաքները չարաշար պարտվեցին և Աբդուլլան հազիկ կարողացավ փախչել: Արաքները նոր բանակ ուղարկեցին Հայաստան, բայց Սմբատը նույն հաջողությամբ ջարդեց այս բանակն էլ: Երրորդ անգամ ավելի ստվար բանակով եկան արաքները. այս անգամ կարողիկոսը միջամտեց և երկու կողմերը հաշտեցրեց: Արաքներն իրենց վրեժը լուծելու համար խարդախությամբ հայոց ... իշխանները հավաքեցին Նախիջևանի եկեղեցում և այրեցին: Այնուհետև արշավեցին երկրի զանազան կողմերը և շատերին գերի բռնելով քշեցին Դամասկոս: Այս խժդժությունները տևեցին գրեթե 40 տարի, մինչև որ եկավ Մրվան ոստիկանը և հայոց

տառապանքին վերջ տվեց (742 թ.):

Այս ժամանակ Դամակոսում գահակալական կրիվներ ծագեցին. Սրբանը Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց մի հայ իշխանի և ինքը հայկական օգնական զորք առնելով Դամակոս գնաց, խոռվությունները դադարեցրեց և ինքը գահ բարձրացավ:

92. ԲԱՂԴԱԴԻ ԽԱԼԻՖԱՅԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սուննիների և շիաների մեծ հերձվածը (աղանդը) ահազին պառակտում առաջ բերեց արարական պետության մեջ: Այսի ժառանգորդները, որոնք Բարեկրնում իշխանական հարզված մի ցեղ էին կազմում, դեռ չեն մոռացել իրենց հասցված անարդարությունը: Նրանց զիսավորներից Արքասը ապստամբեց Ումեյան խալիֆայության դեմ, Դամակոսը գրավեց, ամիրապետին սպանեց, սուննիներից տասնյակ հազարավորներ չարաշար խժությամբ կոտորեց, մինչև անզամ հին ամիրապետների գերեզմանները բանալով, նրանց ոսկորները այրեց և վերջապես ինքը հիմնեց մի նոր խալիֆայություն, որ իր անունով կոչվում է Արքայան խալիֆայություն (750 թ.):

Նոր խալիֆայությունն իրեն մայրաքաղաք դարձրեց Բաղդադը, որ հիմնեցին արաբները Տիգրոնի ավերակների վրա: Ումեյաններից Արդուահմանը կարողացավ սակայն փախչել Աֆրիկա և այնտեղից անցնելով Խապանիա, հիմնեց անկախ խալիֆայություն, որի մայրաքաղաքն եղավ Կորդովան (755 թ.): Այս քաժանումն առաջ բերեց նոր պառակտումներ Աֆրիկայում, ուր ձևացան մի շարք նոր խալիֆայություններ, որոնցից նշանավորներն եղան Մարոկկոյի և Թունիսի խալիֆայությունները: Այս քաժանումներով արքայան խալիֆայությունը զրկվեց իր Աֆրիկայի և Եվրոպայի տիրապետություններից և իր ձեռքում մնաց միայն Ասիան:

Արքայան խալիֆայության ժամանակ արարական պետությունը հասավ պերճության և շքեղության զագարնակետին: Արաբները նոր աշխարհակալություններից հրաժարվելով, հետամուտ եղան քաղաքակրթվելու և Արևելքի արվեստներն ու գիտությունները զարգացնելու: Բանաստեղծությունը, աստղաբաշխությունը, բժշկությունը, քիմիան և մաքենատիկական գիտությունները նորանոր քայլեր առան: Բաղդադը դարձավ Պոլսի

մրցակիցը և աշխարհի ամենամեծ և ամենաանվանի քաղաքը: Արբասյան խալիֆաներն իրենք էին քաջալերուն այս արվեստները. նրանցից ամենանշանավորը՝ Հարուն-ալ-Ռաշիդը իր պալատը բանաստեղծների և գիտնականների կենտրոնավայրն էր դարձրել:

93. ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ԱՊՈՍՏՈԼԻԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ՄՈՒՇԵՂ ՍԱՍԻԿՈՆՅԱՆ

Բաղդադի խալիֆաների և ամիրաների անքավ շռայլության և ծախսերի մատակարարությունը բնականաբար պիտի ծանրանար հպատակ երկրների, հատկապես քրիստոնյա երկրների վրա, որոնց թվում ամենակարևորը Հայաստանն էր: Այս պատճառով ահա հարկերը սոսկալի ծանրության հասան. ժողովուրդը և նախարարները չփիմանալով ընչաքաղ ոստիկանների հարստահարություններին, երեք նոր ապստամբություն բարձրացրին:

Առաջին ապստամության գլուխ անցան Մամիկոնյանները, բայց Բագրատունիները նրանց հակառակ գտնվեցին, ուստի կրիվը նախ իրենց միջև սկսեց և ապստամբությունը գլուխ չեկավ:

Երկրորդ անգամ հայերը ապստամբեցին Բեկիր ոստիկանի դեմ. նրա զորքերը ջարդեցին և երկրից դուրս վտարեցին. բայց Միջագետքի արարները օգնության հասնելով, ապստամբությունն ընկճեցին:

Երրորդ ապստամբությունն ավելի ուժեղ եղավ. այս անգամ գլուխ կանգնեց Մուշեղ Մամիկոնյան իշխանը, որ Տարոնի վրա արշավող արարներին ջարդելոց հետո, մինչև Դվին առաջացավ, զրավեց քաղաքը և ոստիկանի դուրս քշեց: Սրա մյուս նախարարներն էլ սիրու առան և ապստամբությունն ընդիանուր ծավալ գտավ (780 թ.): Արարները մեծ բանակով վագեցին Հայաստան. հայոց 5 000 զորքը նրանց դեմ դուրս եկավ. բայց թշնամին վեց անգամ ավելի շատ էր. Մուշեղ Մամիկոնյանը քաջությամբ կրվեց նրանց դեմ և իր 3 000 քաջերի հետ ընկավ պատերազմում, մնացածները ցրվեցին և ամուր տեղերում ապստանեցին: Արարները արշավեցին երկրի զանազան կողմերը, շատերին կոտրեցին, շատերին գերի տարան Բաղրադ, մի քանի տարի շարունակ: Հայերն այս անհաջող փորձերից հուսալրվեցին և հպատակության ծանր լուծը անտրտունջ տարան մինչև 9-րդ դարի սկիզբը:

94. ՏԻՐԵԹՑԻՆԵՐԻ ԱՐԾԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

Կենտրոնական Ասիայի բարձունքների վրա թառած ընդարձակ լեռնաշխարհ է Տիրեթը: Ժողովուրդը կիսավայրենի դրության մեջ էր: Հնդկաստանից եկած քարոզիչներ այստեղ էլ մտցրին բուդրայական կրոնը, որին ջերմեռանդ հետևորդ և պաշտպան եղան տիրեթցիք: Սակայն բուդրայականությունն այստեղ տարրեր կերպարանք ստացավ, որ կոչվում է լամայականություն: Այս աղանդն ընդունում է, թե Բուդրան մշտապես անձնավորվում է լամայի անձի մեջ: Իրենց մայրաքաղաքն եղավ Լիասսան, որտեղ նստում է դալայ-լաման՝ տիրեթցիների կրոնապետը: Չինացիք նվաճեցին այս երկիրը և կայսրության մի նահանգը դարձրին: Երբ Չինաստանը ներքին ապատամություններով սկսեց բուլանալ, տիրեթցիք գլուխ բարձրացրին: 7-րդ դարի կեսից (648 թ.) Տիրեթի բազավորը՝ Սրոնգ-ցան-զամբո, որ ջերմեռանդ բուդրայական էր, արշավեց Հնդկաստան, հաղթեց Մագատայի բազավորին և նշանավոր սուրբ պատկերը, որ ներկայումս էլ իրենց մեծ սրբությունն է, բերավ Տիրեթ: Նույն ժամանակ մտել է նաև տիրեթցիների գիրը: Տիրեթցիներն արշավում են նաև չինացիների, արաբների, ինչպես նաև բուրքերի դեմ, որոնց հետ երբեմն էլ միանում են՝ միասին չինացիների դեմ կռվելու համար: 763 թվականին տիրեթցիք, Թի-սրոնգ--դե-ցան բազավորի առաջնորդությամբ, կազմում են 300 000-անոց մի բանակ, արշավում են Չինաստան և բազմարիվ քաղաքներ գրավելուց հետո, մինչև մայրաքաղաքը՝ Սյունգան-ֆու առաջանում են, ավարի են տալիս և կայսերական պալատը այրելուց հետո, մեծ ավարով են վերադառնում: Չինացիները դաշնակցում են ույղուրների, հնդիկների և արաբների հետ՝ Տիրեթի դեմ դրւս գալու համար: Ույղուրները հարվածում են տիրեթցիներին, բայց սրանք Պեկինում (Բաշ-Բալիխ) հաղթում են ույղուրներին և Փոքր Բուխարան չինացիներից գրավում են: Վերջապես չինացիք և տիրեթցիք հաշտության դաշինք են կնքում և իրենց այս դաշինքը մարմարի վրա արձանագրելով Լիասսան մայրաքաղաքի մեծ տաճարի դռան վրա են կախում (783 թ.), ուր մնում է մինչև այսօր: Այս Թի-սրոնգ-դե-ցան բազավորն է, որ ճարպիկ մտածմունքն ունեցավ Տիրեթի արժեքը բարձրացնելու համար այն բուդրայական կենտրոն և համաշխարհային սրբավայր դարձնելու: Նա տեսավ,

որ բուդդայական կրոնը, թեև հնդկական կրոն, բայց Հնդկաստանում հետզիեստ ընկնելու վրա է, տեղի տալով կամ բրահմանականության և կամ նորածագ հնդկական կրոնին: Միայն Տիրեքն էր, որ այդ կրոնի հավատարիմ հետևորդն ու պաշտպանն էր: Ուստի ուժ տվավ լամայականության: Հետևանքն այն եղավ, որ երկիրը թեև հետո շատ բազմարիվ փոքր պետությունների բաժանվեց, բայց լամայականությունը, ընդհակառակը, շահեց. դպայ-լաման մնաց և մնում է մինչև այսօր իրքն Տիրեքի թե՛ կրոնական և թե՛ բաղաքական պետը և կազմում է տիրեքինների ազգային միության կապը:

95. ԿԱՐՈԼՈՍ ՄԵԾԻ ԿԱՅՍԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իսպանիայի արարներին հետ քշելուց հետո, ֆրանկների բազավորությունն ավելի ուժեղ և անվանի դարձավ. հարմար առիթը քաշեց նրանց Իտալիա:

Լոնգորարդացիք ձգտելով ամբողջ Իտալիայի տիրապետության, բնականաբար ազատ չպիտի բողնեին Հռոմը: Պապը չցանկանալով իր արոռոր ձեռքից հանել, ստիպված էր դիմել արտաքին օգնության: Հույները շատ հեռու էին, վիսիգոթներն ընկճված. միակ գլխավոր պետությունը որ կար Իտալիայի սահմանի մոտ, ֆրանկներն էին, որոնց բազավորն էր այն ժամանակ Պեպին Կարճահասակը (Pepin le Bref): Պեպինն ընդունեց պապի խնդիրը, արշավեց Իտալիա, ազատեց Հռոմը և Ռավեննայի նահանգը խելով լոնգորարդացիների ձեռքից, նվիրեց պապին: Այս օրից սկսեց պապի աշխարհական իշխանությունը (754 թ.):

Պեպինի հաջորդ Կարոլոս Մեծի օրով պատերազմը նորից բրոբրովեց ֆրանկների և լոնգորարդացիների միջև. Կարոլոսը հաղթեց և լոնգորարդացիների բազավորության վերջ տալով, նրանց երկիրն իր տերության միացրեց (774 թ.): Այսպիսով ֆրանկների ձեռքի տակ ընկան Գաղիան, Գերմանիան և Իտալիայի մեծ մասը:

Կարոլոսն արշավեց նաև Իսպանիա՝ սանձելու համար արարներին. տիրեց երկրի հյուսիսային մասին, բայց շուտով տեսավ, որ այս օտար միջավայրում ինքը գործ չունի. բասկերը Պիրենեյան լեռներում ջարդեցին նրա վերջապահ գորքը. և

Կարոլոսը թողնելով Խսպանիան ետ դարձավ: Այս անհաջողության վրա Կարոլոսի դեմ ապստամբեցին Գերմանիայի հյուսիսային կողմից սարսերը և հարավային կողմից բավարացիք: Շատ դժվար եղավ ճնշել սարսերի ապստամբությունը. քանի-քանի անգամ Կարոլոսն ստիպվեց արշավել նրանց վրա, բայց երբ հեռանում էր, նորից էին ապստամբում: Կարոլոսը վերջապես ընկճեց նրանց և որպեսզի նրանց կոպիտ բարբերը չափավորի և ապստամբության միտքը անհետացնի, բռնի քրիստոնյա դարձրեց նրանց: Ավելի հեշտ եղավ ճնշել բավարացիների ապստամբությունը, որով ճանապարհ բացվեց դեպի ավարների երկիրը: Սրանք այն ժամանակ բնակվում էին արդի Հունգարիայում և շարունակ ասպատակում էին դանության պավեների երկրները և Բալկանյան թերակղզին: Կարոլոսն այնպիսի հարված հասցրեց ավարների բազավորության, որ այլևս նրանք չկարողացան ուշքի գալ: Կարոլոսը հարձակվեց նաև սերբների և ալվենների վրա, խորտակեց նրանց էլ, բայց չկարողացավ գրավել Չեխիան:

Այս մեծ աշխարհակալություններից հետո պապը Հռոմում նրան պասկեց կայսր, համարելով նրան իբրև հին հռոմեական պետության հաջորդն ու շարունակողը (800 թ.):

Այսպես ֆրանկները կազմեցին մի մեծ կայսրություն, որի սահմաններն սկսելով Պիրենյան լեռներից, տարածվում էին մինչև Ելբա գետը և Բոհեմիայի լեռները, որտեղից Դանուի ընթացքով հասնում էին մինչև Սավա գետը: Նրա մեջ մտնում էին, բացի Գաղիայից, արդի Բելգիան, Զվիշտերիան, Իտալիան, Գերմանիան, Ավստրիան, մինչև Սերբիան: Նրա ընդարձակության և ուժին հազիվ էին հասնում բյուզանդական կայսրությունը և արաբական պետությունը: Աբրասյաններից Հարուն-ալ-Ռաշիդ խալիֆան վնատեց նրա բարեկամությունը ընդդեմ Կորդովայի խալիֆայի, որ իր մրցակիցն ու թշնամին էր: Կարոլոսն էլ վախենալով սրանից, քաջալերեց ու պաշտպանեց Խսպանիայի հյուսիսային անկյունում ապաստանած վիսիգոթներին, որոնցից կազմեց մի առանձին իշխանություն՝ իբրև ընդդիմադիր ուժ Կորդովայի խալիֆայության:

96. ԿԱՐՈԼՈՍԻ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

ՈՇ կրոնական կապը և ո՛չ միապետական ուժը չկարողացան խսկական միություն հաստատել այն բոլոր ցեղերի մեջ, որոնք կազմում էին Կարոլոս Սեծի կայսրությունը: Ցեղերը խմբվել էին ըստ լեզուների և արդեն անջատ ազգություններ էին կազմում: Կարոլոսի մահից անմիջապես հետո արդեն սկսեց բաժանումը: Կայսրության ժառանգորդ երեք եղբայրներ, յուրաքանչյուրը մի ժողովրդի գլուխը կանգնելով, պատերազմ բացին միմյանց դեմ, որ վերջացավ Վերյոնի դաշնադրությամբ (843): Այս դաշնադրությամբ կայսրությունը բաժանվեց երեք պետությունների: Խտախան (որի մեջ էր նաև Պրովանսը, Բուրգունդիան և Լոքարինգիան), Ֆրանսան և Գերմանիան Հռենոսից արևելք): Այսքանը բավական չէր. թիշ հետո այս երեքից բաժանվելով կազմվեցին Արմորիկի Բրըստոնների, Նավարրայի Գասկոնների, Պրովանսի, Բուրգունդիայի և Լոքարինգիայի անկախ բազավորությունները: Այսպիսով կազմվեց 8 պետություն:

Ֆրանսիայի բազավորները մի քանի անգամ փորձեցին նորից միացնել այս բոլորը և վերականգնել Կարոլոսի կայսրությունը, բայց հաջողությունը վաղանցուկ եղավ և 887 թվականին Տրիբուրի (Tribur) դաշնադրությամբ վերջնականապես բաժանվեցին երեքի:

Ազգերի անկախության հետ աճեցին նաև պապական եկեղեցու ձգումները: Կարոլոս Սեծի ժամանակ եկեղեցական իշխանությունը թեև շատ պատվավոր դիրքի մեջ էր, վայելում էր նրա ամբողջ օժանդակությունը և ինքն էլ ծառայում էր իրք միջոց միապետությունը զանազան ցեղերի մեջ տարածելու, բայց այնուամենայնիվ քաղաքական իշխանության ենրքարկված ուժ էր: Պապն ուզում էր ինքնազլու լինել, իր վճիռները լինելու էին անդառնալի և ինքը ճանաչվելու էր որպես պետը բոլոր քրիստոնեական եկեղեցիների: Այս նապատակով նա սկսեց խառնվել նաև Պոլսի պատրիարքական արողի գործերին. բայց հույները չխարվեցին. 867 թվականին Պոլսի Փոտ պատրիարքը եկեղեցական ժողով գումարեց և նզովեց պապին: Այսպիսով արևելյան և արևմտյան եկեղեցիները միմյանցից բաժանվեցին:

97. ԲՈՒՂԱՅԻ ԱՐԾԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Կարոլոս Մեծի կայսրության քայքայման հետ զրեքե միաժամանակ սկսվում է արարական պետության քայքայումը. սրա պատճառներն էին նախ պետության ընդարձակածավալ տարածությունը, որ անհնար էր մի ձեռքի տակ կառավարել, երկրորդ՝ արար իշխանների և ամիրապետների մեղկությունը, որ դիզգած անբավ հարստության հետևանքն էր, երրորդ՝ կրոնական բազմաթիվ հերձվածները, որոնք ծևացան մահմեղականության մեջ, չորրորդ՝ պետությունը կազմող ցեղերի և ժողովուրդների բազմազանությունը և իինգերորդ՝ յուրաքանչյուր երկրի վրա նշանակած էմիրների անջատական ձգուումները: Ապստամբության ընդիանուր ոգին սկսում է տիրել արարական պետության ո՛չ միայն քրիստոնյա, այլև մանավանդ մահմեղական դարձած ժողովուրդների մեջ, սկսած 9-րդ դարից: Աֆրիկայի արաբները կազմում են մասնավոր խալիֆայություններ. ապստամբում են նաև մեր հարեւան պարսիկները: Այս կողմից ապստամբության առաջին նշանը տալիս է Թահիրը, որ արաբների կողմից Խորասանի նահանգապետ էր նշանակվել. սա սկսում է ինքնազլուխ իշխել իր նահանգի վրա և այսպիսով հիմնադրում է Թահիրի հարստությունը (820 թ.), որ ժառանգարար կառավարում է Խորասանի անկախ քաղաքությունը կես դար շարունակ: Ապստամբական փորձեր սկսում են նաև ուրիշ նահանգներում: Արաբները չեն կարողանում ճնշել դրանք և մինյանց դեմ զրգուելով միայն ուզում են սանձել նրանց աշխարհակալական ախորժակները: Այս անկախ պետությունները գտնվում էին Պարսկաստանի հեռավոր արևելյան կողմերը. երկրի արևելյան մասը, իրքև արարական խալիֆայության կենտրոնին ավելի մոտիկ վայր, դեռ զսպված էր մնում. բայց այստեղ էլ զանազան պարսիկ իշխաններ հանդարտ չեն և միանալով հայոց հետ, ուզում էին քրթափել հպատակության լուծը:

Հայ-պարսկական երկու զիսավոր ապստամբություն տեղի ունեցավ 9-րդ դարում: Առաջին ապստամբության գլուխ կանգնեց Սևադա պարսիկ իշխանը, որ կանխապես խնամություն հաստատելով հայոց հետ, ամուսնացել էր Արուսյակ Բագրատունի իշխանուհու հետ: Բագրատունիք և Սյունիք միացան պարսիկներին և ապստամբությունը պայթեց: Արաբները նախ ցանկացան քաղցրությամբ վերջացնել գործը, բայց տեսնելով, որ

բանակցություններն անզոր են, հարձակվեցին ապստամբների վրա, հաղթեցին, պարսիկները փախան իրենց երկիրը, իսկ հայերը նորից հաշովեցին արարների հետ:

Երկրորդ ապստամբությունը կազմակերպեց Բարան պարսիկ իշխանը, որ Պարսկաստանում մի քանի անգամ արարների դեմ կոռվելուց հետո, եկավ Հայաստան և միացավ Բագարատ Բագրատունի իշխանի հետ, որին արարները հանձնել էին Հայաստանի կառավարությունը: Արարներն արշավեցին հայ-պարսկական միացյալ բանակի վրա. նրանց միացավ դժբախտաբար նաև հայոց Սմբատ սպարապետն իր զորքով. մեծ պատերազմում ապստամբները հաղթեցին և Բարանն ու Բագարատը զերի բռնվեցին: Սրա վրա սասունցիները կատաղած իրենց սարերից վար իջան և արարական զորքն իրենց իշխանի հետ ջարդուփշուր արին (849 թ.)

Սասունցիների հարձակումը բորբոքեց արարների կատաղությունը. ամիրապետն ուղարկեց Բուղա անվամբ բուրք զորավարին Հայաստանը բնաջինջ անելու համար: Նրան միացավ նաև Սմբատ սպարապետը, որ կարծում էր, թե այսպիսով կարող է մեղմել բուրք գազանի սիրտը: Բայց անօգուտ. Բուղան արշավեց Հայաստանի բոլոր կողմերը, երկիրն արյամբ ողողեց, ամեն տեղ ավերեց, և անհամար մարդկանց կոտորելուց հետո, զերիների ստվար բազմությամբ վերադարձավ Բաղդադ, իրեն հետ տանելով նաև Սմբատ սպարապետին, որիշ շատ նախարարների հետ: Բաղդադում նրանցից ոմանք ուրացան և ազատվեցին, մյուսները նահատակվեցին, իսկ Սմբատ Բագրատունին բանտում մահանալով, կոչվեց Սմբատ Խոստովանող:

98. ՆՈՐՄԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՐԱԿԻՆՈՄԱՆՆԵՐԻ ԱՐԾԱՎԱՆՔԸ

Կարոլոս Մեծի կայսրության քայլքայումը ազատ ասպարեզ տվեց բարբարոսների մի նոր արշավանքի, գրեթե ամբողջ Եվրոպայում. այս բարբարոսներն էին հյուսիսից նորմանները, հարավից սարակինոսները, որոնց շուտով ավելացան նաև արևելքից հունգարացիները կամ մաճառները:

Նորմանները գործական մի ցեղ էին. պավներն արշավելով դեպի Բալթիկ ծովը, բաժանեցին նրանց զերմանացիներից և նորման-

Աերը քաշվեցին դեպի հյուսիս՝ նվաճելով ֆիննական ցեղերը, բնակվեցին Սկանդինավիայում (այս անվամբ հասկացվում էին Շվեդիան, Նորվեգիան և Դանիան). այստեղ կտրված հոռմեական աշխարհից և իրենց ցեղակից գերմաններից, երկար ժամանակ մնացին բոլորովին բարբարոս վիճակում: Տարվա երկու երրորդ մասը ձյունն ու սառույցը պատում էին այս երկրները. քաղցն ստիպել էր այս թշվառ ժողովուրդներին հեռու վայրերում փնտրել իրենց ապրուստը: Բնակվելով ընդարձակ ծովերի ափերին, դարձել էին աներկյուղ ծովահեններ. ուռենու ճյուղերով նավեր էին հյուսում, որոնցից յուրաքանչյուրը մինչև 70 մարդ առնում էր. հաջող քամին քշում էր նրանց որևէ ծովեգերը, որտեղ կողոպտելուց և ասպատակելուց հետո, նորից հետ էին դառնում: Սովորաբար Բալթիկի և Հյուսիսային ծովի ափերին էին ասպատակում: Նորմանների առաջին արշավանքն սկսվեց Կարոլոս Մեծի ժամանակ, բայց կայսեր ահը հետ կանգնեցրեց իրենց: Կարոլոսի մահից հետո ավելի երես առան. 843 թվականից սկսած ամեն տարի կանոնավոր կերպով սկսեցին կրկնվել նրանց ասպատակությունները. այժմ այլև չեն բավականանում Բալթիկի և Հյուսիսային ծովի մերձավոր եզերքներով, այլ շատ ավելի հեռուներն էին գնում. անցնում էին Գերմանիա, Անգլիա, Սկովիդա, Իուլանդիա, Ֆրանսիա, հետո ծովեզրով դառնալով՝ Իսպանիա և Իտալիա: Նրանք են, որ գտան Իսլանդիան, Գրենլանդիան, նույնիսկ Հյուսիսային Ամերիկան, իսկ Ռուսիայի հյուսիսային ծայրը մի փոքր իշխանություն հիմնեցին, որ հետո դառնալու էր Մուկովյան պետությունը: Ծովեզերքներից դիմում էին գետաբերանները և գետերի ընթացքով երկրների շատ ներսերն էին գնում իրենց նոյն խեղճ ուռենուց պատրաստված մակույկներով: Այսպես, օրինակ, մինչև Ֆրանսիայի սիրտը առաջացան: Ուր էլ գնային սուկալի խժդություններ, ավեր ու կոտորած էին սփոռում. մահն իրենց համար զվարճություն էր:

Նորման ավազակների մեջ նշանավոր եղավ Հաստինզը, որ 844-850 թվականներին ասպատակեց Ֆրանսիան, Իսպանիան և Իտալիան: Երկու դար տեսեց նորմանների արշավանքը և շատ տեղեր գրավեցին. գերմանացիք իրենց երկիրն ազատելու համար՝ նորմանների մի խումբ վարձելով Հունոսի վրա պահապան դրին. սրանք են, որ կազմեցին Հոլանդիան: Ֆրանսիացիք Լա Մանշի ափին մի ամբողջ գավառ տվին նրանց, որ և կոչվեց Նորմանիա:

Ավելի վատ եղավ Անգլիան, որ ամբողջապես նորմաններից նվաճվեց:

Նորմաններից քիչ հետո երևան եկան սարակինոսները. սրանք Աֆրիկայի ծովեզերքի մահմեդականներն էին, որոնք ծովահենների մի նավատորմ կազմելով սկսեցին ասպատակել Միջերկրականի եզերքները. գրավեցին Սիկիլիան, հետո մտան Ֆրանսիա և Պիրենեյան լեռների և Իտալիայի միջև, Պրովանս գավառում հաստատվելով, շարունակ արշավում էին Հարավային Ֆրանսիա և Իտալիա, մինչև Հռոմ:

99. ԱՎԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Նորմանների և սարակինոսների արշավանքը Եվրոպայում տեղի տվեց պետական մի նոր կազմակերպության: Որովհետև ավագակները սփովել էին ամեն կողմ և երևում էին հանկարծ որևէ անակնկալ ժամանակ. կառավարությունը չէր կարող իր բանակը տանել ամեն կողմ՝ արշավանքների առաջքը կտրելու համար: Ուստի ամեն տեղ ով որ քաջ էր, մի խումբ մարդկանց հավաքելով իր գլուխը, դուրս էր գալիս կրվելու ավագակների դեմ և իր շրջանը կամ զյուղը պաշտպանելու: Ինչ էլ լիներ իր ծագումը, նա դառնում էր այդ վայրի զինվորական իշխանության գլուխը, քայլ որովհետև անհնար էր կապ հաստատել կենտրոնական իշխանության հետ, ուստի նրա վրա միանում էին նաև մնացյալ բոլոր իշխանությունները. ինքը լինում էր միանգամայն գորավար, օրենսդիր, դատավոր, հողատեր և իշխան, և իր բոլոր գործողությունների մեջ ազատ էր: Հողային և իշխանական յուրաքանչյուր այսպիսի միություն կոչվում էր **ավատ** և նրա վրա իշխողը՝ **ավատապետ**: Ծատ փոքր և բույլ ավատապետները ուժ ձեռք բերելու համար փոխադարձ պաշտպանության պայմանով միանում էին մի ավելի մեծի, որ դառնում էր **տեր** (սինյոր), իսկ ինքը լինում էր նրա **վասալը**: Ավատականությունը, որ վերջնականապես հաստատվեց 1 000 թվականին, ամբողջ Եվրոպան բաժանեց հազարավոր այսպիսի մասերի, որոնց իշխողները աստիճանի կարգով կոչվում էին պարոն, դերկոմս, կոնս, մարքիզ, դուքս, մեծ դուքս, և այս բոլորից վեր թագավորն էր: Այս բոլոր միությունների մեջ երկու տեսակ ժողովուրդ կար. մեկը կոչվող և իշխող դասակարգը, այն է զինվորականները, որոնց գլխավորները **ասպետ** էին կոչվում և

որոնց հետ միացել էին կրոնավորները, իսկ մյուսը՝ նրանց կերակրող ժողովուրդը (գյուղացի, արհեստավոր և վաճառական), որ կոչվում էր **ճորտ**:

Ավատականությունը երկու դժբախտ հետևանք ունեցավ. որովհետև բոլոր հողերը բաժանվել էին ավատապետների, որոնք իրենց շրջանում ամեն իշխանություն վարում էին, հետևաբար քաջավորությունը դարձավ անարժեք և անվանական մի բան, որովհետև ոչ հող ուներ և ոչ իրավունք, պարզ տիտղոս էր: Երկրորդ՝ որովհետև յուրաքանչյուր ավատ ազատ էր իշխանության մեջ, ուստի ամբողջ Եվրոպան դարձավ ներքին մաճր-մունք կոչվների ընդարձակ դաշտ, որ ոչ ոք խանգարելու իրավունք չուներ:

Այսպես ուրեմն Կարոլոս Մեծի կայսրությունը երեք քաջավորությունների բաժանվելուց հետո, այժմ էլ վերածվեց քազմաքիվ մանր իշխանությունների. Ֆրանսիան բաժանվել էր 4 դրսությունների և 4 կոմսությունների, Գերմանիան նույնպես չորս մեծ դրսությունների (Սաքսոնիան, Բավարիան, Սուարը, Ֆրանկոնիան), այսպես և մյուսները:

Ավատական իշխանության ձևը Արևելյան կայսրության և արարական պետության մեջ մուտք չգործեց:

100. ԱԼԱՎՈՆԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ալավոնական ժողովուրդները գերմաններից շատ ուշ կազմեցին պետական համայնքներ. նրանք շարունակ քափառում էին Ռուսիայի հարավային և Գերմանիայի արևելյան կողմի երկրներում: Միջին Ասիայից եկող քարքարոսները սրանցից զանազան խմբեր իրենց հետ առնելով տանում էին Արևմուտք. իրենք շատ անգամ ասպատակում էին Դանութից հարավ Եղած բյուզանդական երկրները. հույնները նրանցից վարձում էին մեծամեծ խմբեր, տալիս էին հողեր և իրենց գործ էին ածում պատերազմների մեջ: Ալավոնների զարդը դեպի Հունաստան այնքան շատացավ, որ կարելի է ասել, թե ամբողջ Հունաստանը և Մակեդոնիան հունացած սլավներից էր քաղկանում. բուն հույնները քաշվեցին ծովեցերքը, որտեղ վաճառականությամբ էին պարապում:

Վերդյոնի դաշնադրությունը կարծես նախանշան եղավ սլավոնական ազգերի կազմակերպության և անկախության: Սրանց թվում առաջին տեղն է գրավում Լեհաստանը. լեհերը Վիստուլա գետի շուրջը կազմեցին մի փոքր իշխանություն Պիաստ դուքսի առաջնորդությամբ (842 թ.). 10-րդ դարում նրանք քրիստոնյա դարձան և մտան գերմանական պետության իշխանության տակ, իսկ Բոլեսլավ Ա-ի օրով անկախություն ստացան (992 թ.):

Ուստի իշխան հյուսիսից դեպի հարավ. 862 թվականին մի խումբ նորմաններ (վառեգներ) Ուրիիկի առաջնորդությամբ կանչվեցին Նովգորոդի հանրապետության ծառայության, որ Իլմեն լճի եզերին էր գտնվում Բալթիկ ծովից դեպի արևելք: Ուրիիկը փոխանակ օգնելու, քաղաքը գրավեց. նրա հաջորդները հիմնեցին զանազան մաճր իշխանություններ, հետո հասան և գրավեցին Կիևը, որ իրենց մայրաքաղաքը դարձրին. մտնելով բյուզանդական իշխանության հետ հարաբերության մեջ, երբեմն իրեւ վարձկան զորք և երբեմն իրեւ քշնամի, իրենց Վլադիմիր քաղաքորի հետ ընդունեցին քրիստոնեությունը և սկսեցին հետզհետեւ քաղաքակրթվել (988 թ.):

Ավելի նշանավոր եղան բուլղարները, որոնք Սիցին Ասիայից եկած բուլղարական մի ցեղ էին. ֆինների հետ սրամք Եվրոպա անցան և սլավոնների հետ հարևան եղան. ֆինները շատ ճյուղերի էին բաժանվել, ինչպես սուոմինները, Էստոնները, լապոնները, պիրմերը, սամոյեդները, չերենիսները, չուվաշները, մորդվինները. սլավները կարողացան այս խմբերը քշել դեպի Բալթիկ ծովը և Ուրալյան լեռները. նրանցից շատերը խառնվեցին սլավների հետ. ամենաուժեղները գտնվեցին սուոմինները, որոնք հաստատվեցին Ֆինլանդիայում և կազմեցին ֆինն ժողովուրդը: Սրանց ցեղակից մաճառները առաջացան դեպի միջին Եվրոպա և կազմեցին արդի հոնգար ազգը: Հունգարները բնակվեցին Դոն գետից մինչև Վոլգա եղած տարածության մեջ. նրանք շատ անզամ մասնակցում էին հոնների և սլավների արշավանքին դեպի արևմուտք և հարավ: Եթք հոնները զախշախվեցին և օստրոգոնները Թեոդորիկի հետ քաշվեցին Իտալիա, նրանց տեղը սլավներին ու բուլղարներին մնաց: Սլավները, հանրապետական զաղափարներով սողորված, զանազան ցեղերի բաժանված, չկարողացան մի զորեղ միություն կազմել. ընդհակառակը բուլղարներն ավելի միապետական,

խմբված մեկ իշխանի հրամանի տակ, արշավեցին դեպի առաջ: Իրենց նախկին արշավաճրների մեջ ավարի համն առած, մեկ նշանաբան ունեցան նրանք՝ դեպի Պոլիս: 5-րդ դարում սրանցից մի մասը անցավ Դոնը և դեպի Դնեստր և Դնեստր առաջանալով հաստատվեց արդի Բեսարաբիայի և Ռումինիայի մեջ: Այսպիսով բուլղարները գրաված եղան մի հսկա տարածություն Վոլգայից մինչև Դասուր. Կորրատ իշխանը կարողացավ ստեղծել մի մեծ պետություն, որ հազիվ սկսված քայլայվեց իր հիմնադրի մահով (637 թ.): Բուլղարները բաժանվեցին միմյանցից. մի մասն ամփոփվեց նախկին հայրենիքում՝ Դոնից մինչև Վոլգա, ուր կազմեց Մեծ կամ Սախտակ Բուլղարիայի բազավորությունը. այս ցեղը նախ քրիստոնյա դարձավ, բայց հետո թարարների հետ խառնվելով, մահմեղական դարձավ և 10-րդ դարում լեզուն և ազգությունը կորցրեց. նրանցից առաջանալու էր Կազանի թաթարների խանությունը: Մի ուրիշ մասը Խապերիխի առաջնորդությամբ անցավ Դանուբը. հույները սարսափահար, մինչև Բալկանյան լեռները տարածվող հողամասը դատարկեցին, որով բուլղարները հաստատվեցին այստեղ, մայրաքաղաքը դարձնելով Վատոնան (679 թ.): Այսպես կազմվեց բուլղարական նոր հայրենիքը՝ արդի Բուլղարիան: Նոյն կողմերը գտնվող տասի չափ սկավական մասր-մունք ցեղերը միացան բուլղարների հետ. բայց բուլղարներն էլ վերցրին նրանց լեզուն և քաղաքակրթությունը: Այսպես հիմնվեց բուլղար-ալավոնական զորեղ թագավորությունը: Նա անդադար կովի մեջ էր հույների կայսրության հետ, որին երթմն էլ իր դաշնակից օգնում էր: Իրենք էին որ, ինչպես տեսանք, մի անգամ ազատեցին Պոլիսը արաբների ձեռքից (718 թ.): 3-րդ դարում Բուլղարիան ընդունելով թագավոր դնելու ընտրական դրությունը, շատ տկարացավ և հոյն կայսրերի քաղաքական դավերին խաղալիք դարձավ: Մի անգամ, նոր ընտրությունից դժողոհ, 200 000 բուլղար բողեց հայրենիքը և Փոքր Ասիա գաղթեց (760 թ.): Բուլղարիայի մեծությունը վերականգնեց Կրոմը, որ Հունգարիայում հաստատված բուլղարների իշխանն էր. Կարողոս Մեծը ջնջելով ավարներին, նպատակ էր դրել ջնջել նաև բուլղարներին. Կրոմը կոչ արեց Բուլղարիայի իր ցեղակիցներին՝ միաբան ուժով դուրս գալու ֆրանկների դեմ: Կրոմը թագավոր ընտրվեց (802 թ.) և այսպիսով Պանոնիայի բուլղարներն էլ միանալով հայրենիքին, ձևացավ մի մեծ Բուլղարիա, որ

հաջողությամբ վաճեց Կարոլոսի արշավանքը: Նա միապետությունը վերականգնեց, օրենքները դրավ, բանակը կարգի բերավ և հույների դեմ կովի սկսեց. գրավեց նախ Սոֆիա նշանավոր քաղաքը. Նիկեֆոր կայսրը արշավեց նրա վրա. բայց Կրումը Բալկանների մեջ պաշարելով նրան մի անտառում, ամբողջ բանակը բազավորի հետ միասին այրեց. նա հասավ մինչև Պոլիս և կարող էր գրավել մայրաքաղաքը, եթե մահը վրա հասավ:

864 թվականին բուլղարների Բորիս իշխանը ընդունեց քրիստոնեությունը հույն քարոզիչների ձեռքով. նրա որդին Սիմեոնը բուլղարական բազավորությունն իր գագարնակետին հասցրեց:

Սլավոնական պետությունների մեջ ամենանշանավորը եղավ Մորավիայի թագավորությունը. այս երկրի սլավները, գերմանացիների ճնշումներից նեղված, միացան Ռոստիսլավի իշխանության տակ: Սա դիմեց հույներին և պատրաստակամություն հայտնեց քրիստոնեությունն ընդունելու. Կյուրեղ և Սեբողիոս քարոզիչները եկան Մորավիա (865 թ.), կազմեցին սլավոնական տառերը, Աստվածաշունչը թարգմանեցին, որ հետո մտան Ռուսիա և Բուլղարիա: Մորավները և չեխները մկրտվեցին: Ռոստիսլավը հիմնեց Մորավյան մեծ պետությունը, որի մեջ մտան սերբերը և Էլբյան սլավները: Մորավները նույնիսկ մտան Բավարիա և այս միջոցով լատին եկեղեցու հետ հարաբերության մեջ մտնելով, ընդունեցին կարողիկությունը: Գերմանացիք տեսնելով, որ անկարող են դիմանալ մորավների զորությանը, կանչեցին հունգարներին: Արանք հոնական մի վայրենի ցեղ էին. հարձակվեցին մորավների վրա, վերջ տվին նրանց պետության, հետո անցան Գերմանիա, կոտորեցին ու կողոպտեցին Բավարիան, Տուրինգիան, Բիելինա, Հյուսիսային Բուլիան և մինչև Ֆրանսիայի սիրտը առաջացան (893 թ.):

Մորավյան պետության կործանումը մեծ նշանակություն ունեցավ սլավոնական ցեղի ապագայի համար. հունգարացիք հաստատվելով իրենց նոր հայրենիքում, միմյանցից բաժանեցին սլավոն ժողովուրդները. չեխներն առանձին թագավորություն կազմեցին, արևմտյան սլավոններն սկսեցին լատինանալ, իսկ հյուսիսային սլավոնները անջատված մնացին բյուզանդական քաղաքակրթությունից:

101. ΠΑՎԼΗԿՅԱՆ ԸԱՐԺՈՒԽՄ

Այն բոլոր կրոնական հերձվածների մեջ, որոնք զանազան ժամանակ ծագեցին հույների կայսրության մեջ, թե՛ քարոյական արժանիքով և թե՛ քաղաքական տեսակետով ամենից նշանավորը պավլիկյաններն են, որոնցից անբաժան են նաև բոնդրակեցիք և մանիքեցիք: Այս բոլորը փոքրասիական ծագում ունեն. հատկապես պավլիկյանները Չորրորդ Հայրի ծնունդ են, իսկ բոնդրակեցիք բուն Հայաստանից և իրենց նախավայր Թոնդրակ գյուղի անվամբ այսպես են կոչվում: Այս վարդապետությունների հետևորդները, զգված այն բոլոր արտաքին ծիսական ձևերից, որոնցով պաշարված էր հույների մեջ քրիստոնեությունը, մտածել էին միանգամից վերջ տալ նրանց և վերահաստատել նախկին պարզ քրիստոնեությունը, ուժ տալ միայն նրա ներքին բարոյական կողմին: Նրանք դեմ էին կրոնավորական աստիճաններին, եկեղեցական խորհուրդներին, խաչի նշանին և հատկապես եկեղեցական պատկերներին, որոնցով այնպես խճողում են մինչև այսօր հույները և նրանց հետևորդ ոռուսները իրենց եկեղեցիներն ու մինչև իսկ տները (իկոնա): *Պավլիկյանները այս բանը համարում էին կոռապաշտություն և այս կետում թերևս նրանք ազդված էին մահմեդականներից, որոնք քրիստոնեության մեջ պատկերների պաշտամունքի մասին նոյն զաղափարն ունեին: Այսպիսով պավլիկյանները դառնում են բողոքականության ռահվիրանները և իրեն ծնունդ հայ մտքի, առանձնապես նշանակություն ունեն մեզ համար:

Պատկերների մասին իրենց հակառակությունը շուտով տարածվեց Փոքր Ասիայում. փոյտացի մի եալիսկոպոս ընդունեց այն և տարածեց բարձր հոգևորականության մեջ: Ռարժումն առաջացավ դեպի արևմուտք: Հույների Լուն Գ Իսավրացի կայսրը ընդունեց այս հավատը և հրապարակեց մի հրովարտակ, որով արգելվում էր պատկերների պաշտամունքը (726 թ.): Այսպիսով կազմվեց երկու կուսակցություն. պատկերամարտներ, որոնք կայսեր կուսակցից բարձր հոգևորականները, զինվորականները և նոր աղանդավորներն էին, և պատկերապաշտներ, որոնք ցածր աստիճանի կրոնավորներն էին և հասարակ ժողովուրդը:

* իկոն(ա) - սրբապատկեր (խմբ.):

Փոքր-Ասիան մեծ մասամբ պատկերամարտ էր, իսկ մայրաքաղաքը, կղզիները և Արևմտյան Եվրոպան՝ պատկերապաշտ: Կայսեր հրովարտակը պատճառ դարձավ բացարձակ կովի. մայրաքաղաքն ապստամբեց և կայսրը գենքի զորությամբ ճնշեց այն. կղզիներն ընտրեցին մի նոր կայսր, որ մի նավատորմի գլուխն անցած, արշավեց Պոլսի վրա. հունական հուրը այրեց նրանց. Խտավիան քիչ էր մնում բոլորովին բաժանվեր կայսրությունից, եթե պապը գոռվյշ քաղաքականությամբ չկարողանար պահել ժողովրդին: Պատկերամարտների կոիվը շարունակվեց Լևոնից հետո հաջորդ երկու կայսրերի և ավելի հետո Լևոն և հայ կայսեր ժամանակ, որոնք պատկերամարտ էին, իսկ սրանց միջև եղող կայսրերը պատկերապաշտ էին: 120 տարի տևեց պատերազմը և երկու կողմից շատեր զոհվեցին: Վերջապես պատկերապաշտները հաղթող հանդիսանալով, եկեղեցական ժողով գումարեցին և պատկերապաշտությունը ճշմարիտ կրոն հռչակեցին (843 թ.):

Որչափ ժամանակ որ պատկերամարտ կայսրերը նստում էին գահի վրա, պավլիկյանները, որոնք Եփրատի և Տավրոսի շուրջը հաստատվել էին և մի կոտ համայնք էին կազմում, ազատ էին իրենց պաշտամունքի մեջ: Նրանք պաշտպանություն էին զտնում կայսրերից ոչ միայն իրենց հավատի նորության պատճառով, այլ որովհետև իրքի պատնեշ էին ծառայում իսլամության հարձակման դեմ: Նրանց կազմակերպիչն էր դարձել իրենց հոգենոր պետ Սարգիս կրօնավորը (800 թ.): Բայց երբ զահ բարձրացան պատկերապաշտ կայսրեր և պավլիկյանները հալածանքի ենթարկվեցին, նրանց մի մասը փախավ արաքական հողերը: Ավելի հետո, երբ հալածանքը սաստկացավ, պավլիկյանները կատաղեցին և դիմեցին բացարձակ պատերազմի: Կարբեաս հոռմայեցի զինվորականը նրանց գլուխն անցավ. կազմվեցին հայողուկային խմբեր, որոնք ամրանալով սահմանային Դերբիկե (Դիվրիկ) բերդում, շարունակ ասպատակում էին հույների հողերը և քրիստոնյաներին կոտորում անխնա: Նրանք մինչև Սև ծով և Բուրանիա հասան: Նրան հաջորդեց Ջրյուտքիրը, որ իր նախորդի գործը շարունակեց հաջողությամբ: Հույների Վասիլ Ա կայսրը կարողացավ հարթել նրան. Ջրյուտքիրը խարդախությամբ սպանվեց և պավլիկյանների ապստամության վերջ տրվեց (874 թ.): Ավելի հետո, 10-րդ դարում, Զմշկիկ կայսրը պավլիկյաններին, բռնդրակեցիներին ու մանիքեցիներին տեղահանելով, բնակեցրեց

Բուլղարիայում, ուր նրանք տարածելով իրենց դավանանքը, կազմեցին բողոքիլների աղանդը: Ավելի ուշ խաչակիրները ծանրանալով այս դավանանքին, այն պիտի փոխադրեին Եվրոպա, ուր, հատկապես Հարավային Ֆրանսիայի Ալրի քաղաքում զարգանալով, կազմեց ալրիզեցիների աղանդը, իսկ Հյուսիսային Խոտալիայում՝ պատարիների աղանդը: Հռոմի պատր 13-րդ դարում հալածանք հանեց նրանց դեմ, տասնյակ հազարավոր մարդիկ կոստրեց և Ալրին քարութանդ անելով վերջ տվեց հերձվածին:

102. ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԱԼՔՐԵԴ ՄԵԾ

Նորմանները նվաճելով Անգլիան, հաստատվել էին այնտեղ: Սարսն քաղաքորներից մեկը՝ Ալֆրեդը փախավ երկրի ներսերը և անտառների ու ճահիճների մեջ պահվեց: Այստեղ սկսեց իր շորջը կուսակիցներ հավաքել, որոնցով շարունակ կոհիվ էր մղում նորմանների դեմ: Երբ կուսակիցների թիվը ավելի մեծացավ, անցավ վճռական ճակատամարտների, որոնք երկար և ավելի արյունահեղ եղան: Նորմանները վերջապես պայման կապեցին Ալֆրեդի հետ. Անգլիան քաժանեցին երկու մասի. Թայմզ գետի արևելյան մասը պահեցին իրենց, իսկ այնտեղից դեպի արևմտուք եղած ամրող երկիրը Ալֆրեդին տվին (878 թ.):

Ալֆրեդը կազմակերպեց երկիրը վարչապես ու քարոյապես. քաց արեց դպրոցներ, հրավիրեց Արևմտյան Եվրոպայից գիտնականների և գրագետների և իմբք դրեց անգլերեն լեզվի և գրականության: Այսպես արժանացավ Մեծ տիտղոսին:

Իր հաջորդները նորոգեցին պատերազմը նորմանների հետ և երկրի մնացյալ մասից էլ դրւու քշելով նրանց, ամբողջ Անգլիայի անկախ քաղաքորությունը վերականգնեցին:

103. ՀԱՅՈՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԱՇՈՏ Ա. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սլավական* ազգերի կազմության և Անգլիայի ազատության ժամանակից է ինչպես Պարսկաստանի, այնպես և Հայաստանի ազատությունը արաբական լծից, որ կազմակերպեց ու ձեռք բերեց Աշոտ Ա Բագրատունի նախարարը խոհեմ քաղաքականությամբ:

*սլավական - սլավոնական (խմբ.):

Աշոտը Սմբատ Խոստովանողի որդին էր. իր նախնիքներից իրեւ ժառանգություն ստացել էր մեծամեծ կալվածներ Հայաստանի զանազան կողմերը. այդ կալվածները այնքան ընդարձակ էին, որ տասից ավելի քաղաքներ էին պարունակում. և նրանցից դուրս քերված նախարարական զորքը 40 000 հոգու էր հասնում: Վարպետ քաղաքականությամբ Աշոտը խնամացել էր Հայաստանի երկու մեծ նախարարական տոհմերի՝ Սյունյաց և Արծրունյաց հետ, որով նրանց քարեկամությունն էլ իր կողմն էր շահել:

Երբ Բուղան Հայաստանը տակնուվրա անելով հեռացավ, Աշոտը սկսեց խնամել ժողովուրդը, քանդված տեղերը նորոգեց, լեռներն ապաստանած մարդկանց հետ դարձրեց, Բաղդադի գերի քշված նախարարներին ազատեց և առհասարակ իր քաղցր վարմունքով բոլորին սիրելի դարձավ: Ամիրապետը տեսնելով նրա հավատարիմ գործունեությունը, իշխանաց իշխանի տիտղոսը տվեց նրան (859 թ.): Այն ժամանակ արդեն քայլքայման դրույթ հասած արարական խալիքաների քաղաքականությունն էր յուրաքանչյուր երկրում առաջնակարգ դիրք գրավող մի անձի տալ վարչական ինքնօրինություն, մեծ իշխանի տիտղոս և նրա ձեռքով զապել ուրիշ մանր-մունք ըմբռստ իշխանների ոտնագործությունները: Արարեների այս քաղաքականությունը իրոք որ հաջող միջոց էր կացությունը փրկելու և կենտրոնական իշխանությունը հանգիստ պահելու համար. բայց այդ ժամանակավոր էր միայն. որովհետև այդ քաղաքականությամբ արարները նույնիսկ իրենց ձեռքով պատրաստում էին զանազան երկրներում անկախության ձգուումը և յուրաքանչյուր իշխան բոլորովին ինքնօրեն դառնալու ջանք էր գործադրում: Այս պարագայի համար էլ արարները մի ուրիշ հնարք ունեին. նրանք զանազան իշխաններն իրար դեմ էին գրգռում և այսպես ներքին ազգամիջյան կոփաների միջև աշխատում էին իրենց գերիշխանությունը գոնե անվանապես կամ ձևապես անխախտ պահել:

Շիշտ այս միջոցին էր, երբ Աշոտի ձեռքով Հայաստանն ինքնավարություն էր ստանում, երկու ուրիշ ինքնավար իշխանություն էլ էր կազմվում, մին Եգիպտոսում, մյուսը Աֆղանիստանի հարավային սահմանի վրա՝ Սեյխստանում: Ահմեղ անվամբ մեկը, որ քարարական ցեղին էր պատկանում և Բաղդադի պալատումն էր մեծացել, Եգիպտոսի ժառանգական իշխան է նշանակվում, որով հիմնվում է Թուլունի հարստությունը (868 թ.). սրանց

իշխանության տակ է մտնում նաև Ասորիքը, բայց երկու երկրների միջև ծագած պատերազմը պատճառ է դառնում, որ ամիրապետը միջամտի կռվին և երկու երկրներն էլ նվաճելով վերջ տա Թուղունի կայսրության (905 թ.): Յաղուր անվամբ մի նախկին ավագակապետ այս նահանգի վրա իշխան է նշանակվում և իր քաջությամբ ոչ միայն նվաճում է Քիրմանի և Շիրազի նահանգները, այլև հաղուր Խորասանի թագավորին, որ արաբական խալիֆայության դեմ ըմբոստացել էր: Այս հաղուրությամբ Յաղուրը ջնջում է Թահիրի հարստությունը, Խորասանն առնում իր իշխանության տակ, որին իր վարձ ամիրապետից ստանում է նաև Բահիի, Բուխարայի և Քարուլի իշխանությունը (870 թ.): Այսպես է հիմնվում Սաֆֆարիների պարսկական հարստությունը:

Յաղուրն ինքնազլուխ դառնալուց հետո, ըմբոստանում է նույնիսկ կենտրոնական իշխանության դեմ և արշավում Բաղդադի վրա. բայց հաղուրում է և ինքն էլ մի քիչ անց մեռնում (875 թ.): Յաղուրի հաջորդ Ամրուն ավելի քաղաքագետ է զտնվում և հպատակություն կեղծելով, ամիրապետից ստանում նաև Իրադի նահանգը: Այսպիսով Սաֆֆարիների իշխանությունը մեծ պետություն է դառնում: Նրան էր հպատակվում Աֆղանիստանից սկսած մինչև Սիջազետք՝ գրեթե ամբողջ Պարսկաստանը, որից դուրս էին մնում միայն Պարսից ծոցի հյուսիսային մասը, Կասպից ծովի հարավային մասը և Աստրապատականը:

Մի նոր ապստամբություն էլ ծագեց Աստրապատականում. այս նահանգի Զահաա իշխանը ապստամբեց ամիրապետի և իր դեմ ուղարկված արաբական բանակը ջարդելով, 80 000 զորքով մտավ Հայաստան, այս երկիրն էլ իր իշխանության տակ առնելու համար: Ժամանակը եկել էր, որ Աշոտն իր վարչական ձիրքի հետ պատերազմական հանճարն էլ ցույց տար: Աշոտը գնաց նրա դեմ, հաղթեց և Հայաստանից դուրս փոնդեց:

Այս փառավոր հաղուրության վրա նախարարները միացած, ոյինքին ամիրապետին և խմբեցին, որ Աշոտին Հայաստանի վրա թագավոր նշանակի: Ամիրապետը տեսնելով որ մերժելու պարագային Աշոտն ինքնազլուխ կարող է կատարել իր փափազը, նոր խոռվություններից խոսափելու համար, համաձայնվեց և թագու ծիրանի ուղարկեց Աշոտին (885 թ.):

Այսպիսով կազմվեց հայոց նոր թագավորությունը, որ սկզբում հարկատու էր արաբներին, որոնց կողմից նշանակված մի

ոստիկան էլ նստում էր Դվինում. բայց քիչ-քիչ այս կախման կետերն էլ ջնջվեցին և Հայաստանը կատարյալ անկախություն ձեռք բերեց Աշոտի հաջորդների ժամանակ:

104. ՍԱՍԱՆԻ ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայոց անկախության գրավականը Բաղդադի խալիֆայության բոլորությունն էր, իսկ այս բոլորության գլխավոր պատճառն էլ Պարսկաստանի խառնակ վիճակը, որ 9-րդ դարից սկսելով դեռ շատ երկար պիտի շարունակեր:

Սաֆֆարիների պետության դեմ Խորասանն ապստամբում է և ամիրապետից նոր իշխան է ուզում. ամիրապետն իր սովորական քաղաքականությամբ կատարում է Խորասանի պահանջը. Բաղդադից ուղարկվում է մի նոր իշխան ստվար բանակով, որ Ամրուն պաշտոնից զցում և Խորասանի տեր է դառնում: Բավական ժամանակ հետո Ամրունին հաջողվում է ընկծել Խորասանը, իր պետության տեր դառնալ և նոյնիսկ Բաղդադի վրա քայլել՝ ամիրապետին գահազորկ անելու համար: Ամրուն իր 400 կտրիծ ձիավորներով պալատ է մտնում, իբր թե խալիֆային երկրպագելու համար. այստեղ կրիվն սկսվում է. պարսիկները ջարդվում են և Ամրուն հազիվ կարողանում է փախչել: Ամիրապետը Խսմայիլ Սամանի թաքար իշխանին Բուխարայի տեր է նշանակում և Պարսկաստանի գրավումը նրան է առաջարկում: Ամրուն գնում է նրա վրա, բայց հաղթվում, ձերբակալվում՝ Բաղդադ է ուղարկվում, ուր և սպանվում է: Այսպիսով, Սաֆֆարիների պետության վերջ է տրվում և Խսմայիլը նվաճելով Խորասանը, Սեյխստանը, Թաքարիստանը և Իրաղը, հիմնում է Սամանիների պետությունը, որի մայրաքաղաքներն էին Բուխարան և Սամարղանդը (901 թ.):

Սամանիների պետության ժամանակակից է Ֆաթիմյանների պետությունը. սրանք արդեն 902 թվականին սկսել էին Արևմտյան Աֆրիկայում տարածել իրենց իշխանությունը. այնուհետև ավելի զորանալով, առաջացան դեպի արևելք և իրենց անկախ խալիֆայություն հրատարակեցին (909 թ.). սրանք ուզում էին տիրել ամրող արաբական հողերին և Բաղդադի խալիֆայության տեր դառնալ. այս նպատակով արշավեցին Եգիպտոսի վրա և նրա մեկ մասին տեր դարձան. այս տեսնելով Եգիպտոսի կառավարիչը իրեն հայտարարեց անկախ, ամիրապետը, անկարող լինելով

դիմադրել նրան, Ասորիքն էլ կցեց Եգիպտոսին և ճանաչեց նրա անկախությունը. այսպես սկսեց Եգիպտոսի Էխոշիոյան հարստությունը (936 թ.), որ սակայն շատ կարծ կյանք ունեցավ. Ֆարփմյանները եկան և առանց կռվի տիրեցին երկրին. այսպես կազմվեց Ֆարփմյանների մեծ պետությունը, որին հպատակ էին բացի Աֆրիկայից նաև Ասորիքը, Մալթան, Սարդենիան, Սիկիլիան և Սիցիլիականի կղզիներից շատերը. մայրաքաղաքն եղավ նոր հիմնված Կահիրեն:

105. ԿԻՏԱՆՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ճիշտ այն թվականին, երբ սամանիները իրենց պետությունը հիմնեցին, Հեռավոր Արևելքում հիմնվում էր Կիտանների պետությունը:

Կիտանները թերևս տունգուսների ցեղին էին պատկանում. նանք փոքր, աննշան և բարբարոս մի ժողովուրդ էին, որ դեռ 5-րդ դարում բնակվում էին Մանջուրիայում, Լիանգ գետի ափին: Ուրիշ մոնղոլ ժողովուրդների նման, սրանք էլ չինական տերության հպատակ էին և քիչ-քիչ նրանց քաղաքակրթությունն ընդունեցին: Սակայն բոլոր մոնղոլական ժողովուրդների միջից այս փոքրիկ ժողովուրդն եղավ, որ առաջին անգամ պատմության մեջ դեռ խաղաց և իրեն հաջորդող մյուս մոնղոլ ժողովուրդների համար լայն ճանապարհ բաց արեց:

Կիտանի մի իշխան՝ Ապառիսին, որ 901 թվականին զահ բարձրացավ, օգոստ քաղելով չինական պետության խառնակ վիճակից, իր երկրին անկախ հայտարարեց: Սի քանի տարվա ընթացքում իր պետությունն այնքան մեծացավ, որ մի կողմից Ամուր գետից այն կողմ, մինչև Չինաստան հասավ և նրա հյուսիսային գավառները գրավեց և մյուս կողմից մինչև Գորի անապատը առաջացացավ:

Ապառիսին չինական քաղաքակրթությունն ընդունեց, զիր և գրականություն մտցրեց իր երկրի մեջ և պետության կարգադրության համար կազմեց օրինագիրը: Կիտաններու պետությունը դարձավ զորավոր կայսրություն, կապ հանդիսացավ Արևմտարքի և Չինաստանի միջև, այսպես իր ամուն սկսեց նաև Չինաստանի տեղ գործ ածվել (Խթայ, Կումայ):

Մոնղոլական պետությունները առհասարակ կարձատև կյանք

են ունեցել. սրանց համեմատությամբ կիտանների պետությունը երկարակյաց եղավ և տևեց մինչև 1125 թվականը:

Այս ժամանակները կիտաններին հպատակ Յուե-չի ցեղից ապստամբեց, նրանց իշխանությունը կործանեց և հիմնեց Քիրի կոչված պետությունը: Կիտանների քաջավորական ցեղից մեկը (Եղոփ-տաշի) հեծյալների մի փոքր գունդով փախսավ արևմուտքի անապատը. շատերը հետևեցին նրան, գրավեց մինչև Խորեզմը և Պարսկաստանի ասհմանն ու հիմնեց մի նոր պետություն, որ կոչվում է Կարա-Կիտայ (1125 թ.) և մինչև 1210 թվականը տևեց: Այնուհետև երկիրը Նայման քրիստոնյա պետության ձեռքն անցավ: Արևելքում ծագեց Կին քաջավորությունը (1127 թ.), որ ոչ միայն Կիտանի պետության տեր դարձավ, այլև Զինաստանի հյուսիսային մասին, մինչև Հռ-նան և 1235 թվականին կործանվեց, ինչպես կտեսնենք:

106. ՀԱՅՈՑ ԿՈՒՎՆԵՐԸ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԵՏ

Հայաստանն անկախ քաջավորություն դառնալուց հետո, զորանալու և Արևելքում դիրք ձեռք բերելու համար, պետք ուներ երկարատև խաղաղության, բայց այս պայմանը պակասեց նրան: Այն ժամանակ, երբ Հայաստանը կազմակերպվեց, ճիշտ իրեն մոտ ձևացավ Ասրպատականի իշխանությունը, որի գլուխը թեև մի պարզ ոստիկան էր, բայց արարական պետության թույլ կարգերի պատճառով, իրավունք համարեց խառնվելու Հայաստանի ներքին գործերի մեջ: Հայաստանը պետք ուներ միության, բայց այս պայմանն էլ պակասեց նրան: Շշմարիտ է, որ Հայաստանում չկար այն խիստ ավատական դրությունը, որ ընդհանուր էր այն ժամանակ Եվրոպայում, բայց հայերն էլ ունեին իրենց նախարարական տոհմերը, որոնք անջատական ձգտումներով սնված, ցանկանում էին յուրաքանչյուրը անկախ քաջավորություն ձեռք բերել: Ասրպատականի ոստիկանները քաջալերեցին այս շարժումը և Հայաստանը զանազան քաջավորությունների բաժանելով, ցանկանում էին քիչ-քիչ բոլորին տեր դառնալ: Ասրպատականի ոստիկանները չկարողացան հասնել իրենց նպատակին, բայց կարողացան իրենց կոիկներով գրադեցնել նրան և չքողնել որ հասներ իրական մեծության:

Առաջին կոիկներն սկսեցին նույնիսկ Աշոտի մահից ան-

միջապես հետո, նրա հաջորդ Սմբատի օրով: Այս ժամանակ Ասրպատականի ոստիկանն էր Ավշինը, որ երեք զլսավոր արշավանք կատարեց Հայաստան: Առաջին արշավանքը բոլորովին ապարդյուն անցավ և Ավշինը Սմբատի գորավոր բանակը տեսնելով, վախեցավ և հետ քաշվեց: Երկրորդ արշավանքին նա հասավ մինչև Դվին, բայց այստեղ Սմբատի գորքից կատարյալ ջարդ կրելով հետ քաշվեց: Երրորդ արշավանքին հասավ մինչև Կարս, բայց տեսնելով, որ անկարող է բռնել Սմբատին, հաշտվեց նրա հետ և նորից հետ դարձավ: Ավշինի մահից հետո նրա գործը շարունակեց հաջորդը Յուսուֆ. սա հայոց ուժը ջլատելու համար, օգուտ քաղելով Գագիկ Արծրունի իշխանի գժտությունից Սմբատի հետ, նրան Վասպորականի վրա բազավոր դրեց (908 թ.): Այսպես Հայաստանը բաժանվեց երկու բազավորության՝ Բագրատունյաց և Արծրունյաց: Այնուհետև Յուսուֆը միացավ Գագիկի հետ և երկուսը միասին արշավեցին Սմբատի վրա: Սմբատը մենակ էր. իր նախարարները ցրվել-հեռացել էին նրանից. նրա բանակը չէր կարողացել դիմադրել թշնամուն. օգնություն խնդրեց հովաների կայսրից, բայց իզուր Սմբատը, հուահատված, քաշվեց Կապույտ բերդը, որ Յուսուֆը եկավ պաշարեց հայոց գորքով: Մի տարի Սմբատ պաշարումը վաճնելուց հետո, սովոր նեղված, նաև տեսնելով երկու կողմից բափված քրիստոնյաների արյունը, անձնանուր եղավ. Յուսուֆը խաչելով սպանեց նրան և ինքը տեր դարձավ Հայաստանի (914 թ.):

Սմբատի որդի Աշոտը, իր երկրին հասած աղետը տեսնելով, գորք հավաքեց և հարձակվեց պարսիկների վրա, մի առ մի գրավեց նրանց տիրած բերդերը, ջարդեց գորքը և Հայաստանի իշխանությունն իր ծեռքը առավ: Յուսուֆը մի նոր բանակ ուղարկեց Հայաստան և ինքն էլ անձամբ Դվին գալով, երկու կողմից սկսեց աղետալի պատերազմը, որ 13 տարի տևեց: Այս պատերազմների մեջ շատ գյուղեր ու քաղաքներ ավերակ դարձան, շատ մարդիկ կոսորվեցին, երկրագործությունը դադարեց, հունձը փչացավ և երկրում տիրեց ընդհանուր սով: Վերջապես Աշոտը գնաց Պոլիս և հովաների կայսրից օգնական գորք ստանալով եկավ Հայաստան:

Հոյների օգնության լուրը լսելով, Յուսուֆը շփորվեց և մտածեց նոր երկպառակությամբ նվաճել հայերին. Աշոտ Սպարապետին կանչեց իր մոտ և նրա զլսին բազ դնելով արձակեց: Երկու Աշոտների միջև սկսեց պատերազմը, որ տևեց մի քանի տարի և

հազիվ վերջ գտավ կողմերի հաշտությամբ:

Աշոտի վարմունքն ունեցավ իր հետևորդները. գրեթե բոլոր նախարարները մեծ ու փոքր ապստամբեցին Աշոտի դեմ և Աշոտ իր ամբողջ ժամանակն անցկացրեց մի առ մի ապստամբությունները զավելով: Մյուս կողմից Յուսուֆը շարունակում էր կոհված իր զորավարների ձեռքով և ուզում էր բռնել Աշոտին: Այս ներքին ու արտաքին կոհվներից զգված, Աշոտ քաշվեց Սևանա կղզին, Հայաստանը քողնելով ապստամբ իշխանների և ասպատակող պարսիկների ձեռքը: Այս միջոցին կազմվեց Գևորգ Մարզպետունու հայդուկային խումբը, որ շարունակ հարձակումներ էր գործում պարսիկների դեմ: Պարսիկները եկան ու պաշարեցին Սևանն էլ. դուրս եկավ Աշոտ, մյուս կողմից հասավ Գևորգ Մարզպետունին և երկու կողմից պաշարելով թշնամուն, այնպիսի մի ջարդ տվին նրանց, որ մինչև Դվին փախան և այլևս չկերաղարձան: Աշոտ դուրս եկավ Սևանից և մնացյալ ժամանակը խաղաղությամբ կառավարեց երկիրը, իր այնքան տարիների աննկուն քաջության համար ստանալով **Երկաք** տիտղոսը:

Ըստ Գելցերի, էջ 922, Աշոտը արար խալիքայից ստացավ Շահընշահ տիտղոսը, որով ճանաչեց նրա գերիշխանությունը Արծրունյաց, Աղվանից, Վրաց և Աբխազաց քրիստոնյա քագավորությունների վրա:

107. ԲՈՒՅԻՆԵՐԻ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

10-րդ դարի կեսին բույի ցեղին պատկանող երեք եղբայրներ, իրենց քաջությամբ և փոխադարձ օգնությամբ հաջողում են հիմնել պարսկական մի նոր պետություն: Նրանցից առաջինը գրավում է Ֆարսի նահանգը և Շիրազը դարձնում է իր թագավորության մայրաքաղաքը. երկրորդը տիրում է Իրաղին՝ Սպահան մայրաքաղաքով, իսկ երրորդը գրավում է Ջիրմանը: Ջիրմանի թագավորը ավելի զորանալով, արշավում է Բաղդադի վրա, գրավում քաղաքը և խալիքային գահազորկ անելով, մի ուրիշին է նշանակում նրա փոխարեն: Ինքը վերցնում է իր վրա «խալիքայի ստրուկ» տիտղոսը, բայց իրապես դառնում է արաքական պետության քաղաքական տերը, կրոնական իշխանությունը միայն քողնելով խալիքային:

Այսպիսով Պարսկաստանում ձևանում է երկու մեծ պետություն.

Սամանիների թաքարական պետությունը, որ գրավում էր Թուրքեստանը և Արևելյան Պարսկաստանը, և բույների պարսկական պետությունը, որ տիրում էր Հարավային Պարսկաստանին և Բաղդադի արարական իշխանության:

Սակայն Բույների պետությունը մի ամբողջություն չէր կազմում. առ բաժանվել էր զանազան իշխանությունների միջև, որոնք թեև պատկանում էին միևնույն գերդաստանին, բայց լարված էին միմյանց դեմ անհաղղ թշնամությամբ: Հարևան դազներին սովորաբանությունը, որ երկյուղ էր կրում բույների պետությունից և Պարսկաստանի վրա աչք ուներ, շարունակ գրգռում էր նրանց միմյանց դեմ: Այս ներքին կոխվները բոլացրին բույներին և մի դար շանցած, նրանք հարձակվեցին Արևելքից արշավող դազներին և հյուսիսից արշավող սեղուկների ձեռքը:

108. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅՈՒՄ. ՉՄՇԿԻԿ

Հույների կայսրությունը, որ Հուստինիանոս կայսրից հետո արարական արշավաճրների, պավոնական հարձակումների և պատկերամարտության կոխվների պատճառով շատ էր ընկել, մի նոր փայլով սկսեց փայլել հայկական հարստության ժամանակ:

Արդեն Հուստինիանոսի օրից սկսած, հույն կայսրերը սովորություն էին արել բազմաթիվ հայեր զարթեցնել հունական կայսրության զանազան կողմերը, Փոքր Ասիա, Մերձական և Մակեդոնիա: Զինվորական զարթականություններ էին սրանք և հաստատված էին այդ սահմաններում՝ պաշտպանելու համար երկիրը ասպատակող արարների, պավոնների և հազարացիների դեմ: Հատկապես Փոքր Ասիայում ծիավոր զինվորների բանակը հայերից էր կազմված: Հայերը տվին պետության ամենամեծ պաշտոնյաները և զորավարները, որոնք պահեցին հունական կայսրությունը, իրենց քաջությամբ և խելքով: Քանի՝ քանի հայ զորավարներ բարձրացան կայսերական աստիճանի, ինչպես Մորիկը, Փիլիպիկոս Վարդանը, Լևոն Ե-ը, նոյնպես նաև Մժեթ և Արտավազը կայսրերը: 9-րդ դարում մակերնացի մի հայ Վասիլ անվամբ, հանճարեղ, կրակոտ և եռանդուն մի անձ, որ հունական պալատի սիրելին էր դարձել, բազուհու թելադրությամբ սպանելով կայսեր, նրա տեղին անցավ: Այդ օրից սկսվում է հույների

պատմության առանձին մի շրջանը, որ կոչվում է հայկական հարստություն և տեղով մեկուկես դար, կազմում է հունական պատմության ամենափառավոր շրջանը (867-1028 թթ.): Այս շրջանին է, որ հոյեները հասնում են նորից այն մեծության և փառքին, որին տիրացել էր իին բյուզանդական կայսրությունը՝ նախքան արաբական արշավանքները: Երկիրը ծաղկեց հարյուրավոր եկեղեցիներով և վաճրերով, իմաստուն օրենքներով, ամուր պարիսպներով, պետության սահմաններն ընդարձակվեցին, սարակինոս ծովահենները, որոնք Աֆրիկայից, Կրետեից և Կիլիկիայից շարունակ ասպատակում էին Հունաստանի ծովեղերը, ջարդվեցին, Կրետեն գրավվելով, մեջի մահմեդականները վոնդվեցին կամ քրիստոնյա դարձան, հետո գրավվեցին Կիպրոսն ու Կիլիկիան, և այսպիսով նորից ձեռք բերվեց ծովերի տիրապետությունը, սլավոնական ցեղերը, որոնք հունական պետության սարսափն էին, ընկճվեցին ու զապվեցին: Ռուսները, որ իրենց Եգոր իշխանի առաջնորդությամբ 40 000 հոգով մայրաքաղաքի վրա էին արշավել ծովի կողմից, այնպիսի ջարդ կրեցին, որ էլ նոր արշավանքի վորք չարին. բոլղարների պետությունը մի քանի անգամ պարտվեց, խորվաթներն ստիպվեցին ընդունել Պոլսի գերիշխանությունը և այսպես Դանութից մինչև Եփրատ ու Տիգրիս հոյս գենքի գորությունը ճանչցան:

Պետությունն իր գերազույն աստիճանին հասցրեց Զմշկիկ հայկայրը, որ դրս եկավ արաբական զորությունը խորտակելու համար Ասիայում: Իր առաջին հաջողությունների վրա բոլոր արաբները միացան հոյեների դեմ. Բաղդադի խալիֆան կրոնական արշավանք հայտարարեց. արևմուտքի արաբները, այն է Եգիպտոսի Ֆարիմյանները, որոնք իրենց իշխանությունը տարածել էին Ասորիրում, ձեռք կարկառեցին արևելյան մահմեդականներին, Բաղդադի արաբներին: Զմշկիկը անձամբ իր քանակի գլուխն անցած արշավեց նրանց վրա (974 թ.). իրար հետևից ընկան Միջագետքի և Ասորիքի նշանավոր քաղաքները՝ Ամիդը, Մարտոյուրոպոլիսը, Լիբանանը, Բեյրութը, Դամասկոսը և այսպիսով արաբական պետության ուժը խորտակվելով, քաշվեցին նրանք Եփրատից ու Տիգրիսից այն կողմ և մինչև իսկ շատ մահմեդական էմիրներ հոյեներին հարկատու դարձան:

109. ԱՆԻՒ ՇԽՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Արարների անկումն ամենից ավելի նպաստեց հայոց Քագրատունի պետության հզորացման: Աշոտ Երկարից հետո Հայաստանը մեկ դար ամբողջ խաղաղություն է վայելում. հայերը հաշտության դաշինք են կապում Ատրպատականի իլիսանության և Դվինի ոստիկանի հետ. շինարար բազավորներ ձեռք են զարնում երկրի շինության և ժողովրդի բարօրության գործին: Իրենց ուշադրության գլխավոր առարկան է դառնում Անի մայրաքաղաքը, որ պարիսապների կրկնակի շարքով ամրացնում են և հոյակապ եկեղեցիներով, չքնաղ պալատներով և որիշ գեղեցիկ շենքերով զարդարում են: Ժողովրդի բարօրությամբ, վաճառականության զարգացմամբ և կրթության ծավալմամբ երկիրը ծաղկում է, աճում ու հարստանում: Չորավոր մի բանակ, որ մինչև 90 000 հոգու էր հասնում, ապահովում է երկրի հանգստությունը. քշնամիներն ակնածում են Հայաստանի զորությունից և հանդուզն արշավանքները պատժվում են. այսպես հաջողությամբ է վաճառում արխազների արշավանքը, որոնք ցանկանում էին զալ Կարսի վրա. Համբուն արար ոստիկանը, որ ամիրապետի դեմ ապստամբելով, Սիջազետքն ու Ատրպատականը ասպատակելուց հետո, Հայաստան էր արշավել, հաղթվում է, ինքն էլ բռնվում է և սպանվում: Հույսերի Զմշկիկ կայսրը, որ արաբների դեմ արշավելու ժամանակ հանդգնությամբ մտել էր Հայաստան, հայոց զորությունը տեսնելով իր մտադրությունից հետ է քաշվում և հայոց օգնությունն է խնդրում արաբների դեմ: Այսպես Հայաստանը դառնում է մեծ և ազդեցիկ մի տերություն, և Արևելքի ընդհանուր քաղաքական կյանքին տեր է կանգնում հակառակ արաբների, որոնք հետզհետեւ հետ են քաշվում և ամփոփվում հարավային ու արևելյան սահմանների մեջ:

Խաղաղության այս շրջանին էլ Հայաստանը պառակտվում է. կազմվում են մի շաքր մանր-մունք բազավորություններ. այսպես, Կարսի բազավորությունը (968 թ.), Ռշտունյաց և Ամանացյաց բազավորությունները, Սյունյաց բազավորությունը (970 թ.), Կյուրիկեի Բագրատունյաց բազավորությունը Լոռիում (980 թ.) և այլն: Բարեբախտաբար այս բոլոր բազավորություններն ել գրեթե միշտ հաշտ ու սիրով են մնում միմյանց հետ, Անիի կենտրոնական բազավորությունը զիջող դիրք է բռնում դեպի մյուսները և նրանց վրա իր ունեցած բարոյական հեղինակությամբ բավականանում է:

110. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԲԱԳՐԱՏ Գ ՄԵԾ

Վրաստանն ընդիանապես Հայաստանի վիճակին բախտակից է եղած. այն բոլոր հարվածները, որոնք զարկին Հայաստանը, քիչ հետո հարվածեցին նաև Վրաստանը: Տարբերությունն այն էր, որ հարվածի առաջին թափը հայերը կրելով, վրացիք մի քիչ ավելի հանգիստ էին զգում: Հույն-արաբական հակամարտության ժամանակ Վրաստանն էլ երկու տերության ձեռքում խաղալիք դարձավ: Արևելյան մասն անցավ արաբներին, որոնք Տփղիսում մի ամիրա դրին իրք երկրի կառավարիչ: Խսկ արևմտյան մասը գտնվում էր հույնների ձեռքում:

Արաբների անկման ժամանակ, երբ արևելքի ազգերը մեկիկ-մեկիկ սկսեցին բռափել արաբական լուծը, վրացիք էլ սկսեցին անկախության ձգտել: Առաջին անգամ Արխազիայի Լոռն իշխանը թագավորական թագ կապեց և երկիրը անկախ հայտարարեց (746 թ.): Այնուհետև գրավեց Արևմտյան Վրաստանը և մայրաքաղաք դարձրեց Քուրիայիսին: Արանից քիչ հետո վրաց Աշոտ Մեծ իշխանը (786 թ.), Կախներիայի իշխանին հաղթելով, Արևելյան Վրաստանն իր իշխանության տակ առավ: Այսպիսով կազմվեցին երկու վրացական պետություններ:

Արխազիայի թագավորության մեջ գահակալության կրիպտեր ծագելով, ժողովուրդն ավելի լավ համարեց կանչել Արևելյան Վրաստանի թագավոր Բագրատ Գ-ին և երկիրը նրան հանձնեց: Այսպիսով Վրաստանը մտավ մի գայիստնի տակ (985 թ.):

Բագրատն այնուհետև շարունակելով երկրի միացման գործը, մի կողմից նվաճում էր տեղական վրացի մանր իշխաններին և մյուս կողմից արաբների գրաված հողերը հետ էր խլում: Այսպիսով Բագրատն այնքան զրացավ, որ կոչվեց Մեծ և իր վրա վերցրեց **Շահնշահ** տիտղոսը: Իր մահվան ժամանակ (1014 թ.) միայն Տփղիսն էր մնացել արաբների ձեռքում:

111. ԳԵՐՍԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ

Տրիբուրի դաշինքից հետո, Գերմանիան առանձին թագավորություն կազմելով, հետամուտ եղավ կայսրություն դառնալու: Զանազան թշնամի ցեղեր հյուսիսից ու արևելյից նեղում էին իրեն.

այսպես նորմանները հյուսիսից, ալավոնական ցեղերը, չեխերը, լեհերը, վենետիները, մանավանդ նորավները արևելքից: Գերմանացիք դյուրությանք կարողացան ընկճել նորմաններին, որոնք արդեն բավական թուլացել էին. բայց անկարող եղան մորավական մեծ պետության հետ չափվելու. սրա համար գերմանացիք դաշնակցեցին վայրենի հունգարացիների հետ, որոնք արևելքից բավկելով Սորավիայի վրա, վերջ տվին նրանց անկախության: Սրանից հետո Գերմանիայում սկսվեց ավատականության կրիվը. Գերմանիան ուներ 4 մեծ դքսություն և սրանցից յուրաքանչյուրը ձգուում էր անկախ բազավորություն ձեռք բերելու. այս կրիվները երկար ու աղետալի դարձան և աճրող միջին դարը տևեցին:

Հունգարացիք մորավական պետությունը կործանելուց և Գերմանիայի արևելյան կողմը հաստատվելուց հետո, իհնա էլ իրենց արշավանքը դարձրին Գերմանիայի դեմ: Սուկալի եղան այս կորիվները. գերմանացիք նրանց դիմադրելու համար հաստատեցին պարտադիր զինվորական ծառայություն. 15 տարեկանից վեր ամեն մարդ զինվոր պիտի լիներ և առաջին զորակոչին պարտավոր էր ներկայանալ. անսաստողները մահվան պատիժ պիտի կրեին: Երկարատև պատերազմների մեջ ամենից վճռականը մղեց Օրոն Ա Սեծը, որ Ավգուստուգի ճակատամարտում 100 000 հունգարացի կոտորեց. այս խոշոր պարտությունը այնպես ընկճեց հունգարներին, որ այլևս նրանք չհամարձակվեցին իրենց տեղից շարժվել (955 թ.):

Հունգարացիների պարտությունից հետո Օրոնը նվաճեց լեհերին, վենետիներին, հարձակեց բարբարոս դինիացիների վրա և երկիրը նվաճելուց հետո, հաշտվեց նրանց հետ այն պայմանով, որ ընդունեին քրիստոնեությունը:

Այս ժամանակ Իտալիան քառային վիճակ էր ներկայացնում. բազավորությունը վերջացել էր. տասնյակներով դքսություններ, անկախ եկեղեցական վիճակներ (ինչպես Հռոմը, Սիլանը, Պավլիան), ազատ քաղաքներ (ինչպես Վենետիկը, Ջենովան), միմյանց դեմ անդադար պատերազմի մեջ էին: Վերջապես կանչեցին Օրոնին խաղաղացնելու համար երկիրը: Օրոնը մտավ Իտալիա, ամրող երկիրը Գերմանիայի իշխանության տակ առավ և ինքն էլ Հռոմում կայսր պակվեց (962 թ.). մնաց միայն Իտալիայի հարավային մասը, որ գերմանացիք չկարողացան նվաճել և մնաց հոլուների ձեռքում:

Օրոնի հաջորդները աշխարհակալության գործը ավելի առաջ տարան. նվաճեցին Զվիցերիան, Բուրգունդիան, Պրովանսը, հարկատու դարձրին Չեխիան և Հունգարիան իրենց հնագանդեցրին. Հենրիկոս Գ կայսեր ժամանակ (1039-1066 թ.թ.) գերմանական կայսրությունն իր մեծության զագարնակետին էր հասել:

112. ԴԱՆԻԱԿԱՆ ԿԱՅՍԵՐՈՒԹՅՈՒՆ. ՔԱՆՈՒԹ ՄԵԾ.

Ալֆրեդ Մեծի հաջորդների ժամանակ Անգլիայի թագավորական տան մեջ խոռվություն սկսեց. ժառանգորդներն սկսեցին միմյանց կոտորել. Անգլիայի ուժը բուլացավ. դանիացիք առիթից օգուտ քաղելով, մեծ քազմությամբ Անգլիայի վրա հարձակվեցին. թագավորը, որ ուժ չուներ նրանց դիմադրելու, դավադրություն կազմակերպեց և մեկ օրում ամրող դանիացիներին կոտորեց (1002 թ.): Սրա վրա դանիացիք կատաղած, ավելի մեծ քազմությամբ հարձակվեցին երկրի վրա և վրեժ լուծելու համար ամեն կողմ այրելով, ավերելով ու կոտորելով ամրող Անգլիային տեր դարձան:

Դանիայի մեծագույն թագավորն եղավ Քանութը (1017 թ.), որ չքավականանալով Դանիայի, Անգլիայի և Սկովտիայի տիրապետությամբ, նվաճեց նաև Շվեդիան ու Նորվեգիան: Նա եղավ իմաստուն թագավոր և դրավ խելացի օրենքներ. բարի ու բերապաշտ մարդ լինելով, հսկեց որ դանիացիների ճնշումները վերանան անգլիացիների վրայից և ոչ ոք դժգոհության առիթ չունենա: Ինքն ընդունեց քրիստոնեությունը և քարոզիչներ ուղարկեց Շվեդ և Նորվեգիա, որոնք այդ երկրներում էլ կռապաշտությունը վերջացրին և բարբարոս ժողովուրդների բարեկը մեղմելու աշխատեցին:

113. ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

10-րդ դարում բուլղարական պետությունն իր մեծության գերազույն աստիճանին հասավ: Առաջին քրիստոնյա թագավոր Բորիսի որդի Սիմեոնը եղավ նրանց նշանավոր թագավորը (893-927 թ. թ.): Հույները տեսնելով բուլղարների առաջադիմությունը, դաշնակցեցին վայրենի հունգարացիների հետ և երկու

կողմից միաժամանակ հարձակվեցին նրանց վրա: Բուլղարները կանչեցին ավելի բարբարոս պեշենեզներին և Բնարարիայի դաշտավայրերում այնպես ջարդեցին հունգարներին, որոնք դեպի արևմուտք քաշվելով, հաստատվեցին վերջնականապես Թեյսի և Դանուրի միջև եղած երկրում. այդ դարձավ իրենց հայրենիքը, որ և մնում են մինչև այսօր: Հունգարներին ջարդելուց հետո, Սիմեոնն արշավեց հույների վրա, նրանց էլ կոտրեց, գրավեց Աղրիանուպուխը և առաջացավ մինչև Կոստանդնուպոլիս (913 թ.): Հույներն իրենց բոլոր զորությունը Ասիայից ու Եվրոպայից կենտրոնացրին նրա դեմ, բայց իրենց զորավարների նախանձի ու մրցակցության պատճառով չկարողացան հաղթել բուլղարներին: Սիմեոնը տիրեց Բալկանյան թերակղզու մեծ մասին. նրան էին հաստակվում բացի Բուլղարիայից Ռումինիան, Սերբիան, Տրանսիլվանիան, Մակեդոնիան, Ալբանիան, Թեսալիան և Եպիրոսը. իր մայրաքաղաքը փոխադրեց Բրեսլավ, որ հիմնեց նաև հույներից անկախ բուլղարական պատրիարքական իշխանություն և այնպես առաջ տարավ բուլղարական գրականությունը, որ այդ շրջանը կոչվում է Ուկեղար:

Այսպիսի հաջողության հասնելուց հետո, Սիմեոնը վերցրեց իր վրա «Յար բուլղարաց և ինքնակալ հոռոմոց» մեծ տիտղոսը, ինչ որ ցույց էր տալիս, թե ինքը նպատակ ուներ տիրելու Բյուզանդիային և Բրեսլավի պատրիարքական աթոռը դարձնել տիեզերական պատրիարքություն: Հույները բուլղարների ուժը խորտակելու համար նրանց դեմ հանեցին սերբերին և խորվաթներին. Սիմեոնը դաշնակցեց արաբների հետ և որոշեց ծովից ու ցամաքից հարձակվել Պոլսի վրա. հույները կարողացան սիրաշահել արաբներին և հեռացնել դաշնակցությունից. Սիմեոնը հասավ Պոլսի պարիսպներին, բայց վախեցավ հարձակվել. սերբերը մյուս կողմից հաղթեցին բուլղարներին. նոյն տարին Սիմեոն ցարն էլ մեռավ և սկսեց բուլղար պետության բուլացումը (927 թ.): Սիմեոնի որդին ստիպվեց հաշտվել հույների հետ և իրը նշան բարեկամության, ամուսնացավ կայսեր բոռան հետ: Բուլղարներն ընկան հույների ազդեցության տակ. Սերբիան բաժանվեց. մյուս կողմից բաժանվեցին Մակեդոնիան և Ալբանիան և կազմեցին նոր թագավորություն:

Հույները այսչափով զգոհացան և ուզում էին իսպառ ջնջել բուլղարական պետությունը. այս պատճառով նրանք դաշնակցեցին ոուսների Սվյատովակ իշխանի հետ և նա իր ավագակ

ծովահեններով արշավեց Բուլղարիա (965 թ.): Նրանք այնպիսի ջարդ ու ավեր սփոռեցին Բուլղարիայում, որ հույններն իրենք էլ վախեցան և շուտով հաշտություն կապեցին բուլղարների հետ՝ ոուսններին ետ վանելու համար: Այդ միջոցին պեչենեգները արշավեցին Ռուսիայի վրա և Սվյատովավը Բուլղարիան թողնելով շտապեց Կիև: Պեչենեգներին քշելուց հետո, նա նորից դարձավ Բուլղարիա, հաղթեց, գերի բռնեց քաջավորին, նվաճեց Բուլղարիան, հետո մտավ Թրակիա, առաջ Ֆիլիպե քաղաքը և Աղրիանուպոլիսի մոտ ճակատ հարդարեց հույնների դեմ: Չնչկիկ կայսրը անձամբ եկել էր դիմադրելու քարբարոսներին: Հոյեները հաղթեցին, բուլղարների քաջավորին ազատեցին և ոուսններին հետ քշեցին: Բուլղարները կարծում էին, որ Չնչկիկը եկել էր ազատելու իրենց, բայց նա ոուսններին քշելուց հետո, Բուլղարիան էլ նվաճեց և իր պետության միացրեց (972 թ.):

Բուլղարիայի նվաճումով բուլղարական պետությունը չվերջացավ. բուլղար իշխան Շիշման Ա-ը, որ Մակեդոնիան և Ալբանիան բաժանելով մայր երկրից ինքնազլուխ իշխում էր «ցար» տիտղոսով, շարունակեց իր քաջավորությունը: Նրա որդի Սամվելը մայրաքաղաքը հաստատեց Օխրիդա քաղաքում և երբ լսեց Չնչկիկ կայսեր մահը, ոտքի հանելով բռլոր բուլղարներին, մտավ Թրակիա և Թեսալոնիկե: Չնչկիկի հաջորդ Վասիլ կայսրը դուրս եկավ նրա դեմ, բայց չարաշար հաղթվեց. Սամվելը տիրեց Դուրացցոյին, Աղրիատիկի ափերին, Բոսնիային, Սերբիային, ասպատակեց Պելոպոնեսը և այսպես վերականգնեց մի մեծ բուլղարական պետություն: 15 տարի հետո Վասիլը նոր զորությամբ հարձակվեց բուլղարների վրա, գրավեց նրանց քաղաքները, 15 000 գերի բռնեց ու կուրացրեց, որոնց ցավին չղիմանալով Սամվելը սրտի կսկիծից մեռավ (1014 թ.): Իր հաջորդները 4 տարի ևս շարունակեցին իրենց կրիվը, բայց նրանք էլ ընկան և ամբողջ բուլղարական պետությունը կործանվեց (1018 թ.). բուլղար գերիները մեծ քաջնորդյամբ Հայաստան վտարվեցին:

114. ՂԱԶՆԵՎԻՆԵՐԻ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բուխարայի արքունիքի իշխաններից մեկը՝ Ալփրեկին, ինչ-որ դժգոհության պատճառով քաշվեց Ղազնա, որ Քարուլի մոտ մի փոքր քաղաք էր, Աֆղանստանի և Հնդկաստանի սահմանում:

Նվաճելով շրջակա քաղաքները, Ալփրեկին հիմնեց մի նոր սուլթանություն, որ մայրաքաղաքի անվամբ կոչվում է Ղազնի (10-րդ դարի վերջում): Սկզբում այդ սուլթանությունը շատ աննշան էր, բայց շուտով սկսվեց մի սրբազն պատերազմ Հնդկաստանի կոապաշտ թագավորների դեմ: Այդ ժամանակ բուդդայական կրոնը ստուգությամբ սկսել էր ջնջվել Հնդկաստանից. զանազան կրոնների մրցությունից և չորս կողմը վխտացող թաքար և մահմեդական ցեղերի արշավանքներից առաջացել էր մի նոր կրոն, որ կոչվում է հնդկական կրոն և որի հիմքն է բրահմանականությունը՝ նոր ձևափոխությամբ:

Թաքար սուլթանները մահմեդականի մոլեռանդությամբ վառված, արագությամբ նվաճեցին շատ հնդկական ռաջաների, որոնց հողերին տեր դառնալով, աշխատում էին մահմեդական կրոնն էլ տարածելու նրանց մեջ: Այսպիսով Ղազնի սուլթանությունը մեծանալով ու անբավ հարստություն դիմելով. միաժամանակ մահմեդականների աշքում մեծ փառքի ու պատվի արժանացավ: Երբ սամանիների պետության դեմ ծագեց տեղական ապստամքություն, թագավորը դիմեց Ղազնի սուլթանին, որ ապստամքներին նվաճելով, իբր վարձ ստացավ Խորասանի նահանգը:

Ղազնի սուլթանների մեջ ամենից նշանավորը դարձավ Մահմուլը, որ իր իշխանությունը Բաղրամի խալիֆայի ձեռքով նվիրագործելուց հետո, դուրս եկավ աշխարհակալություններ անելու: Անցավ Գանգեսի հովիտը (1001 թ.), նվաճեց Ջաղմիրը, Լահորը, Մուլթանը, Փեշավերը, ամրող Փենջարը, և այսպես հիմնեց Հնդկաստանի բուժքական հարստությունը (1001-1526 թթ.): Այնուհետև դարձավ դեպի արևմուտք, նվաճեց Աֆղանիստանը, Բելուջիստանը, Սեյխստանը, սամանիների պետության վերջ տալով առավ Խորասանը և Իրանը ու այսպիսով գրեթե ամբողջ Պարսկաստանին տեր դարձավ: Թաքարների խանը Խորենի (Արևմտյան Չինաստան) մոնղոլ թագավորի հետ արշավեց նրա վրա, բայց մեծ ջարդ կրելով ետ քաշվեց: Մահմուլ չմնավ Թաքարիստան և Օքսոս գետի առաջ կանգ առավ: Արդեն սկսել էր սեղուկների արշավանքը, որ Ղազնի սուլթանության արևմտյան մասի համար մի մեծ սպառնալիք պիտի դառնար:

115. ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԻ ԱՐԾԱՎԱՆՔԸ ԱՐԾՐՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Բաղրամի խալիֆաները, չկարենալով դիմադրել ամեն կողմ ծագող ապստամբություններին, պետական ծառայության էին կանչել քուրք զորքերը Սիջին Ասիայի իրենց հպատակներին, որոնք շատ հարզված էին իրենց քաջությամբ: Թուրք զորքերը առանձին գունդերով տարածվել էին ո՛չ միայն Բաղրամում, այլև Եգիպտոսում, Փոքր-Ասիայում, Ասորիքում և բոլոր սահմանների վրա: Երբ քուրքերը բազմացան ու զորացան, սկսեցին իրենք ել ըմբուտանալ և այլև խալիֆաների հրամանին ուշադրություն չէին դարձնում: Այսպես կազմվեցին արաբական պետության զանազան կողմերը քուրք-մոնղոլական առանձին պետություններ, ինչպես էին Սամանիների և Ղազնիների սուլթանությունները (10-րդ դարի վերջը):

Թուրք ցեղերից սելջուկները Կասպից ծովի հարավային եզերքով դիմեցին դեպի արևմուտք. սելջուկների մեջ նշանավոր եղավ Տուղրիլ բեկը, որ իր ավագակային խմբով Սիջագետքը տակնուվրա անելուց հետո, մտավ Հայաստան: Արծրունյաց Սենեքերիմ բազավորը իր բոլոր զորությամբ թշնամու դեմ ելավ, բայց հաղթվելով ետ քաշվեց: Տուղրիլը շարունակեց իր ասպատակությունները, մտավ Բագրատունյաց տերության սահմաններից ներս և կողոպտելուց հետո քաշվեց Պարսկաստան: Արծրունյաց Սենեքերիմ բազավորը, տեսնելով որ անկարող է լինելու իր տերությունը պաշտպանել այս նոր թշնամու դեմ, բանակցության մեջ մտավ հույների կայսեր հետ և իր երկիրը նրան հանձնելով, գաղթեց Սերբաստիա, ուր հիմնեց Սերբաստիայի Արծրունի բազավորությունը, հույների գերիշխանության տակ (1021 թ.): Նրա հետ զնաց նաև հայ ժողովրդի մի ստվար խումբ, որի թիվը անշուշտ չափազանցությամբ 400 000 են հաշվում: Այս եղավ առաջին նշանը Հայաստանը դատարկելու հայերից և արևելյան գավառները բողնելով դեպի արևմուտք տարածվելու:

Նույն միջոցին Տուղրիլ բեկը Խորասանում իրեն բազավոր էր հոչակում և Իրաղը, Մուտսլը, Բաղրամը զրավելով, բույների տերության վերջ էր տալիս և ղազնիներին դեպի արևելք քշելով, ամբողջ Պարսկաստանն իր իխանության տակ էր առնում:

Սինչեն Արծրունյաց թագավորությունը Սեբաստիա փոխադրվելով Հայաստանի հարավային և արևելյան մասը հույների իշխանության տակ էր մտել, մյուս կողմից, հյուսիսում դեռ շարունակվում էր Բագրատունյաց թագավորությունը, ինչպես նաև մյուս մանր թագավորությունները:

Այս միջոցին վրաց Գեղրգի Ա թագավորը, Բագրատ Մեծի որդին և հաջորդը, իր հոր գործը շարունակելով և օգուտ քաղելով բոլղարական պատերազմներից, արշավեց հույների վրա՝ խլելու համար Պոնտոսը և Վրաստանի հարակից այն հողերը, որոնք ենթարկվել էին հույների կայսրության: Հոյեների Վասիլ կայսրը անձամբ եկավ նրա դեմ, հաղթեց, Վրաստանն ամբողջովին միացրեց իր իշխանության և մինչեն Հայաստանի սահմանները քերելով վերադառնում էր, Բագրատունյաց Հովհաննես-Սմբատ թագավորը, որ ծածուկ օգնություն էր հասցրել վրացիներին, կարծելով, թե կայսրը Հայաստան էլ պիտի մտնի պատժելու համար իրեն, վախեցավ և երդման բուղը ուղարկեց նրան, որով խոստանում էր Անին իր մահից հետո կայսեր տալ: Կայսրը այս անակնակալ հաջողության վրա ուրախացած, առանց Հայաստան մտնելու, գնաց իր երկիրը: Սի ժամանակ հետո Վասիլը մեռավ և երդմնաքութքը անցավ իր հաջորդին: Սա իր մահվան անկողնուում խողճահարվելով եղած անարդարության վրա, երդմնաքութքը հանձնեց Կիրակոս անուն մի հայ քահանայի, որպեսզի տանի իր թագավորին հանձնի: Կիրակոսը խարդախությամբ պահեց երդմնաքութքը և մեծ գումարով վաճառեց նրա հաջորդին:

Հովհաննես-Սմբատը անորոշ մերժելով, իր մահից հետո հայոց մեջ սկսեց ժառանգության կրիվ. կազմվել էր երկու կուսակցություն. առաջինը, որի գլուխն էր Վահրամ Պահլավունի սպարապետը, պահանջում էր զահը հանձնել Բագրատունյաց միակ ժառանգ Գագիկին, որ Յովհաննես-Սմբատի եղբորորդին էր, իսկ մյուսը՝ Սյունյաց Վեստ-Սարգիս իշխանին, որ պետության խնամակալն էր: Այս միջոցին վրա հասան կայսեր դեսպանները և պայմանի համաձայն Անին պահանջեցին: Հայերը մերժեցին: Կայսրը բարկացած, ուզեց գենքի զրությամբ լուծել հարցը. երեք անգամ իրար հետևից բանակ ուղարկեց Հայաստան, բայց այս բոլորը անօգուտ անցավ: Չորրորդ անգամ 100 000 հոգուց

բաղկացած մի բանակ եկավ, Անին պահանջեց. մյուս կողմից Աղվանից թագավորը սկսեց գրավել Հայաստանի հյուսիսային-արևելյան գավառները: Հայոց սպարապետ Վահրամ Պահլավունին հանկարծական հարձակումով ընկավ թշնամու վրա, 20 000 հոգու զարդեց և հույներին Հայաստանից դուրս քշեց: Այս հաղթության վրա Վահրամյանները շտապեցին Գագիկին թագավոր օծել: Վեստ Սարգիսը տեսնելով իր անհաջողությունը, ապստամբեց նրա դեմ. Գագիկը հաղթեց նրան, բանտարկեց, բայց հետո նրա քաղցր խոսքերից խարվելով, ներեց և բարձր պաշտոնների հասցրեց:

Բայց Վեստ Սարգիսն իր վրեժը չէր մոռացել. երե նրան չհաջողվեց թագավոր դառնալ, քող Գագիկն էլ չվայելի. ուստի շարունակ աշխատեց Գագիկի մոտից հեռացնել Վահրամյաններին և իր կոսակիցներին առաջ քաշել. երբ կոսակիցները բավական շատացան, դիմեց հույներին և գրգռեց, որ Անիի պահանջումը նորոգեն: Կայսրը նոր նեսպաններ ուղարկեց և Անին պահանջեց. Գագիկը մերժեց. կայսրը դարձյալ պատերազմի դիմեց և երկու անգամ իրար հետևից ուղարկեց իր բանակները Անին գրավելու: Գագիկը երկու բանակներն էլ զարդեց: Այն ժամանակ հույների կայսրը Վեստ Սարգսի խորհրդով Գագիկին Պոլիս կանչեց, իրը թե Անիի խնդիրը բարեկամաբար կարգադրելու և հայոց ու հույների միջև հաշտության դաշինք կնքելու: Վեստ Սարգիսն իր կոսակիցներով հորդորեց Գագիկին լսել կայսեր իրավերը, երդվելով որ Անին իրենք ցմահ կպաշտպանեն: Գագիկն ստիպվեց գնալ Պոլիս. բայց այնտեղ բանտարկվեց. մյուս կողմից Վեստ Սարգիսը բանակցության մտնելով կայսեր հետ, Անիի բանալինները ուղարկեց նրան: Գագիկն ստիպվեց իրաժարվել թագավորությունից և Փոքր Ասիայի քաղաքներից մեկը քաշվեց: Հույները մի նոր բանակ ուղարկեցին Անին գրավելու. հայերը դուրս եկան և հույների գործը կոտորելով ետ քշեցին. բայց երբ լսեցին, որ Գագիկը իրաժարվել է թագավորությունից, հաղթված զրավարին ետ կանչեցին և Անին նրան հանձնեցին: Այսպես վերջացավ Անիի Բագրատունյաց թագավորությունը, իսկ Կարսի և մյուս մանր թագավորությունները դեռ շարունակում էին իրենց գոյությունը (1046 թ.):

117. ՆՈՐՄԱՆԴԱՑԻՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ

Երբ դանիացիք տիրեցին Անգլիային, բնիկ սաքսոնացի արքայական իշխանները փախսան Նորմանդիա, Ֆրանսիայի հյուսիսային կողմը գտնված այս նահանգը, որի ժողովուրդը թեև նախապես նորման, բայց իմաստ արդեն լեզվով ու քաղաքակրությամբ ֆրանսիացի էր դարձել. դանիացիք չկարողացան երկար մնալ Անգլիայում. սաքսոնները քշեցին Քանութի հաջորդներին երկրից դուրս և Անգլիայի հին քագավորությունը վերականգնեցին, զահը հանձնելով Նորմանդիա փախսած մի իշխանի (1042 թ.): Սա անորդի լինելով, խստացավ զահը տալ նորմանդացի դուրս Գիյոմին, որ իր ազգականն էր: Սաքսոնները չուղեցին օտար քագավոր և որիշ մի սաքսոն իշխան զահ բարձրացրին: Գիյոմն իր իրավունքը ձեռք բերելու համար իր գլուխը հավաքեց նորմանդացի և ֆրանսիացի քազմաքիլ ասպետների, զինվորականների և քախտախնդիրների և նրանցով բանակ կազմած՝ Անգլիա արշավեց: Սաքսոնները դուրս եկան կովելու, բայց հաղթվեցին և Գիյոմը Անգլիայի զահը ձեռքն առավ (1066 թ.): Սաքսոնները նոր ապստամբություններ կազմակերպեցին, որ հարյուր տարուց ավելի տևեց և մինչև անգամ անհատական բնավորություն ստացավ: Նորմանդացիք զավեցին այս ապստամբությունները և սաքսոններին օրենքից դուրս հրատարակելով, անխնա ջարդում էին: Սաքսոնները թե՛ կրոնական և թե՛ քաղաքական բոլոր պաշտոններից դուրս վտարվեցին և նրանց տեղը նորմանդացիք անցան. սաքսոն աղջիկներին ու կանանց բոնի կերպով ստիպեցին ամուսնանալ նորմանդացիների հետ, այնպես որ շատ կարճ ժամանակի մեջ Անգլիան նորմանդական, այսինքն ֆրանսիական մի երկիր դարձավ. ֆրանսիական քաղաքականությունը և ֆրանսերեն լեզուն տարածվեցին Անգլիայում և ամբողջ Յ դար տիրապետեցին այնտեղ:

118. ՏՈՒՐԻԼԻ ԵՎ ԱԼՓԱՍԼԱՆԻ ԱՐԾԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԿԱՐՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հայաստանի մեծ մասը նվաճելուց հետո, հույնները շատ վատ վարվեցին հայոց հետ. զանձարանի խնայողության համար, հայոց

ու վրաց բանակներից 50 000 զինվոր ցրեցին, իշխաններին սրով կամ թույնով սպանեցին, նոյնիսկ կարողիկոսական իշխանությունը երկրից դուրս կտարեցին: Ժողովուրդը չիմանալով ծանր հարկերին, սկսեց խումբ-խումբ գաղթել հեռու վայրեր և այդ մասին նույնիսկ հույններից օժանդակություն էր ստանում: Հույնները մտադիր էին հայությունն ազգովին ոչնչացնել և իրենց ձուկել:

Տուղրիլ բեկը լսելով Հայաստանի անցրերը, իր ասպատակներին ուղարկեց Հայաստան, որոնք երկիրը մի քանի տարի տակնուվրա արին, շատ մարդկանց կոտորեցին, շատ քաղաքներ ու գյուղեր այրեցին ու կողովունեցին: Մրանց մեջ նշանավոր եղան Սմբատարերդը և Արծնը, որոնցից վերջինը ուներ 150 000 բնակիչ և արևելյան ու արևմտյան վաճառականության կենտրոն էր համարվում: Այս երկու քաղաքներն էլ գրավեցին, ժողովուրդը բնաջինջ եղավ և քաղաքները մոխրակույտի վերածվեցին:

Հույններն անփոյք գտնվեցին պաշտպանելու իրենց երկիրը. նրանք շատ ուշ միայն կազմակերպեցին հույն, հայ և վրացի միացյալ մի քանակ, որ սելջուկներից ջարդվեց ու ցրվեց: Այս պարտությունից հետո Տուղրիլն անձանք եկավ Հայաստան և իր զորքերին ցրեց երկրի չորս կողմը. սրանք անարգել մտան ամեն տեղ, միայն Մանազկերտը քաջությամբ դիմադրեց և անձնատուր չեղավ. կովի դուրս եկավ նաև Կարսի Գագիկ քաջավորը, որ թեև հաղթվեց, բայց Կարսը և նրա հետ էլ Անին ազատ մնացին:

Տուղրիլից հետո եկավ Ալփավանը. նախ մտավ Վրաստան և ամբողջ երկիրը իրի ու սրի մատնելուց հետո, ուղղակի Անիի վրա քալեց. Անին գրավվեց, ավերվեց և բնակիչները սրի քաշվեցին (1064 թ.): Կարսի քաջավոր Գագիկը սելջուկների հետ բարեկամանալով կարողացավ ազատվել, բայց մտածելով, որ չափուի կարողանա երկար դիմանալ, իր իշխանությունը հույններին հանձնեց և Փոքր Ասիա քաշվեց (1065 թ.):

Ալփավանը երկրորդ անգամ մտավ Վրաստան և Հայաստան և այս երկու երկրները նվաճեց, հետո մտավ Փոքր Հայք, Սերաստիայի իշխանությունը ոչնչացրեց և մինչև Կեսարիա հասավ: Հույնների կայսրը 100 000 զորքի գլուխն անցած անձանք դուրս եկավ նրա դեմ կովելու, բայց Մանազկերտի առաջ հաղթվեց և գերի բռնվեց (1071 թ.): Այսիսով հույնները հայոց դեմ իրենց բռնած անմիտ քաղաքականության պատճառով ոչ միայն չկրցան վայելել Հայաստանը, այլև իրենց փոքրասիական հողերն էլ

սելջուկյան թուրքերի մեծ կայսրության ձեռքը թողեցին և պետության մայրաքաղաքը վտանգի տակ դրին:

119. ՊԱՊԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԾ

Իտալիան Գերմանիայի կայսերական իշխանության տակ ընկնելուց հետո, սկսեց մի ժամը կրիվ պապական իշխանության և Գերմանիայի կայսրության միջև, որ գերմանական երկիրը տակնովրա արեց և վերջ ի վերջո կայսրության գերազույն իշխանությունը տապալեց:

Գիտենք որ արևմտյան Եկեղեցու պետք Հռոմն էր, որ իր մեծ ու փոքր պաշտոնյաներով բռնել էր ամբողջ Արևմտյան Եվրոպան: Իր բարոյական ու նյութական զորությունը կարող ենք ասել, որ գերազանցում էր նույնիսկ կայսերական իշխանությունները: Բոլոր ժողովուրդներն իբր սրբություն ընդունում էին նրա հրամանը: Նյութական հարատությունն անսահման էր. բարեպաշտական նվերները, որ դարերի ընթացքում շարունակ եկել ավելացել էին վաճքերի և Եկեղեցիների վրա, չափազանց էին. Գերմանիայի հողի 1/3-ը, Ֆրանսիայի և Անգլիայի 1/5-ը, ինչպես նաև Իտալիայի և իսպանիայի մի խոշոր մասը իրեն էին պատականում: Եվ որովհետև այն ժամանակ հողի տերը նաև քաղաքական ու զինվորական տեր էր, ուստի եականուպուները նաև աշխարհական իշխան էին, բերդ ու բանակ ունեին, դրամ էին կտրում և օրենք էին դնում: Եկեղեցական իշխանության զորությունն ավելի մեծ էր և հետզհետեւ ավելի պիտի մեծանար նրանով, որ մինչդեռ ավատական իշխանությունները շարունակ բաժանվում էին, ընդհակառակը Եկեղեցին կենտրոնական մի իշխանություն էր կազմում Հռոմի պապի ձեռքում, որի հրամանը ամենուրեք անպայման հնազանդություն էր պահանջում:

Եկեղեցական իշխանությունն ավելի մեծ մի գենք ևս ուներ. դա բանադրանքն էր: Բանադրում էր իրեն անսահմողին, այսինքն մարդկությունից դուրս էր վտարում: Բարեկամները հեռանում էին բանադրվողից, կոտրում էին նրա խմած բաժակը, ջարդում ճաշած սեղանը, այրում նստած արողը. եթե Եկեղեցի մտներ, պատարագը դադարում էր, եթե անհծյալը իշխանավոր լիներ, նրա զավառում Եկեղեցական ծեսեր չէին կատարվում և ժողովուրդն իր ձեռքով ստիպում էր նրան հեռանալ:

Այսպիսի մի հզոր իշխանություն Գերմանիայի կայսրերն ուղեցին իրենց հպատակեցնել և իրենց ձեռքում գործիք դարձնել, որով պիտի կարենային տիրել ամբողջ Եվրոպային և Եվրոպական խոշոր ազգերն ու ժողովուրդները ըստ կամս կառավարել: Այս նպատակին հասնելու համար նրանք իրենց ձեռքն առան տվյալներուն (investitura) կոչված իրավունքը, այսինքն հոգևորականին իշխանություն տալը աշխարհական սինյորի ձեռքով, սովորական ավատական կարգով: Այս իրավունքով կայսրերը մի քանի անգամ նույնիսկ միջամտել էին պապի ընտրության և պապին իրենց ձեռքով էին ընտրած:

Պապերը տեսան կայսրերի այս ձգտումը և վճռեցին դեմ կենալ: Այն ժամանակ սկսեց երկու կողմերի մեջ ծանր մի պայքար, որ մեծ նշանակություն պիտի ունենար Եվրոպայի ճակատագրի համար: Եթե կայսրերը հաղթեին՝ Եվրոպան Գերմանիայի գերին պիտի դառնար, իսկ եթե պապերը հաղթեին՝ պիտի ստեղծվեր Եվրոպայի մեջ չտեսնաված մի աստվածապետություն:

Պապական պայքարի սկիզբը դրեց Գրիգոր Է պապը (1073 թ.), որ Գերմանիայի կայսր Հենրիկոս Դ-ից պահանջեց ազատել պապական իշխանությունը Գերմանիայի գերիշխանությունից, կրոնական իշխանությունը անկախ դարձնել, եկեղեցին բարեկարգել և այն դարձնել աշխարհականների հոգու տերը: Այս ինաստով արգելվեց տվյալները իրավունքը աշխարհականներին. ո՛չ մի կրոնավոր չպետք է որ ընդուներ իր իշխանությունը աշխարհականի ձեռքից: Հոգևորական իշխանության ուժը զորացնելու համար արգելեց ամուսնանալ հոգևորականությանը: Պապական իշխանության գերիշխանության տակ հայտարարեց Հունգարիայի, Իսպանիայի և Դալմատիայի քաջակորությունները, որոնք նոր էին քրիստոնյաց դարձել կամ անհավատների ձեռքից խլվել: Սրանից բացի Հենրիկոս Դ կայսրից պահանջեց եկեղեցական պաշտոնները առևտրի նյութ չդարձնել, սպառնալով բանալրել նրան:

Հենրիկոսը հավասար համարձակությամբ դուրս եկավ կրվելու պապի հետ. եկեղեցական ժողով գումարեց և պապին զահազուրկ հայտարարեց: Պապը չվախեցավ և բանալրեց կայսրին: Գերմանիայի ժողովրդի կեսը հրաժարվեց կայսրին ճանաչելուց. սկսեց արյունահեղ պատերազմը երկու կողմերի միջև. Գերմանիան արյունով ներկվեց. Վերջապես կայսրն ստիպվեց զնալ պապի

ոտքը և երեք օր գլխաբաց և ոտարորիկ նրա դռան առաջ սպասելուց հետո, իրավունք ստացավ պապի ոտքն ընկնելու և ներում խնդրելու: Պապը ներեց: Բայց գերմանացիք արդեն ընտրել էին նոր քաջավոր, որ պապն էլ հաստատեց: Պատերազմն սկսեց կայսեր և նորընտիր քաջավորի միջև. կայսրը հաղթեց և սպանեց նրան. Հենրիկոսը նորից Գերմանիայի տերը դառնալով, արշավեց Իտալիա, գրավեց Հռոմը, պապին գահից ցած ցցած և մի ուրիշին դրեց նրա տեղը: Գրիգոր Է պապը հազիկ կարողացավ փախչել և կամավոր աքսորում մեռավ: Ուրբանոս Բ պապն անցավ նրա տեղը և ավելի սաստկությամբ շարունակեց կռիվը. Հենրիկոսին դեմ դրւու եկան իր երկու հարազատ որդիները, զրկեցին նրան կայսրությունից ու հալածեցին, կայսրը ամեն բանից զրկված մուրացկանի նման ապրեց ու մեռնելուց հետո էլ իր մարմինը 5 տարի անթաղ մնաց մի նկուղում:

Վերջապես երկու կողմերը տեսնելով, որ պայքարը ուրիշ բանի չափուի ծառայի երե ոչ գերմանական և իտալական ավատապետների անկախության, որոշ հանաձայնության եկան. Վորմսի հանաձայնագրով (concorda) ճանաչվեց Եկեղեցական ընտրությունների կատարյալ ազատությունը պապի հաստատությամբ, իսկ ընտրյալի տվյալները կատարելու էր կայսրը (1122 թ.):

120. Ո-ՌԻՖԻՆՅԱՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ Արծրունյաց և Բագրատունյաց քաջավորությունները կործանվեցին և սեղուկները սկսեցին երևալ Հայաստանում, խումբ-խումբ հայ իշխաններ սկսեցին բողնել իրենց երկիրը և իրենց ժողովրդի հետ զաղթել դեպի արևմուտք՝ հունական կայսրության հողերը: Հույները քաջավերում էին այս շարժումը՝ մասամբ Հայաստանը հայերից դատարկելու նպատակով և մասամբ Փոքր Ասիայում քրիստոնյա տարրը զորացնելով, սեղուկների արշավանքի դեմ պատճեց քարձրացնելու համար: Գաղթականներից մի մեծ թիվ անցավ Կիլիկիա. այնտեղ, լեռների քարձրությունների վրա, հաստատվեցին մի քանի մանր հայ իշխաններ, ոմանք ինքնագլուխ, ոմանք էլ հույների կայսեր իշխանության տակ: Սրանց մեջ հայտնի են Գող Վասիլը, որ Կիլիկիայի արևելյան կողմը, Քեսունում էր տիրում, Օշինը, Հայաստանի Արցախ գավառից, որ Լամբրոնի բերդը խլեց

մահմեղականներից և հույների կայսրից ժառանգություն ստացավ, սրա եղբայրը՝ Բազունի, որ Տարտոնի իշխան դարձավ և Ապիրատ Պահլավունին, որ Վերին Եփրատի կողմերը, Ծովք դյակում հաստատվեց:

Բայց այս բոլորից ավելի նշանավոր եղավ Ռուբենը, Գագիկի մերձավոր ազգական, որ վրեժ լուծելու համար հույների ձեռքով նրա դաշտանական մահկան, միանգամայն հայ ժողովուրդը նրանց հարստահարություններից ազատելու համար, եկավ Տավրոսյան լեռները: Այնտեղ իր սակավաթիվ կուսակիցներով մի հույն իշխանի ձեռքից խլեց Գոռոմոզր գյուղը և իրեն իշխան հայտարարեց (1080 թ.): Տեղացի հայերը շուտով խմբվեցին նրա շուրջը. Ռուբենը նրանց գլուխն անցած, կարծ ժամանակվա ընթացքում Տավրոսյան սարերը մաքրեց հույներից. նոտակա հայ իշխաններն էլ ճանաչեցին նրա հովանակորությունը և այսպիսով հիմնվեց Կիլիկիայում հայոց նոր իշխանությունը, որ իր հիմնադրի անվանք կոչվում է Ռուբինյան:

Հույներն այդ միջոցին վատ դրույյան մեջ էին. թե՛ Եվրոպայում և թե՛ Փոքր Ասիայում ապստամբություն էր ծագել կայսերական իշխանության դեմ, որ մեծ դժվարությամբ կարելի եղավ խաղաղեցնել. բայց հազիվ թե դրանք զավեցին, սկսեց նորման ծովասպատակների արշավանքը դեպի Ալբանիա և Մակեդոնիա, որն այլապես շատ դժվարությամբ զավեցին հույները վենետիկյան նավատորմի օգնությամբ և սելջուկյան վարձկան բարբարների աջակցությամբ: Նորմաններից հետո սկսեց պավոնական ցեղերի արշավանքը, պավլիկյան բուլգար նորահավատները, միացած բարբարոս պեչենենք և կուման 80 000 ավագակների հետ, ապրստամբեցին-գրավեցին Բուլղարիան, Թրակիան, ջարդեցին հույների բանակը և ավարառությունն ու կոտորածը մինչև Պոլիս հասցրին. հույները չկարողացան դիմադրել նրանց և միայն կաշոելով կումաններին, միացան նրանց հետ և ջարդեցին բուլղարներին ու պեչենեգներին:

Այս կրիվների պատճառով հույները չին կարող գրադվել Կիլիկիայով, որից արդեն ավելի մեծ վտանգ չեր կարելի սպասել. և այսպես Ռուբեն իշխանը ազատ ասպարեզ ունեցավ:

Սիջին դարում գոյություն ուներ սխալ մի կարծիք, թէ 1000 թվականին աշխարհը կործանվելու է. այդ թվականի նախօրյակին ժողովուրդներն ու բազավորները իրենց անձը սուրբ և բարեպաշտական գործերի նվիրեցին, իշխանները հրաժարվեցին իրենց զահից և մտան Աստուծո ծառայության մեջ: Երբ սարավի թվականն անցավ և աշխարհն իր տեղում մնաց, մարդիկ իրեւ շնորհակալություն առ Աստված, կրկնապատկեցին իրենց ջերմեռանդրյունը: Ահազին թվով եկեղեցիներ սկսեցին կառուցվել ամեն կողմ և ժողովրդական նվերներով հարստանալ. բազմաթիվ ուխտավորներ դիմում էին Եվրոպայի սրբավայրերը, մինչև անգամ ավելի հեռու՝ Երուսաղեմ, Քրիստոսի գերեզմանը: Մի անգամ 3000 ֆրամաններ, մի ուրիշ անգամ 7000 գերմանացիք, իրենց եպիսկոպոսներով Երուսաղեմ ուխտի գնացին: Երուսաղեմն առաջ գտնվում էր արար խալիֆաների իշխանության տակ, որոնք ամեն հարգանք ընծայում էին Քրիստոսի գերեզմանին և ուխտավորներին նեղություն շին տալիս: Հարուն-ալ-Ռաշիդ խալիֆայի ժամանակ մինչև անգամ Կարուսո Սեծը Ս. Գերեզմանի պաշտպան ճանաչվեց: Երբ թուրքերը գրավեցին Երուսաղեմը (1082 թ.), ուխտավորների դրությունը չափազանց վատացավ. նրանք մինչև անգամ Երուսաղեմի պատրիարքին բանտարկեցին և ահազին փրկազին ստանալուց հետո միայն արձակեցին: Պետրոս անվամբ մի ճգնավոր, որ Երուսաղեմ ուխտի էր գնացել, տեսավ Ս. Գերեզմանի անկյալ վիճակը, ուխտավորների թշվառ դրությունը և եկավ զանգատվելու պային: Նոյն ժամանակ թուրքերն առաջացել էին նաև Փոքր Ասիայում և հունական կայսրության մեծ նեղություն էին տալիս: Հոյսները, չկարողանալով նրանց դեմ դնել, դիմեցին պային և օգնություն խնդրեցին: Ուրբանոս Բ պապը ժամանակը եկած համարեց թուրքերի դեմ կրոնական արշավանք քարոզելու՝ փրկելու համար Ս. Քաղաքը նրանց ձեռքից: Սրանով նախ արևելյան քրիստոնեությունը իր ազդեցության պիտի ենթարկվեր, երկրորդ՝ Եվրոպայի քրիստոնյաների բարեպաշտական զգացումները պիտի արծարծվեին և երրորդ՝ ըմբռու կայսրերի քաղաքական ճգնումները ուրիշ տեղ պիտի ուղղվեին:

Պետրոս ճգնավորը եղավ կրոնական արշավանքի եռանդուն քարոզիչը, որ ամբողջ Ֆրանսիան ոտքի կանգնեցրեց. մեկ միլիոն

հոգի պապի կոչին արձագանք տվին. սրանք ի նշան իրենց զինվորության, իրենց կրծքի վրա կրում էին մի կարմիր խաչ, որով կոչվեցին **Խաչակիր:** Եվրոպայի ամեն կողմերից հավաքվել էին նրանք, բայց խաչակիրների մեծագույն մասը, ինչպես նաև նրանց գլխավոր առաջնորդները ֆրանսիացի էին:

Առաջին խումբը՝ 15000 հոգի, ճանապարհ ելավ (1096 թ.). սրանց ետևից մեկնեց 100 000 հոգի՝ Պետրոս ճգնավորի առաջնորդությամբ. այս բոլորը խեղճ ու աղքատ մարդիկ էին, որոնք հաց գտնելու համար Գերմանիայում հրեաներին ջարդելուց, Հունարիայում մեծ անկարգություններ առաջ բերելուց և իրենք էլ մեծ ջարդ կրելուց հետո, մնացյալն անցավ Թրակիայի վրայով Փոքր Ասիա և բոլորն էլ ջարդվեցին բուրքերի ձեռքով: Այնուհետև մեկնեց կանոնավոր զինվորական մի խումբ, 100 000 ձիավոր և 600 000 հետևակ, որոնք զանազան ճանապարհներով հասան Պոլիս: Սրանց գլխավոր առաջնորդն էր Գոդֆրուա-դը-Բույնը: Խաչակիրները շատ մեծ նեղություն կրեցին Փոքր Ասիայում. սննդի և ջրի պակասությունը, հույսների նենգությունը և բուրքերի հետ մշտական կողմները չափազանց պակասեցին նրանց շարքերը: Երբ հասան Կիլիկիա, այնտեղ գտան հայոց փոքրիկ իշխանությունը. Ռուբենը մեռել էր այն ժամանակ և նրան հաջորդել էր Կոստանդինը: Կոստանդինը մեծ օգնություն ցույց տվեց խաչակիրներին, պաշար մատակարարելով և դժվարին ճանապարհների համար զիտակ առաջնորդներ տալով: Խաչակիրները շատ գոհ մնալով հայոց վարմունքից, Կոստանդինին շնորհեցին **մարկիզ** տիտղոսը:

Կիլիկիայից անցնելով խաչակիրները հասան Ասորիք. պաշարմամբ գրավեցին Անտիոքը և այնտեղ լատինական մի նոր իշխանություն հիմնեցին: Բաղդադի խալիֆան 200 000 զորք ուղարկեց Անտիոքը հետ վերցնելու համար. այս բանակը բնաջինց եղավ: Այնուհետև ժանտախտն սկսեց ճարակել Եվրոպական բանակում, այնպես որ այն ահարկու բանակից հազիվ 50 000 հոգիեր մնացել, երբ Անտիոքից մեկնեցին: Վերջապես հասան Երուսաղեմի առաջ: Անկարելի է նկարագրել այն հուզումը, այն ոգևորությունը, որ պատեց բոլորին, երբ Ս. Քաղաքը պարզվեց նրանց առաջ:

Երուսաղեմն այն ժամանակ պատկանում էր Կահիրեի Ֆարիմյաններին, որոնք Բաղդադի ամիրայի դեմ ապստամբելով առանձին սուլթանություն էին հիմնել (968 թ.) և հետո Ասիա ար-

շավելով, գրավել էին Պաղեստինը թուրքերի ձեռքից: 1099 թվականի հուլիսի 15-ին Եվրոպացիք սկսեցին ընդհանուր հարձակումը. մյուս օրը քաղաքը գրավեցին և սկսեցին կոտորել մեջի հրեաներին ու մահմեդականներին. մեկ շաբաթ տևեց կոտորածը. արյան հեղեղն այնպես էր հոսում, որ ձիերի միջն կործքն էր հասնում:

Երուսաղեմը գրավելով Եվրոպացիք այնտեղ էլ հիմնեցին նոր լատինական մի թագավորություն, որի գլուխ եղավ Գողգոռուան: Նրա մոտ մնացին միայն 300 ծիավոր, մնացյալը հայրենիք վերադարձան: Այսքան թիւ մարդկանց վերադարձը այն ահազին բանակից սառեցրեց Եվրոպան և ամբողջ 50 տարի ոչ մի օգնություն շհասավ Երուսաղեմի թագավորության:

Ամեն տեղ, որ որ տիրեցին Եվրոպացիք, Ասորիքում և Պաղեստինում, հիմնեցին Եվրոպական ավատական կարգեր. Երուսաղեմի թագավորը համարվում էր գերիշխան, բայց մյուս բոլոր իշխաններն էլ (Հռպան, Տրիպոլիս, Անտիոք և Եղեսիա լատին դրսություններ) անկախ էին. ուստի թաղաքական միասնություն չկար: Խաչակիրների առատ նվերներով հղփացած կղերը երկրի մեծագույն սեփականատերն էր. ճորտերն եղան տեղական հունացած քրիստոնյաները, որոնց մեջ կային նաև հայեր և ասորիներ: Մեծ էր հատկապես լատին պատրիարքի ազդեցությունը և հակալշռում էր թագավորական իշխանությունը: Պետական բանակն ուներ 20 000 զինվոր՝ Լիբանանի աղեղնավորներից և հայկական ու սուրբական հետևակ զնդերից: Քաղաքներում, մանավանդ ծովերի վրա, կազմվեց հարուստ վաճառական դասակարգ, որ զիսավորապես խտալացիներից էր կազմված: Կային շատ վենետիկցիներ, ջենովացիներ և պիզացիներ: Սրանք սկսեցին բանուկ վաճառականական հարաբերություն Արևելքի և Արևմուտքի միջև: Եվրոպացիներին օգնելու համար Եվրոպայում կազմվեցին ասպետական կարգեր, որոնց մեջ նշանավոր եղավ տաճարականների կարգը: Սրանք մեծ հարստություն և ազդեցություն ձեռք բերին և անցան Ասորիք ու Պաղեստին. սկզբում ամեն կերպ աջակցում էին նորակազմ Եվրոպական իշխանություններին, բայց կախված լինելով ողողակի Հռոմի պապից, միշտ հակառակ էին գնում Երուսաղեմի թագավորության պահանջներին և ծառայում էին միայն պապի շահերին: Այս բոլորը շատ բուլացրին Երուսաղեմի իշխանությունը և ներքին քայլքայման զիսավոր պատճառը դարձան հենց սկզբից: